

ԱՀՈՒՌ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

ՍՈՐԲ ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ

ՊԱՏՈՒԹԻՒՆ

ԱՎԱՐԱՆԻԿ Ս. ԽԱՇԻՆ

ՍՈՒՐԲ ԳԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ ԱՊԱՐԱՆՔԻ ՍՈՒՐԲ ԽԱՉԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԷԴԻՑ ՊՐԻՆՏ

Հրատարակչություն

Թումանյան 12

(37410) 52 08 48

(37410) 56 08 41

ԵՐԵՎԱՆ 2006

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (23)

Ս 970

ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՄԲ՝

ԱՐԺԱՆԱՊԱՏԻՎ ՏԵՐ ՏԻՐԱՅՐ ՍԱՀՐԱԴԵԱՆԻ

ԳԻՐՔԸ ՁՕՆԻՈՒՄ Է

ԱՐՍԷՆ /ծն. 1893թ., Բաշկալէ/ եւ ԱՐԱՔՍԻ /ծն.

1896թ., Կարին/ ԱՐԾՐՈՒՆԻՆԵՐԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Ս 970 Սուրբ Գրիգոր Նարեկացի. Ապարանքի Սուրբ Խաչի պատմությունը:
Ուսումնասիրություններ. - Եր.: Էդիթ Պրինտ, 2006. - 178 էջ:

ՆԱՐԵԿԱՅԻ ՈՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆ,

NAREGATSI ART INSTITUTE
www.naregatsi.org

Խմբագիր՝ Գէորգ Յազըճեան

Սուրբ Գրիգոր Նարեկացու «Ապարանքի Ս. Խաչի պատմությունը» երկը «Մատենան»- ից յետոյ այն մեծահռչակ ստեղծագործությունն է, որին առնչուող բազմաթիւ ուսումնասիրություններ են կատարուել եւ որն այսօր էլ մնում է իբրեւ չմարող հետաքրքրութեան առարկայ:

«Պատմութեան» բնագիր եւ թարգմանական զուգադիր տեքստերից բացի սոյն հրատարակութեան մէջ տեղ են գտել տարբեր ժամանակաշրջաններում հրատարկուած ուսումնասիրությունների կարեւորագույն մասը, որոնք կ.ամբողջացնեն «Պատմութեան» ընթերցումը:

Ս $\frac{0503020913}{789(01)06}$ 2006թ.

ԳՄԴ 63.3(23)

ISBN 99941-61-36-9

www.naregatsi.org

1. ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Ապարանքի Սուրբ Խաչին նուիրում Նարեկացու սոյն երկը հայոց հոգեւոր-մշակութային կեանքում կարեւոր դեր կատարած վանական համալիրի ստեղծման պատմութիւնն է: Գործողութեան հիմնական վայրերն են Կոստանդնուպոլիսը եւ Մոկաց գաւառը: Պատմութեան կենտրոնական դէմքերն են **Վասիլ եւ Կոստանդին** կայսրերը եւ Մոկաց գաւառի հոգեւոր առաջնորդները, եպիսկոպոսներ **Դաւիթ եւ Ստեփանոս Մոկացիները**, իշխան **Զափրանիկ Մոկացին**, կամ ինչպէս Նարեկացին է անուանում՝ Մանգլատը:

Պատմութեան Ա-Է գլուխները նուիրում են իրադարձութեան վայրի եւ նշեալ կայսրերի մարդկային կերպարների բնութագրմանը:

Ը-ԺԶ-ը՝ Դաւիթի, Ստեփանոսի, Զափրանիկ Մոկացու առաքինութեանց գովերգմանը:

ԺԶ-ը՝ Ապարանքի վանական նոր համալիրի նկարագրութիւնն է:

ԺԷ-ը՝ վանքի ներսոյթի նկարագեղ արտայայտումն է:

ԺԸ-ը՝ վանքի շրջակայ միջավայրի գեղագիտութիւնը:

ԺԹ-ը գլուխները յատկացում են սուրբ մասունքների տեղադրմանը:

Ի-ԻԴ գլուխներում պատկերում է վանական աւարտուն համալիրի օծման եւ համաժողովրդական խանդավառ տօնակատարութիւնը:

ԻԵ-ը՝ լուսաբանում է Խաչի Նշանի խորհուրդը:

ԻԶ-ը՝ նախապատրաստական խօսք է այն ներբողների մասին, որոնք Ապարանքի Սուրբ Խաչի պատմութեան հետ կազմում են մի ընդհանուր ստեղծագործութեան եռամասնութիւն, այն է՝ Սուրբ Խաչին եւ Սուրբ Աստուածածնին նուիրում ներբողները:

Այդ պատմութիւնը Նարեկացին հիստում է տարածաշրջանային քաղաքական իրադարձութեանց համապատկեր ծաւալումներով՝ արտացոլելով հայ ժողովրդի համար կենսականօրէն կարեւոր, անկիւնադարձային մի ժամանակաշրջան՝ իրադարձութիւններն արժեւորելով քրիստոնեական աշխարհայեացքի լոյսով: Աշխարհաստան կայսրերի եւ Մոկաց հայ իշխանների գործնական երկխօսութիւնը իրականանում է քրիստոնեական

հաւատքի հողի վրայ, որտեղ կարծես հաւասարում են յունաց աշխարհակալ կայսրերը եւ հայ իշխանները՝ շնորհիւ հայ հոգեւորականի հրաշագործ հաւատքի եւ հայ իշխանի՝ Չափրանիկ Մոկացու իմաստուն վարքի եւ կատարեալ բնատրութեան: Հայաստանից հեռանալիս իշխանն իր հետ վերցնում է միայն Սուրբ Դաւթի գերեզմանից մի բուռ հող եւ դրանով հրաշքներ է գործում: Ազնուական եւ բարեկիրք անձն արագօրէն մեծ հեղինակութիւն է ձեռք բերում յունաց կայսերական պալատում եւ շուտով ստանում է մանկլաւիտէսի կամ կայսերական պահակագործի աւագ սպայի կոչում: Չափրանիկ Մոկացին յաջողում է կայսրերից ստանալ եւ սուրբ մասունքները, եւ անհրաժեշտ միջոցներ՝ Ապարանքում նոր վանական համալիր կառուցելու համար: Նարեկացին մեծ ոգեշնչութեամբ է նկարագրում Վանական նորակառոյց համալիրի օծման արարողութիւնը Ապարանքում, որին իրենց բարձր մասնակցութիւնն են բերել նաեւ Վասպուրականի թագաւորները եւ նահանգի հոգեւորականութիւնն ու աշխարհական ուխտաւորները, ձմեռային դժնի եղանակին 3000 մ. բարձրութիւն ունեցող լեռնաշղթայի անդրանցումով, անտեսելով ձնահոսքերի տակ մնալու վտանգը: Հասնում են Ապարանք եւ մասնակցում համաժողովրդական տօնախմբութեանը եւ եկեղեցական համալիրի օծմանը:

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ պատմական այդ բարդ ժամանակաշրջանում եթէ Անիի թագաւորութիւնը Բիւզանդական կայսրութեան դէմ էր փաստօրէն եւ պայքարում էր յանուն ազգային անկախ պետականութեան, Վասպուրականի թագաւորները եւ, նրանց հետ նաեւ Գրիգոր Նարեկացին, հակառակ չէին բիւզանդացիների հետ բարիդրացիական յարաբերութիւնների պահպանմանը մշակութային եւ քաղաքական հողի վրայ: Քաղաքական կացութիւնն էր թելադրել Նարեկացուն ստեղծելու Վասիլ եւ Կոստանդին կայսրերի՝ իբրեւ քրիստոնեայ պետական գործիչների իդէալական կերպարները, որպէս աշխարհում լոյս եւ ազատութիւն տարածող պետական ուժի: Ահա այսպիսի կողմնորոշումն է նաեւ առիթ հանդիսացել Նարեկացու անձի նկատմամբ որոշ անփստահութեան, որն իր արտացոլանքն է գտել նրա վարքաբանութեան մէջ առկայ՝ տապալկած աղանդներին յարութիւն տալու դրուագին:

ժամանակակիցները կասկածել են Նարեկացուն ոչ թե աղանդահակութեան մէջ, ինչպէս մինչեւ հիմա մեզ համոզել են արեւմտ պատմաբանները, այլ նրան փորձել են մեղադրել քաղկեդոնական թեքման մէջ: Վերջինս, անկասկած, անարդար է, քանզի քրիստոսաբանութեան մէջ Նարեկացին ոչ մի քայլ չի նահանջել Քրիստոսի էութեան՝ Հայ Եկեղեցու աւանդական ըմբռնումից:

Առաւելապէս «Մատեան»ով եւ տաղերով ներկայիս հայ ընթերցողին յայտնի Նարեկացին ցարդ թուացել է միայն տիեզերա-քրիստոնէական մտածող եւ աստուածաբան, որի հետքերքութեան դաշտից կարծես դուրս են եղել հայութիւնն ու Հայաստանը: Նարեկի մէջ միայն մի տեղ /Բան Թ/ Ս. Գրիգորը Արարատ լեռը նշում է իբրեւ մեղքերի չափման հակակշիռ մեծութիւն, եւ «Յարութեան տաղի» տեսիլքի մէջ անում է Մասիսից իջնող Արքայի Որդու /Քրիստոսի/ սայլի նկարագրութիւնը եւ այդ տեսիլքի մեկնութիւնը: Նարեկացու որեւէ այլ հանրածանօթ ստեղծագործութեան մէջ յիշատակումներ չկան մեր ազգային աշխարհագրական կամ պատմամշակութային իրողութեանց վերաբերեալ: Սա, ի հարկէ, չի խանգարել հայութեանն զգալու եւ ըմբռնելու Նարեկացուն իբրեւ իր մեծագոյն մտածողի ու բանաստեղծի եւ նրան դեռեւս կենդանութեան օրօք վերաբերել է ինչպէս սուրբի եւ նրա քերթութեան մէջ տեսել հենց հայի տառապապաշտ ոգին:

Եւ ահա, Ապարանքի Սուրբ Խաչի պատմութեամբ Գրիգոր Նարեկացին բացայայտում է ընթերցողին իբրեւ մեր ազգային հոգեւոր-մշակութային արժէքների ոչ միայն գիտակ կամ գնահատող, այլեւ խանդավառ երգիչ:

Սրանով Նարեկացին ուղղակի իր վերաբերմունքն է արտայայտում Հայոց աշխարհի սրբութեանց, սրբատեղերի, մարդկանց եւ սրբազնագոյն իրողութեանց նկատմամբ: Նարեկացին դրսևորում է իր անսահման սէրն առ Հայոց աշխարհը, հայոց ազգը: Ահա մէկ-երկու օրինակ. «Եւ /յունաց Վասիլ եւ Կոստանդին կայսրերը/ Ասքանազեան ցեղիս բաշխեցին պայծառ պարգեւներ, ընծայական նուէրներ»... «Եւ թէպէտ բազում տարակուսեալ սրտերի երկայնմտութեան ճամբան բացեցին, սակայն

առաւել եւս մեզ՝ **Թորգոմայ հիւսիս-արեւելեան տան** վրայ յորդեցին իրենց կենսադրիւր շնորհների անձրեւումները, եւ ցօղեցին իրենց գթութիւնը: **Քանզի սրանք /Թորգոմայ սերունդները/ իրենց տոհմային պայագատութեամբ** երեւելի այրեր էին, վեհերի ցեղից, դիւցազունների զարմից, իշխանական տնից, գովեալների գնդից, քաջերի դասակարգից, Մելքիսեդեկի հարագատ արեան շառաւիղից, որի նախանկար **Խորհուրդը** տպաւորեց **Քանանի** եւ **Սիդոնի** ընտրեալներին: Այնպէս որ, սրանք պատուելի են իրենց ամենայն յատկութիւններով, իսկ ըստ **Քրիստոսաւանդ դաւանանքի՝** անգուգական եւ անհաւասար»: Այնուհետեւ **Նարեկացին** ինքնայատուկ ոգեշնչումով բնութագրում է այդ տոհմից երկուսին՝ **Դաւիթ** եւ **Ստեփանոս** եպիսկոպոսներին, որոնք **Մոկաց** գաւառի հովուապետերն էին: Ընդ որում **Ստեփանոսը** նախ վերականգնում է տեղիս վանական փառաւոր շինութիւնները, ապա նոր եկեղեցի է կառուցում **Սուրբ Խաչի** հանգուցման համար: Հիասքանչ է նաեւ յունաց կողմերից, ստոյգ՝ **Կոստանդինապոլսից** **Սուրբ Խաչը** եւ սրբազան մասունքներն **Ապարանք** բերող անձի՝ **Մանգլաւտի** կամ **Զափրանիկ Մոկացու** աստուածատուր շնորհների՝ բարեկրթութեան, արիութեան, ազնուահոգութեան, դիւանագիտական կարողութեանց, Աստուծոյ եւ Հայրենիքի նկատմամբ նուիրական սիրոյ գովերգութիւնը: Ո՞վ պիտի իրեն լաւ չգգայ այն իրողութիւնից, որ **Նարեկացու** ժամանակներին բարձր առաքինութիւնների տէր ազգ ենք եղել:

Առաջին պատկերները աշխարհագրական դիրքի նկարագրութեանն են ծառայում. Եսաւի հարագատութեան եւ արեւմուտքի որդիների միջեւ բորբոքուած է հակամարտութիւն, որոնք խառն եւ խիտ տարածուած էին յունաց կողմերում, այսինքն՝ կայսրութիւնում՝ ծիրանածաւալ ծովային ծոցի ասպարէզներով: Բախտուող կողմերին **Նարեկացին** համեմատում է կենդանի շարժուող լեռների հետ, որոնք խիստ եւ հատու հակառակութեամբ ելնում կանգնում են իրենց կցագոյակից, բարձրախարիսխ ուտքերի վրայ, իրար ընդդիմահար եւ անհաշտելի հակասութեամբ, ինչպէս **Սէիրը** եւ **Հագարը**: Նրանք երկարատեւ մարտնչում են մինչեւ ծովային նոխազը /**Բիւզանդիան**/ յաղթում է ցամաքային խոյին /**Բուլղարներին**/: Ըստ **Դանիէլի** մարգարէութեան:

Նարեկացին վերերկրային արուեստով է նկարագրել վանական համալիրի անմահ գեղեցկությունը: Հրաշքային բարձր գեղագիտական արդյունքի հասնելու համար Նարեկացու հանճարը բազմիցս դիմում է համեմատությունների, որոնց միջոցով երկրայինը կապում է երկնայինին, որը ընթերցման ժամանակ մտքի արտակարգ կենտրոնացում է առաջ բերում:

Նարեկացին Ապարանքի Ս. Խաչը ներկայացնում է որպես շինարարական արուեստի կատարելություն, քրիստոնեական տաճարի տիպար օրինակ եւ մանրամասնօրէն նկարագրում է համալիրի առանձին մասերը, գնահատականներ է տալիս իւրաքանչիւրին, բացայայտում համալիրի կապը շրջակայ բնութեանը եւ միջավայրի կազմակերպումը, որը կարծես շարունակությունն է եկեղեցական շինարարութեան: Ստեղծագործութեան մէջ օրգանական միարմատութեան է հասցուած արուեստի եւ կրօնի կապը, արուեստի ստեղծագործութեան կիրառումը քրիստոնեական հաւատքի վերջնական նպատակի՝ փրկագործութեան համար: Ներդաշնակուած են յարաբերությունները՝ մարդու եւ Աստուծոյ, մարդու եւ բնութեան, արուեստի, գիտութեան եւ կրօնի, ճարտարապետական կառոյցի մասերի միջեւ, եւ այս բոլորը մի այնպիսի ոգով, որը մարդուն ոչ միայն կտրում է իր յարաբերական կենցաղի թանձրացականութիւնից, այլեւ տոգորում յաւիտենական երանութեամբ: Այսպէս է գովերգում Սուրբը Ապարանքի վանքը. «Սրա,/Ապարանքի-Ա.Պ/ վերստին ստեղծմամբ զարմանալի յօրինուածքներով զարդարեց այն, եւ երկրի վրայ վայելչական գեղեցկութեամբ գրեթէ **Երկնքի Երկինքն** ստեղծեց»: Այդ Երկնքի Երկինքը նկարագրում է ոչ միայն անապական գեղեցկութեամբ, այլեւ ի յայտ է բերում վարդապետական մօտեցում՝ քրիստոնեական տաճարի խորհուրդների ցուցադրանք մեկնություններով, մանաւանդ՝ համեմատելով այն Սիոնի տաճարին եւ բարձր համարելով նրանից:

Ապարանքի Սուրբ Խաչի պատմությունը միջնադարեան հայ գեղեցկագիտական մտքի խոյանք է, զուխգործոց, որով կարելի է յստակ պատկերացում կազմել արուեստի քրիստոնեական ըմբռնման առանձնա-յատկությունների, հայոց միջնադարեան գեղագիտական ճաշակի, գեղեցիկի, վեհի եւ մնացեալ ստորոգելիների վերաբերեալ:

Աստուածաբանութիւնը, հոգեբանութիւնը, գեղեցկագիտութիւնն այս պատմութեան մէջ ի յայտ են եկել անտարրալուծելի եռամիասնութեամբ, պաշտելի պայծառագեղութեամբ եւ հոգեցունց հրաշալիութեամբ: Իրապէս վեհացնող-ցնցող է Նարեկացու քնարական հզօր շունչը, իրականութիւնը կենդանացնող, ոգի եւ գեղեցկութիւն հաղորդող նրա աստուածային կարողութիւնը, հրաշքայինը պատկերելու անգերազանց շնորհը, որով իր անփոխարինելի եւ անհնանալի տեղն է պատրաստել մարմնատրեալ գերհանճար մեծութիւնների համաստեղութեան մէջ: Նարեկացին միանգամից մի անդրերկրային տիեզերական դաշտ է ստեղծում կատարուող իրադարձութեանց համար: Նրա նկարագրութեան եղանակն՝ իբրեւ իրականութեան գեղեցկագիտական իւրացում, միանգամայն իւրօրինակ է եւ զարմանահրաշ:

Նարեկացու պատմութիւնը տիեզերական ռիթմով շարժուող պատկերների եւ շարունակաբար իրար յաջորդող գործողութեանց հրավառութիւն է: Ինչպէս այլուր, այնպէս էլ գեղեցկագիտութեան ասպարէզում երեւակայութիւնից դուրս են Նարեկացու հանճարի մեծութիւնն ու ուժը: Եթէ փորձենք համանմանութեան կարգաւ պատկերացնել Նարեկացու Ստեղծագործութեան իւրայատկութիւնը, որպէս օրինակ պիտի վերցնենք օվկիանոսի ալիքները, որոնց ընթացքն ի վերջոյ յարաբերական-հորիզոնական է, իսկ Նարեկացու մտքի ճախրանքները ուղղահայեաց գծով միանգամից մեզ դէպի երկինք են տանում: Նրա մտքի վերասլացիկ եւ երկնածիզ, երգեհոնային ալիքները երկինքը կամարակապում են երկրին: Գուցէ նաեւ Հիմալայեան բարձունքներին կարելի է համեմատել Նարեկացու հոգու ելեւէջները, երբ բարձրանում ես եւ թւում է թէ այդ վերելքը վերջ չունի: Ահա մի քանի նմոյշ. «Եւ փայտակերտ լաստերի երթեւեկութեանց շաւիղներով, անխարիսխ յարկերի եւ անշունչ կառքերի հետքերով, գերագոյն դէմքերի, երկնագոյն դաշտերի, լուծական լեռների, անկայուն յատակների կոյտերի միջով ինչպէս կենդանի երկթեւ ամպաչու մի թռչուն, արագընթաց եւ թթեւաթեւ օդային թռիչքով անցնելով ամեն ինչ՝ տիրեցին նրան»: Կամ՝ «Երկնային լայնութեամբ ամենահաս թեւերը ձգելով բովանդակ աշխարհն իր բազմունակ ծոցի անթիւ ամբարների

ընդարձակ տարածքով, - ինչպէս մէկ հօտ համախումբ, միաբանների մէկ ժողով՝ մէկ եկեղեցում, եւ մէկ հարս՝ մէկ առագաստում, մէկ սիրելի՝ մէկ սենեակում, եւ մէկ ամուսին մէկ տաղավարում, եւ միատեղ մնող՝ մէկ վերարկուի տակ, եւ մէկ զուգակից՝ մէկ խորհրդարանի խորանի մէջ, աչքի տենչանքով եւ սիրոյ փափագով, սրտի անձկալի իղձերի գաւիթում կամ գորովալից զրկի սահմանների մէջ, - երկու բազուկների բարի գործակցութեամբ դիրտութեամբ ի մի բերեցին»։ «Եւ աղաղակում էին բերկրալի բերանով, օրհնառաք բարբառով, ընտիր շրթունքով, մաքուր լեզուով, երգերի հնչումով, օրհնութեան տաւիղով, ազդու գոչիւնով, ցնծութեան ձայնով, շնչաւոր քնարով, անձնաւոր փողով, հոգեւոր խրախճանքով, մարմնեղէն ծնծղայով, ձեռքի ծափերով, կաքաւող ոտքերի դափիւնով, հոգեպարգեւ եւ Աստուածաշունչ սաղմոսն ասելով...»։ Զերթութեան արուեստ է՝ մեծաշունչ եւ բազմատար ընդգրկումով, որ ընթերցողից պիտի պահանջի յարմարութիւն իրեն, նախապատրաստ լինել իր հետ ոգու յաւիտենական ճամփորդութեան

Որտե՞ղ փնտրել Նարեկացու գրուածքի, ստեղծագործութեան գեղեցկութեան աղբիւրը, հանճարի ակը, համայնատեսութեան զաղտնիքը։ Ամբողջ մշակոյթի պատմութեան իմաստազննումը ի ցոյց է բերում բարու, գեղեցիկի, ճշմարտութեան, մարդկային բոլոր առաքինութիւնների, շնորհների, արիւթեան, արդարութեան անփոփոխելի եւ անփոխարինելի մէկ աղբիւր՝ Սուրբ Հոգու Աստուածային անմիջական եւ միջնորդաւորեալ ներգործութիւնը մարդկային ոգու, անհատականութեան միջոցով։ Պահանջում է այդ անհատականութեան սրբութիւնը, որպէսզի նա լինի Նարեկացի։ Պահանջում է համապատասխան հանրային մթնոլորտ, հոգեւորական բարձր միջավայր եւ դաստիարակութիւն՝ բարեկիրք ծնողներ եւ առաքինի եւ իմաստուն ուսուցիչ-վարդապետներ։ Շատ բան է պահանջում, որպէսզի ի յայտ գայ Արուեստն իր հրաշքով։ Միայն մաքուր հոգու եւ հոգեբանութեան մէջ է գոյատրուում եւ զարգանում վերասլացիկ միտքը, անմմանական գեղեցկութիւնը, հոգեփոխիչ ճշմարտութիւնը։ Ահա՛ այդպիսի պայմաններ կային միջնադարի մեր Հայաստան աշխարհում, որքան էլ մենք բամբասենք, թէ ժամանակաշրջանը խաւար էր, աղանդատական էր, ճորտատիրական էր։

Նարեկացին ստեղծելով Ապարանքի Սուրբ Խաչի պատմությունը, այդ հրաշալի կառոյցի վեհութեանը համարժէք, անհնամալի եւ անքայքայելի քերթութիւն է պատրաստել եւ իբրեւ յաւիտենական աւանդ նուիրել մարդկութեանը եւ նախ եւ առաջ իր Ազգին: Որքան կարելի է ապաւինել յիշողութեանը՝ հոգեւոր մշակոյթի ասպարէզում ճարտարապետական կառոյցի բանաստեղծական նմանակարգ նկարագրութիւն գոյութիւն չունի:

Եւ ընթերցողի հոգին անհուն հպարտութեամբ եւ անսահման գմայլանքով է լցւում Ապարանքի իսկական հեղինակի՝ հայութեան նկատմամբ եւ նոյնքան մեծ ցաւ ու կսկիծ է առաջ քերում այն, որ Տէր Յիսուս Քրիստոսի մատուցներն իր մէջ ամփոփող այդ հրաշակերտութիւնը ներկայումս անշքացել է, խոնարհուել տեղ-տեղ, եւ աւերուել այլացեղ վայրենիների կողմից, ապականուել: Ապարանքի Սուրբ Խաչն այժմ էլ գերի է օտարին: Մեր Հայրենիքը նաեւ մեր սրբութիւններն ու սրբավայրերն են, որոնք մեծամասնաբար հողին են հաւասարացուել, ինչպէս՝ չքնադատես Նարեկավանքը, եւ այսօր հայերիս մէջ կան մարդիկ, որոնք յանուն օրուայ հացի՝ պատրաստ են բարեկամանալու մեր արեւմտեան հարեւանների հետ, մոռանալով, որ բարեկամութիւնը գոյանում եւ պահպանում է միայն միմեանց բարիք կամեցող կողմերի միջեւ: Մենք պարզապէս չենք պատկերացնում մեր Հայրենիքը մեթոդաբար, մինչեւ վերջ սպանելու նպատակադրութեան նողկալիութիւնը նրա՝նց ձեռքով, ովքեր այսօր յաւակնում են բարի եւ քաղաքակիրթ երեւալ ի տես աշխարհի: Չենք պատկերացնում, որովհետեւ մեր սրտերը քարացել են եւ ինքներս՝ մոռացել ենք Տաճար տանող ճանապարհը: Այլապէս մեր դրացի վրացիները, որոնք հաւանաբար ծոյլ են շինարարութեան մէջ, այսօր փաստօրէն չէին ընդօրինակի թուրքերին եւ ուրիշի կառոյցները չէին սեփականի: Մէկը աւերում է, միւսը՝ յափշտակում: Իսկ մի՞թէ մենք մեղք չունենք, որ այսօր այսքան հեշտութեամբ զիջում ենք...մեր սրբավայրերը օտարներին: Մի՞թէ մոռացել ենք մեր ինքնութիւնը, չզիտենք ո՛վ ենք, ի՛նչ հաւատքի ենք եւ տէր չենք կանգնում մեր ունեցուածքին: Մինչեւ հիմա ժամանակ առ ժամանակ հոգեքայքայիչ վէճերով ենք տարուած այն հարցի շուրջ՝ քրիստոնեա՞յ ենք, թէ հեթանոս: Կա՞յ աւելի մեծ խայտառակութիւն ինքն իրեն չհասկանալուց, երբ մեր մշակութային հարստութիւնը շուն ու

գելի բաժին է դառնում:

Կ'ուզեինք ընթերցողի ուշադրությունը հրափրել այն փաստի վրայ, որ Նարեկացին Դաւիթ եւ Ստեփանոս եպիսկոպոսներին ընդունում եւ վերաբերում է որպէս սրբերի: Նարեկացու վերաբերմունքի մէջ որեւէ չափազանցութիւն չկայ թէկուզ եւ այն պատճառով, որ Դաւիթի մահից յետոյ նրա գերեզմանին է փոխանցուել բուժելու եւ վերակենդանացնելու Աստուածային շնորհները, որից էլ մեծապէս օգտւում են տարածաշրջանի բնակիչները: Այդ գերեզմանից վերցուած մի բուռ հողով հրաշքներ կատարւում են նաեւ Կոստանդինապոլսում: Մնում է ինքներս մեզ հարց տանք, թէ ինչո՞ւ մեր օրացոյցը լեցում է ալլազգի սրբերով, որոնցից պակաս զօրութիւն չեն ունեցել հայազգիները, որոնց անուններին առ այսօր ծանօթ չէ մեր ժողովուրդը: Պատահական չէ, որ մեր վերջին սուրբը եղել է միջնադարում, որովհետեւ ինքներս շատ ենք հեռացել սրբակենցաղութիւնից եւ սրբերին էլ մեր մէջ ի զօրու չենք նկատելու: Ափսոս~ս...

Նարեկացու «Ապարանքի Սուրբ Խաչի պատմութիւնը» հետազօտական մտքի ուշադրութեան է արժանացել դեռեւս միջին դարերում եւ ուսումնասիրութիւններ են գրուել այս երկի մասին: Իսկ **Յակոբ Պատրիարք Նալեանը** «Նարեկին» նուիրուած մեկնութիւնների աւարտից յետոյ ձեռնարկել է ինչպէս «Ապարանքի Սուրբ Խաչի պատմութեան», այնպէս էլ նրա ներքողների մեկնութեանը: Յայտնի է, որ Ալիշանը «Ապարանքի...պատմութիւնը» համարել է «անթարգմանելի» երկ: Մենք մեր թարգմանութիւնը անթերի չենք համարում, ուստի նպատակաշարմար ենք գտել Նալեան Պատրիարքի մեկնութիւնների թարգմանական հրատարակութիւնն իրրեւ յաւելուած: Չենք կասկածում, որ «Ապարանքի...» ապագայ հրատարակիչները կ'օգտագործեն Նալեանի մեկնութիւնները եւ աւելի կատարեալ թարգմանութիւն կ'ունենանք:

Անկախ այս հանգամանքից՝ չենք կասկածում, որ Նալեանի մեկնութիւնները մեծ հետաքրքրութիւն առաջ կը բերեն, քանզի դրանք հայագիտութեան կարեւոր հարցեր են շօշափում: Նալեանի ոչ բոլոր մտքերն են միանշանակ ընդունելի, ինչպէս օրինակ այն, որ թուրքերը մեր՝ հայերիս զարմիկներն են, հօրեղբօր որդիները: Նալեանը հիմնւում է նաեւ այն

հանգամանքի վրայ, որ թուրքերը մեզ էմօղլի են անուանում: Կարելի է Պոլսոյ պատրիարքին հասկանալ, մանաւանդ, որ նա հոգեւոր անձ է եւ կոչուած է հակասութիւնները մեղմելու, սակայն մեզ չի թոււմ թէ նա նոյն համոզմունքը կ'արտայայտէր մեր «էմօղլիների» վերաբերեալ, եթէ ցեղասպանութեան ականատեսը լինէր: Վերաբերմունքի նոյնակարգ մեղմացում նկատում ենք նաեւ մեծանուն պատմաբան, Մխիթարեան ուխտի անդամ Միքայէլ Չամչեանի «Պատմութեան» մէջ, այս անգամ Հայ-Բիւզանդական յարաբերութիւնները լուսաբանելիս: Ազգամիջեան բարդ փոխյարաբերութիւնների ասպարէզում մարդկային ենթակայական պահերը, հասկանալի է, անխուսափելի են: Այդ իսկ պատճառով ընկերաբանական /սոցիալական/ գետնի վրայ առարկայական, անաչառ տեսակէտները եւ տեսութիւնները ստեղծում են ուսումնասիրողների մեծ խմբերի ջանադրութեան շնորհիւ, քանզի սոցիալական փաստերն իրենց բնոյթով բարդ են, ընկալում են ոչ միանշանակ եւ ենթակայ են տարաբնոյթ մեկնութիւնների: Այս ասպարէզում չմոլորուելու համար անհրաժեշտ են մարդկային հասարակական, ազգային կեանքի խորքային օրէնքների ըմբռնում եւ փաստերի մեկնութիւնը պիտի կառուցել այդ օրէնքների հիմքի վրայ: Այլապէս ճիշտ կարող են թուալ այն արտայայտութիւնները, թէ Պատմութիւնը կեղծ գիտութիւն է, Ազգային գաղափարախօսութիւնը կեղծ կատեգորիա է եւ այլն:

Կարեւոր ենք համարել նաեւ Սիմէոն Ապարանցու «Պատմութիւն Ապարանից Սուրբ Նշանի», գետեղումը մեր ժողովածուի մէջ, որ ընթերցողներին ենք ներկայացնում Համազասպ Ռսկեանի «Վասպուրական-Վանի վանքերը» գրքի համապատասխան բաժնի ներառոյթով: Սիմէոն Ապարանցու գրութեանը Նարեկացու Պատմական յիշատակագրութեան հիմքի վրայ Ապարանքի վանքի չափածոյ պարզ եւ զգացմունքային շարադրանք է, որը սակայն ունի պատմագիտական նշանակութիւն եւ պատկերացում է տալիս, թէ ինչպիսի թշուառ վիճակում են եղել հայերն ու իրենց մշակութային գանձերը օտար տիրապետողների լծի տակ.

«Զաշխարհն մեր օտար ուտէ
Եւ մեր կացեալ ի հեռաստանէ.
Մեր բնակութիւնն աւերակ է

Եւ ի յարկս մեր ոչ ոք բնակէ....:

Դրունք տաճարին Տեառն ի սուգ է,

Զի ուխտաւորն ոչ ոք է.

Անդ ելս եւ մօտս աղուէսն առնէ

Որպէս ծանոյց Երեմիէ...»

Ապարանքի վանքի պատմական ճակատագրի վերաբերեալ աւելի ամբողջական խօսք կայ **Ժան-Մարի Թիերրիի** «Վասպուրականի հայկական յուշարձանները» ուսումնասիրութեան մէջ, եւ վերջապէս՝ ճարտարապետութեան դոկտոր, պրոֆեսոր **Դաւիթ Քերթմեանցեանը** «Միջնադարեան Հայաստանի ճարտարապետութեան Տարօն-Վասպուրականի դպրոցը» դոկտորական ատենախօսութեան մէջ ճշգրիտ եզրաբանութեամբ մասնագիտական հանգամանալից վերլուծութեան է ենթարկում Ապարանքի վանքի համալիրը:

Այս ուսումնասիրութեամբ էլ ամբողջանում է մեր պատկերացումը միջնադարեան Հայաստանի ճարտարապետական հրաշակատոյցներից մէկի՝ Ապարանքի Սուրբ Խաչ վանքի վերաբերեալ:

Գրքի կազմողը շնորհակալութիւն է յայտնում **Սեւակ Արծրունուն** եւ բոլոր նրանց, ովքեր նպաստել են հատորի լույս ընծայուելուն: Նաեւ պրոֆեսոր **Դաւիթ Քերթմեանցեանին**՝ Ժ-Մ. Թիերրիի յօդուածի սրբագրման եւ խմբագրման աշխատանքին մասնակցելու համար:

Գովասանքի արժանի է նաեւ ազնիւ մտաւորական եւ անխոնջ պատմագէտ **Գէորգ Եազրճեանը**, ով կամաւորապէս յանձն առաւ գրքի ուշադիր եւ ստուգողական ընթերցումը՝ սխալներից այն զերծ պահելու մտադրութեամբ:

«ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՊԱՐԱՆԻՑ Ս. ԽԱԶԻՆ»

Յիշատակագրութիւն պատմութեան ամենագոր նշանի աստուածեան խաչին, որ ի վերուստ ամենահայեաց նախատեսն ակնարկութենէ՝ ի ստորին կողմանց կայից աշխարհի ազգացն Յունաց բերեալ հանգուցաւ ի սահմանս վայրից գաւառին Մոկաց, ի շինուած բնակութեան ուխտին սրբութեան, որ կոչի Ապարանք:

Ա. Ընդ աւուրս ժամանակաց բազմավրդով սասանութեանց՝ որ ի կայս եւ ի կոյս կողմանց Յունաց հարազատութեան արեան զարմին Եսաւայ, եւ որդւոցն մտիցն արեւու, որ յաւարտումն Եւրոպէի եւ ծագ գլխաւորութեան մասին Ասիայ, յարեալ եւ յարմարեալ ի հիւսիսոյ Լիբիայ, խառն եւ խիտ՝ ընդ ծիրանածաւալ ծովային ծոցոյն ասպարէս. ունելով զգարձ դիտելոյ դիմացն Թեման, որ ըստ ոմանց լեզուաց միջօրեայ կարդացեալ, որպէս ըստ Եբրայականին՝ հարաւ համբաւեալ, որ այժմ կոչի Բուրհալք, իբր թէ հալք եւ մարզիչք ըստ մերս դիտմանց՝ բազում գոյութեանց պատուական նիւթոց: Ի սոյն երկաքանչիւր բանականաբոյս բազմածին լերանց հզօրաց եւ բարձրագունից՝ խիստ եւ հատու հակառակութեանց, որք կառուցան կազմեցան կարգեցան կանգնեցան կացին ի կիցս կայից խարսխաց բարձից տանողացն ոտից, իբր նախ քան զսոյն՝ Սէիր եւ Հագար, ընդդիմահարք միմեանց եւ ներհակակիրք: Որք կուռ եւ կարծրածածկոյթ վառելովք կառօք, լէգէոնախումբ կաճառօք, ճարտարածիգ ամրոստեան մատանցն զինուք, մի ընդ միոյ մարտուցեալ ի հարուստ աւուրս եւ յերկայն ամանակս. մինչեւ իսկապէս սաստկութեամբ հերքեաց ըստ Դանիէլի նոխազն ծովային զխոյն ցամաքային/ Դն. 8. 3-7/, զարեւմտայինն զայն՝ արեւելայինն որպէս երբեմն Կամբիւսեանն Կիւրոս զԲաբելացին:

Բ. Եւ ամբարձան բարձրացան ի պատիւ փառաց ճոխութեան կայսերական ոսկեփայլ գահոյից պճնութեան, եւ եւս վայելչաբար բազմեցան եւ հանդարտութեամբ հանգուցեալ նստան. շառաւիղս

Պատմական յիշատակագրութիւն աստուածային Խաչի ամենագոր Նշանի, որ վերնային ամենահայեաց նախատես ակնարկութեամբ Յունաց աշխարհի ստորին կողմերից բերուելով Հանգուցուեց Մոկաց գաւառում գտնուող Սուրբ Ուխտի բնակութեան Ապարանք կոչուող շինուածքի մէջ^{2,3}:

Ա. Բազմախոռվ ժամանակներին երկրասասան բախման օրեր եղան Եսաւի⁴ արիւնակից Հարազատութեան եւ արեւմուտքի որդիների միջեւ, որոնք խառն եւ խիտ տարածուած էին Յունաց կողմերում ծիրանածաւալ ծովային ծոցի ասպարէզներով, ուր աւարտումն է Եւրոպայի եւ սկիզբն է Ասիայի: Հիւսիսից այն յարակցում է Լիբիային, Թեմանի⁵ դիմաց, որ որոշ լեզուներով միջօրէ է նշանակում, ինչպէս որ եբրայերէն Հարաւի իմաստն ունի, եւ որն այժմ Բուրհալք է կոչւում, այսինքն ըստ մեր ըմբռման՝ բազմատեսակ պատուական նիւթերի հալում եւ կոփում: Սոյն երկու բանականաբոյս, բազմածին, հզօր եւ բարձրաբերձ լեռներից իւրաքանչիւրը խիստ եւ հատու հակառակութեամբ կազմակերպուելով, ելան, կանգնեցին կցագոյակից, բարձրախաւիսի ոտքերի վրայ, ինչպէս իրենցից առաջ Սէիրը⁶ եւ Հագարը,⁷ միմեանց ընդդիմահար եւ անհաշտելի թշնամանքով: Սրանք երկաթակուռ, զինավառ կառքերով, լէգէոնաչափ զօրագնդերով, ամրակազմ ու ճարտարածիգ մարտիկներով մէկը միւսի դէմ մարտնչեցին բազում օրեր եւ երկար տարիներ, մինչեւ որ ծովային նոխազը սաստկօրէն յաղթեց ցամաքային խոյին, ըստ Դանիէլի⁸, արեւմտեանն այն՝ արեւելեանին, ինչպէս մի ժամանակ Կամբիւսեան Կիւրոսը՝ Բաբելացուն⁹:

Բ. Եւ ամենավստահ եւ խոնարհ առաքելութեամբ՝ կայսերական փառքի ճոխութեանն համապատիւ՝ բարձրացան եւ վայելչաբար բազմելով Հանգիստ ու Հանդարտ նստեցին ոսկեփայլ գահին երկու հարազատ, միաշաւիղ, համակցորդ եւ զոյգ ծիրանաւոր եղբայրները՝ 11 Վասիլ եւ Կոստանդին 12 տիրական

ամենավստահս ի խոնարհ առաքեալ՝ ոստքն սքանչելուղէշ բարունակին բարձրութեան, տիրական եւ արքայական հաստարմատ տնկոյն, եղբարքն երկոքին հարազատք միաշաւիղ համակցորդք եւ զուգածիրանիք՝ Վասիլ եւ Կոստանդին: Քանզի մարտուցեալքն ընդ աստուածաշէն ամուրս նոցա՝ ընկլան կորացան եւ ի սպառ սուգան մերձ առ գարշապարս ընթացից ոտից հզօրաց, եւ ի սպասաւորութիւն հպատակութեան նոցա պատրաստեալ գտան, որք երբեմն անձաց նոցա յուսային տիրել: Եւ եղեն վայրք բնակութեան ատելեաց նոցին անապատ յետին. եւ կուրացան շաւիղք նոցա, իբրեւ ընդդիմողաց կամաց գթութեան խնամոց բարձրութեան աջոյն Աստուծոյ:

Գ. Նա զի եւ յիշատակս քարոզելիս՝ բազմադիմակս եւ յոգնապիսիս՝ անեղծականս եւ անստուերականս ի դէմս երեսաց պատկերաց անզգայականաց վիմաց մատուցին: Զի իբր ի բարբառ բերանոյ բանից՝ անդանդաղ ձայնիւ եւ անդուլ գոչմամբ մշտնջենաւորապէս հնչեալ պատմեսցի տիեզերալուր համբաւ գովելի գործոցն նոցա: Յորոց մեքենայից աստուածատուր հանճարոյ խորին խորհրդոյ իմաստիցն նոցա՝ բնական բարոյից ընտանեկան սովորութիւնք այլ ընդ այլոյ յեցանակեցան: Քանզի վտակք լայնակայլակք ջրականաց գետոց յորդաբուխ ուղիսից՝ իբր երասանաւ փոկոյ նահանջեալ շնչականապէս՝ ընկրկեալ յետին կացուցան: Եւ որպէս զերիվարս վարժողական կրթականութեամբ դաստիարակեալք՝ յոր ընթացս եւ միտք կառավարին կամիցին, նմանաբար եւ նոքին լքին զճանապարհս հետոց խաղացման իւրեանց, եւ գնացին ըստ մարգարէութեան երջանկին Դաւթի՝ «Գետք ընդ անջրդիս» /Սղ.105/104/.41/: Եւ կարծրակերտք կարկառք պնդակցորդք քարապատուար վիմահոլովք՝ մահարձանօք պարսպաց՝ ուժգին շարժութեամբ ի սպառ սասանեալ՝ եղեն ի հարթ ճանապարհս: Եւ տիրեաց բազկի նոցա արիութիւն՝ լայնութեան տարածման մեծութեան երկրի, որպէս Արարիչն աշխարհի՝ երկնի եւ երկրի:

Դ. Նա եւ ահագնութիւնք աշխարհաբունակ երկրապարփակ տիեզերապատ պտուտակացն Պիսիդոնի, որպէս Սիդոնին Սիոնի՝ ի սպաս երեւելի քերովբէանկար եւ սրբագումար ամենայարմար

եւ հաստարմատ տնկիի սքանչելուդէշ եւ բարձր բարուհակի10 ոստեր՝ դէպի վար առաքելով ամենամուր շառաւիղներ13: Քանզի այդ հզօրների ընթացիկ ոտքերի գարշապարների տակ կորուսեալ ընկան եւ ի սպառ տրորուեցին իրենց աստուածաշէն ամրոցների դէմ մարտնչողները եւ սպասաւոր հպատակութեամբ պատրաստ եղան ծառայելու նրանց, որոնց անձերին մի ժամանակ յոյս ունէին տիրել: Եւ Աստուածային գթութեան կամքին եւ բարձրախնամ աջին ընդդիմացող նրանց ատելիների բնակավայրերը յետին անապատ դարձան, եւ շաւիղներն անհետ եղան:

Գ. Եւ մանաւանդ անշունչ քարերի ճակատների վրայ անստուեր գծերով արձանագրեցին բազմապիսի եւ բազմապատկեր, անեղծ եւ քարոզելի յիշատակագրութիւններ, որպէսզի մշտնջենական անդադար ձայնով, անդուլ գոչիւնով, իբրեւ խօսքի բերանացի բարբառում, բարձրաձայն պատմուի նրանց գովելի գործերի տիեզերալուր համբաւը: Նրանց աստուածատուր հանճարի, եւ խորախորհուրդ իմաստութեան արդիւնաբեր գիւտերի շնորհիւ բնական բարոյակարգից բխող սովորոյթներն այլեւայլ փոփոխութիւններ կրեցին: Քանզի, ինչպէս գետերի մեծալիք վտակների ջրերը յորդաբուխ արխից10 երասան փոկերին զարնուելով շնչասպառ ընկրկումով ետ են քաշուում, նահանջում, եւ ինչպէս վարժակիրթ երիվարները կառապանի կամքի համեմատ են ընթանում, նմանապէս եւ նրանք լքելով իրենց առաջընթաց արահետները՝ «Անջրդի վայրերով իբրեւ գետեր հոսեցին», ըստ երանելի Դաւթի մարգարէութեան /Սաղմ. ԶԴ.41/:

Եւ պարիսպների կարծրակերտ կարկառները, վիմահոլով, պնդակցորդ քարապատուարները ուժգին շարժումից մահարձանների հետ միասին ի սպառ սասանած հարթ ճանապարհ դարձան: Եւ նրանց արի բազուկները տիրեցին մեծ, լայնատարած երկրների, ինչպէս աշխարհի Արարիչը՝ երկնքին եւ երկրին:

Դ., ինչպէս Սիդոնն էր սպասաւորում14 Սիոնին՝15 Սողոմոն իմաստունի սքանչելի, զմայլելի եւ սոսաւարաս16 երեւելի, քերովբէանկար, սրբագումար սրահին ամենայարմար նոճիներ17, նաեւ ծովի աշխարհապարար, երկրապարփակ, տիեզերապատ ահաւոր ջրապտոյտները18, հանդարտ ու հպատակ լծկան զոյգ

նոճեայօճառ, սքանչելի սխրալի եւ սոսասարասն սրահի իմաստունն Սողոմոնի, իբրեւ զգոյգս լծոցս ձիոց լծելոց հանդարտական հպատակութեամբ զմկանունս մասանց մարմնոց անդամոց իւրեանց մատուցին յընդունակութիւն հանգստեան իրանաց նոցին: Եւ հետս շաւղաց երթեւեկութեանց փայտակերտ լաստաց՝ անխարիսխ յարկաց եւ անշունչ կառաց՝ գերագոյն դիմաց՝ երկնագոյն դաշտաց՝ լուծական լերանց՝ անկայուն յատակաց՝ ի կոյտս կոհակաց՝ կապոյտ կուտակաց, իբր ի թռիչս օդոց ի թեւս թեթեւս եւ յարագընթացս ամպաչու թռչնոյ երկաթեւ կենդանւոյ՝ զամենեքումբք անցեալ տիրեցին: Եւ եւս ի քիլս ձեռին եւ քայլս ոտին, թէպէտ եւ ոչ զբնաւին տարերս, այլ զբազում տեղից չափեցին, եւ ի կշիռս բանից իմաստից խօսից զյոգունս քանակեցին: Եւ միանգամայն ասել, երկնօրէն լայնութեամբ՝ ամենահաս թեւոցն ձգմամբ՝ զմիջոց բացութեան ընդարձակատար յարկի բնաւին աշխարհի բազմունակ ծոցոյ անթիւ ամբարոյ, իբր զմի հօտ ի միում խմբի, եւ զմի սիւնհողոս ի մի եկեղեցի, եւ զմի հարսն ի միում առագաստի, եւ զմի սիրելի ի միում սենեկի, եւ զմի ամուսին ի միում տաղավարի, եւ զմի ընդակից ի միում վերարկուի, եւ զմի զուգակից ի միում խորանի խորհրդարանի, ի սէր փափագաց տենչանաց աչաց, ի գաւիթ կամաց անձկութեան սրտի, կամ ի սահման միջոցի անդաստանի գորովոյ գրկի, երկուց միջնորդաց՝ համալծակցաց բարի գործակցաց՝ բերողաց բազկաց դիւրաբար բարձին:

Ե. Արդ այսքանեօք եւ այլիսեօք բարեպատեհ պատահմամբ աստուածային համբաւով հզօրապէս արիութեամբ հաւասարարար հարթեցին, տապալեցին, ընկրկեցին, ընդոտնեցին եւ ի կոր կործանեցին զլեռնակարկառ մոլութիւն հարաւային բռնութեան որդւոցն Հագարու: Եւ հաստախարիսխ հիմամբ կառուցին, պատրաստեցին, յօրինեցին, յարմարեցին, յարդարեցին, գեղազրեցին՝ ի զարդս պայծառս եւ երերգելիս զքրիստոնէիցս եկեղեցի: Եւ ձգեցին, ձգտեցին զդաստակս ձեռացն աշխարհակալաց ինքնիշխան մատանցն ի տիեզերս եզերաց երկրի եւ ծագաց նորա եւ մանրախոյզ շօշափմամբ աջոյ՝ զեղջեւրս արքայից եւ կայսերաց մեծաց՝ աւագակոյտ ազանց տոհմին վրաց եւ խմբից հազրաց՝ քաջաց ճենաց եւ հայկականաց՝ արիապէս եւ

ձիւերի նման իրենց մարմնի մասերի մկաններն էին մատուցում նրանց իրանների հանգստութեան համար: Եւ փայտակերտ լաստերի երթեւեկութեանց շաւիղներով, անխարիսխ յարկերի եւ անշունչ կառքերի հետքերով, գերագոյն դէմքերի, երկնագոյն դաշտերի, լուծական լեռների, անկայուն յատակների, կապտագոյն կոհակների կոյտերի միջով, ինչպէս կենդանի երկթեւ ամպաչու մի թռչուն, արագընթաց եւ թեթեւաթեւ օդային թռիչքով անցնելով ամեն ինչ՝ տիրեցին նրանց: Նաեւ ձեռքի քիւերով,¹⁹ եւ ոտքի քայլերով, թէպէտ եւ ոչ բովանդակ տարրերը, բայց բազում տեղեր չափեցին եւ խօսքի կշռոյթով շատ բան ամփոփեցին: Եւ մէկ խօսքով՝ երկնային լայնութեամբ ամենահաս թեւերը ձգելով բովանդակ աշխարհն իր բազմունակ ծոցի անթիւ ամբարների ընդարձակ տարածքով, - ինչպէս մէկ հօտ՝ համախումբ, միաբանների մէկ ժողով՝ մէկ եկեղեցում, եւ մէկ հարս՝ մէկ առագաստում, մէկ սիրելի՝ մէկ սենեակի մէջ, եւ մէկ ամուսին՝ մէկ տաղաւարի մէջ, եւ միատեղ մնող՝ մէկ վերարկուի տակ, եւ մէկ զուգակից՝ մէկ խորհրդարանի խորանի մէջ, աչքի տենչանքով եւ սիրոյ փափագով, սրտի անձկալի իղձերի գաւիթում կամ գորովալից գրկի սահմանների մէջ, - բարի գործակցութեամբ համալծակից երկու բազուկներով դիւրութեամբ ի մի բերեցին:

Ե. Եւ արդ, այսքան եւ այսպիսի բարեպատեհութեամբ, աստուածային համբաւով, զօրաւոր արիութեամբ տապալեցին, կործանեցին, ոտքի տակ առան, հաւասարապէս հարթեցին, հողին հաւասար արին Հագարի որդիների լեռնակարկառ հարաւային բռնակալ մոլութիւնը: Եւ յօրինեցին, հաստախարիսխ հիմքերի վրայ կառուցեցին, պատրաստեցին, յարմարեցին, յարդարեցին, պայծառագեղ զարդանկարեցին քրիստոնէական երիցս երգելի եկեղեցին:

Եւ երկարեցին իրենց ինքնիշխան բազուկների դաստակները, աշխարհակալ մատները տարածեցին երկրի համայն եզրերով եւ նրա ծագերով. եւ աջի մանրախոյզ շօշափումով, արիապէս եւ յաղթականօրէն բռնեցին մեծամեծ արքաների եւ կայսրերի եղջիւրները, Վրաց ազգի աւագակոյտ տոհմերին, եւ Խազարների խմբերին, Ճենաց եւ Հայոց քաջերին արիապէս եւ յաղթականօրէն

յաղթողաբար ըմբռնեալ կալան ըստ Ամբակումայ եւ Զաքարիայ կանուխ պատմագրաց:

Զ. Եւս եւ հիացուցանող համբաւ տէրութեան վեհիցն հարազատաց երկոցունցն՝ մարմնացեալ մատուցեալ ի դէպ պատկերի դիմաց քարտենի սպիտակերանգ ըղձալի դաշտին, հասին ի խուժս եւ ի Սկիւթացիս: Եւ քառաքանակեան շրջանակութեամբ շուտաժիր շտապով յընթացս թեւոց հողմաւար ամպոց՝ երազեցին եւ յառաջեցին. մինչեւ գրաւեցին պատանդեցին եւ ուռկանեցին ի մի ծածկութիւն պաշարման վարմի կայտառունակ ցանցի՝ զցիրս ցընդման բաժանման երկրի որդւոց աշխարհի: Եւ փորագրեցին՝ գեղերեսեցին՝ ձեռնաձուլեցին տապարատաշ սրագործ անդրագիր արձան պատմաբանական եւ անջնջական յիշատակաւորան ի Փռիւգացի քարանց այլալականաց գեղեցկազարդ եւ գեղեցկագիւտ գունոց գոյութիւն: Եւ միահողոյն զոլորտս ամենից բոլորից լրութեան՝ ի պատուար ամուր եւ ի ցանգ հրեղէն եւ յաշտարակ հզօր ապաստանեցին, եւ բարձրագոյն բերս բիւրոց բարեաց հեռաւոր երկրիս պտղաբերեցին: Եւ զխաղաղութեանն հաստատութիւն յամենեսին աւետարանեցին, եւ ձիրս ընծայից պայծառ պարգեաց Ասքանազեան զարմիս բաշխեցին: Եւ զհրաշաշնորհ զարմանազան երջանկացն հանդիսարան՝ զմեծանունն վկայարան սրբասնունդ եւ երանուհի տիկնոջն Սոփիայ եւս քան զեւս գեղեցկապանծ նոր պայծառութեամբ եւ ամրական դրութեամբ նորոգապէս վայելչացուցին եւ զսայթաքեալն ի տատանմանէ դոդման շարժութեան վերին բարկութեանն՝ պատկանապէս պատսպարեցին. եւ անստուեր եւ անապական եւ անյաղթական զճշմարտութեանն բան՝ ամենայն ազգաց ծանուցին: Բայց քանզի բանականապէս ողբայ պատմութիւնս զլաւսն ի վատթար կրօնս կորստական կամաց մոլորութեանն թէոդորի եւ Դիողորի յոյժ հակամիտեալ, համառօտեցից աստանօր զբանս իբր անվայելուչ ի շաւիղս երկուց ընթացից՝ գովեստից եւ պարսաւանաց միատեսակ դիմօք հետեւիլ:

Է. Ի ժամանակս եւ ի դարս աւուրց տիեզերակալութեան եւ արքայութեան սոցա երկոցունց՝ Վասլի եւ Կոստանդեայ, որք ի միտ նկատումն կամաց խորհրդոյ, երկեակ մարմնով եւ միով սրտիւ

գերեցին, ըստ Ամբակուսի եւ Զաքարիայի կանխագոյն պատգամագրութեան: 20

Զ. Այնուհետեւ երկու հարազատ եւ վեհանձն տիրակալների հիասքանչ համբաւը, մարմնացեալ մատուցմամբ սպիտակագոյն մագաղաթի ցանկալի երեսի վրայ պատկերագրուած հասաւ խուժերին²¹ եւ սկիւթացիներին: Եւ ամեն կողմից շուրջանակի, շուտաժիր շտապ ընթացքով, հողմատար ամպերի թեւերով սուրացին եւ առաջացան, մինչեւ որ գրաւեցին, պատանդեցին, ուռկանի շարժունակ պաշարող թակարդի ցանցի միասնական ծածկոցի տակ առան աշխարհի այդ ցիրուցան ժողովուրդների երկրները: Եւ Փռուգիական շողափայլ, գեղեցկազարդ, հազուագիւտ, գունագեղ քարերով փորագրեցին, փայլեցրին, ձեռնաձուլեցին, եւ կանգնեցրին տապարատաշ անդրագիր արձանագրութիւն, իբրեւ պատմական անջնջելի յիշատակարան: Եւ կայսրութեան ամբողջ շրջաններն ամեն կողմից ապաստան դարձրին ամուր պատուարներով, հրեղէն ցանկապատերով եւ հզօր աշտարակներով ապահովեցին, երկրի բոլոր մասերը բիւրաւոր բերք ու բարիքով բարգաւաճեցին: Եւ աւետարանեցին ամենքին հաստատուն խաղաղութիւն, եւ Ասքանազեան ցեղիս բաշխեցին պայծառ պարգեւներ, ընծայական նուէրներ: Եւ երջանիկների հրաշաշնորհ եւ զարմանազան հանդիսարանը՝ սրբասնունդ եւ երանուհի Սոփիայ տիկնոջ մեծանուն վկայարանն²² առաւել եւս գեղեցկապանծ նոր պայծառութեամբ եւ մշտամուր դրութեամբ նորոգապէս վայելչացրին եւ Վերնայինի բարկութեան նշան՝ երկրաշարժի տատանածն ու քայքայածը պատշաճօրէն ամրապնդեցին եւ ճշմարտութեան անստուեր, անապական եւ անյաղթելի խօսքը համայն ազգերին ճանաչել տուին:

Բայց քանզի սոյն պատմութիւնը բանականօրէն ողբում է այս լաւերին, որոնք յոյժ հակուեցին Թէոդորոսի եւ Դիոդորոսի վատթար կրօնին²³ եւ կորստական կամքի մոլորութեանը, այստեղ պիտի համառօտեմ խօսքս, անվայել բան դիտելով կրկնակի շառաւիղների ընթացքին՝ գովեստի եւ պարսաւանքի միատեսակ դէմքով հետեւելը²⁴:

Է. Վասիլն ու Կոստանդինն իրենց տիեզերակալութեան դա-

կենցաղավարեցին . եւ որպէս զէութիւն երկուց տարազուց անձին եւ մարմնոյ ի մի կերպարան շարունակեցան եւ զիմաստնականն նախասաց բան յանձինս գծագրեցին, եղբայր եղբօրէ օգնեալ իբրեւ զքաղաք ամուր անկործան, եւ ճշմարտաբար միութեամբ առանց այլայլման կացին անբաժին. եւ զարարչականն թելադրութիւն երկիւղագին սրտիւ պահեցին, ամենայն թագաւորութիւն յանձն հատուածեալէ արմատովք խլեսցի /Մր.3.24/: Այլ թէպէտ եւ բազում սրտից տարակուսելոց՝ երկայնմտութեան՝ հետս յորդեցին, յաւէտ առաւել հիւսիսայնոցս արեւելականաց տանս Թորգոմայ աղբււրս շնորհաց կենաց անձրեւաց ի գթութեանց իւրեանց ցօղեցին:

Ը. Քանզի արք ոմանք երեւելիք ի տոհմային պայազատութեանց, ի զեղէ վեհից, ի զարմէ դիւցազանց, ի տանէ պետաց, ի գնդէ գովելեաց, ի դասակարգէ քաջաց, ի շառաւիղէ հարազատութեան արեանն Մելքիսեդեկի, որոյ նախանկարն խորհուրդ տպաւորեցաւ յընտրեալն ի Քանանէ եւ ի Սիդոնէ, այսպէս սոքա ըստ ամենայն մասանց պատուելիք, իսկ ըստ Քրիստոսաւանդն դաւանութեան՝ աննմանք եւ անհաւասարք: Յորոց մին ընտրեալ յԱստուծոյ եւ հաւատարիմ ծառայ Յիսուսի, եւ կամակատար սրտին Բարձրելոյն, որոյ անունն ճանաչիւր Դաւիթ, հանգունակից յառաջնոյն՝ անուամբ եւ իրօք: Սա ի ձեռն ձեռին մեծութեան Աստուածութեանն, նախանկար հրաւիրանօք, ըստ յառաջ գուշակելոյ Հոգւոյն Քրիստոսի, առ ի բարեպարիշտ եւ ի պարկեշտակրօն ծնողացն իւրոց խրատեալ եւ դաստիարակեալ, լցեալ լիացեալ եւ ուղերձեալ, եւ իբր զԵփրեմեանն լերին հոգիւրնկալ հզօր դիտապետն՝ զերկրորդ սկիզբն երջանկաց եւ զառաջինն կաճառից նահապետաց զմարգարէածինն տեսանող՝ հաճոյ գտեալ մարդկան եւ Աստուծոյ վարուք մաքրութեան: Մինչեւ ընծայեալ մատուցաւ առաքելական մասին կցորդութեան, վիճակին այցելութեան աստուածախնամ տնտեսութեանն, երկնածիր եւ աստուածատուր փառացն ժառանգութեան, սուրբ եւ երանելի ուխտին պայծառութեան, զգեստաւորեալ վայելչութեամբ ի պարկեշտ պատիւ եպիսկոպոսութեան: Եւ յաւուրս ոչ սակաւս այսքանեօք բիւրուք բարութեան բազմացեալ բերկրեալ եւ բարդեալ ի ծագ աւարտմանն լրութեան հասակի իւրոցն կենաց,

րում եւ արքայութեան օրօք կենսավարեցին համակամ խորհրդով, ապրեցին երկակի մարմնով եւ միասնական սրտով, եւ երկու անձերի եւ մարմինների կերպարով, իբրեւ միասնական էութիւն 25, շարունակեցին եւ իրենց վարքով անձնագրեցին իմաստունի նախասաց խօսքը թէ՛ եղբօրից օգնութիւն ստացող եղբայրը նման է ամուր, անկործան քաղաքի./Առակ. ԺԸ.19/ եւ ճշմարիտ միութեամբ առանց այլայլման մնացին անբաժան. եւ երկիւղազին սրտով պահեցին արարչական թելադրանքը. «Եթէ մի թագաւորութիւն ինքն իր մէջ բաժանուի, այդ թագաւորութիւնը չի կարող կանգուն մնալ»/Մարկ. Գ, 24/: Եւ թէպէտ բազում տարակուսեալ սրտերի համար երկայնամտութեան ճամփայ բացեցին, սակայն առաւել եւս մեզ՝ Թորգոմայ հիւսիս-արեւելեան տան վրայ յորդեցին իրենց կենսաղբիւր շնորհների անձրեւումները, եւ ցօղեցին իրենց գթութիւնը:

Ը. Որովհետեւ սրանք իրենց տոհմային պայազատութեամբ երեւելի այրեր էին՝ ազնուական ցեղից, դիւցազունների զարմից, իշխանական տնից, գովեալների գնդից, քաջերի դասակարգից, Մելքիսեդեկի 26 հարազատ արեան շառաւիղից, որի նախանկար խորհուրդը տպաւորեց Քանանի եւ Սիդոնի ընտրեալներին /Ծննդ. Ժ. 15/: Այնպէս որ, սրանք պատուելի էին իրենց ամենայն յատկութիւններով, իսկ ըստ քրիստոսաւանդ դաւանանքի՝ անզուգական եւ անհաւասար: Նրանցից մէկը՝ Աստուծոյ ընտրեալ էր, Յիսուսի հաւատարիմ ծառայ եւ Բարձրեալի սրտի կամակատար, ճանաչուած Դաւիթ անունով, մարգարէին հանգունակից ե՛ւ անուամբ, ե՛ւ իսկութեամբ: Սա Մեծն Աստուծոյ ձեռքով, նախանկատ հրաւերով, Քրիստոսի Հոգու նախագուշակութեան համաձայն՝ իր բարեբարիշտ եւ պարկեշտակրօն ծնողներից խրատուած ու դաստիարակութեամբ լցուած եւ լիացած, լիովին համակուած հաւատքով, եւ ինչպէս Եփրեմեան լեռան 27 հոգի ընկալ հզօր քահանայապետը՝ երջանիկների երկրորդ սկիզբը եւ նահապետների կաճառից առաջին մարգարէածին տեսանողը, սուրբ վարքով հաճելի դարձաւ մարդկանց եւ Աստծուն: Մինչեւ իսկ ընծայ մատուցուեց առաքելական միաբանութեանը, աստուածախնամ վիճակի

իրբեւ ի ցորեան հասեալ ժամանակս Հնճոց արմատեաց հաւաքման արդեանց համբարոց, հանգեալ ի Քրիստոս: Զորոյ երջանիկի եւ առաքինւոյ զմաքուր ոսկերսն ըղձական եւ հրեշտակական բազմապատիկ նուագերգութեամբ ամփոփեալ հաւաքեցին ի քարապատուար շիրիմ անձկութեան յարկի, կարծրաձեղուն խորանի, նսեմաստուեր մթութեան հողախշտի հանգստի: Ի ձեռն որոյ երկրապատեան եւ գետնածածկոյթ վերարկուի՝ շնորհս բժշկութեան հրաշակերտս եւ հռչակելիս ընդ բազում տեղիս պարգեւեալ տարածեցաւ:

Թ. Արդ, զկնի տիրահրաւէր հանգստեան նորա, սրբասնեալ ոմն պատանի՝ որդի դատեր համածին եղբօր նորա, ըստ հաւաստի ազգաբանութեան քաղցրածաղիկ ծառոյն բարետիպ պտուղ, ի նմին իսկ հեռանելոյ ուսեալ, եւ հրեշտակահանգէտ կարգօք հրահանգեալ, եւ ձեռն աստուածամերձ ձեռին նորա ձեռնադրեալ ի քահանայութիւն, եւ վանականաց ի վերակացութիւն: Որ նկարագրեաց իբր զտարացոյց գեղօյ պատկերի ձեւոյ տեսակի՝ զնմանութիւն նորին ի յանձին գեղեցկապէս հետեւեալ նախնեացն: Իսկ ի դատումն ընտրութեան վարժից՝ առաքելագէտ եւ մարգարէածանօթ եւ աւետաժառանգն գիտութեանց եւ այլոց բազմաց սոփեստից, վայելչապէս համբուրիւ պատահեալ:

Ժ. Աստանօր ի սոյն ամանակի՝ եղբայր մօր սորա երջանիկի եւ բարեպաշտուհւոյ, ըստ պատահման իրիք հանդիպման՝ խոյս տուեալ եւ թիկունս փոխանակ դիմաց դարձուցեալ, թողեալ լքեալ եւ արտակացեալ ի յարկէ բնակութեան հայրենեացն իւրոց, ի գաւառէն Մոկաց, ի լերանցն Կորդուաց, ի գնացս յընթացից բազմօրեայ հետոց սուրհանդակօրէն խաղացմամբ յառաջ երագեալ ի յարեգ կուսէ կողմանց հիւսիսոյ, մինչեւ ի սպառուած ծայրիցն Ասիայ եւ սկզբանն Իտալիայ, ի կայանս նորոգն Դաղմատիայ, յարքայարանն յունաց ազգացն Նդովմայ դիմեալ հասանէր, ի բուն բնակութիւն ծովածաւալ ջրափակ անդնդափոս ահագնապարիսպ բազմաբնակ քաղաքին՝ եւ անմարտնչելի ամրոցին սքանչելւոյն Կոստանդնուպօլսի: Ինքն այր երագամիտ, եւ ըստ կարգաբանութեան խօսից անթարթափ լեզուոյ՝ յոյժ պատկանաւոր, իսկ ըստ աստուածային հոգելից իմաստութեանն յաւէտ պարարեալ,

տնտեսութեան դիտապետի, երկնաձիր եւ աստուածատուր փառքի ժառանգութեան, սուրբ եւ երանելի ուխտի պայծառութեան, վայելուչ զգեստաւորութեամբ՝ եպիսկոպոսութեան պարկեշտ պատուին: Եւ այսքան բիւր բազմակի բարութեան բերկրանքով լեցուն հասաւ իր ապրած կեանքի ընթացքի աւարտուն լրումին, եւ ինչպէս հասուն ցորեն, երբ գալիս է արմատներից հնձելու, հաւաքելու եւ արդիւնաւոր ամբարելու ժամանակը, հանգչեց ի Քրիստոս: Երջանիկ եւ առաքինի մարդու մաքուր ոսկորները ըղձալի եւ հրեշտակային բազմապատիկ նուագերգութեամբ ամփոփ հաւաքեցին կարծրաձեղուն խորանի անձկալի բնակարանի քարապատուար շիրիմի նսեմաստուեր մթութեան հողախշտի հանգստարանի մէջ: Երկրապատեան եւ գետնածածկ այս գերեզմանի միջոցով բժշկուելու հրաշափառ շնորհի փառքը հռչակուեց եւ իբրեւ պարգեւ տարածուեց բազում տեղեր:

Թ. Արդ, նրա տիրահրաւէր հանգչումից յետոյ, սրբասուն մի պատանի՝ իր համածին եղբօր դասեր որդին, հաւաստի ազգաբանութեամբ, եւ հրեշտակային բարքով բարեկիրթ, քաղցրածաղիկ ծառի բարի մի պտուղ, հենց նոյն երանելիից ուսած, եւ նրա իսկ աստուածամերձ ձեռքով քահանայ ձեռնադրուած, վերակացու կարգուեց վանականներին: Որն իր անձի վրայ ընդունեց նրա նմանութիւնն՝ իբրեւ գեղապատկեր օրինակ, գեղեցկապէս հետեւելով իր նախնիներին: Վարժուած լինելով ընտիր կշռադատութեան՝ նա վայելչական սիրով էր հաղորդւում առաքելագէտ, մարգարէաճանաչ եւ աւետարանաժառանգ գիտունների եւ այլ բազմաթիւ իմաստագէտների հետ:

Ժ. Այս նոյն ժամանակներում, նրա երանելի եւ բարեպաշտուհի մօր եղբայրը, դէպքերի բերումով խոյս տալով, երեսի փոխարէն թիկունք դարձնելով՝ թողնում, դուրս է գալիս իր հայրենեաց բնակավայրից՝ Կորդուաց լեռների Մոկաց գաւառից, եւ բազմօրեայ հետեւակ, սուրհանդակ ընթացքով յառաջանալով հիւսիս-արեւելեան կողմերից մինչեւ Ասիոյ ծայրավերջը, որ եւ սկիզբն է Իտալիոյ, Նոր Դաղմատիա կայանը, Եդոմն 28 անցնելով, հասնում է Յունաց արքայարանը՝ սքանչելի Կոստանդինապոլսոյ ծովածաւալ ջրափակ, ահագին, անդնդախոր պարիսպներով

մատուցեալ ի յօգոստարնակ պայծառապսակ պատկառատեսակն պալատ զինուորէր:

ԺԱ. Սա նախ քան յորժամ տարաբաժանէր ի հայրենեացն, զտարաբնակութիւն օտարութեան Յակովբու զմտաւ ածել, որ ի նեցուկ ցպոյն միայն յեցեալ, ոչ ինչ բերելով թոշակ մարդկային մարմնական կենաց ի ծնողացն՝ բայց միայն զօրհնութիւն երկնաշնորհ եւ տիրապարգեւ անդրանկարն ձեռնադրութեան, որովք յաւէտ առաւելութեամբ անստուեր եւ անթարչամ փառօք կրկին պսակեցաւ, մեծաւ միջոցաւ գերազանց գտեալ քան զհոմածինն: Սոյնպէս եւ սորա անփոյթ արարեալ զբազմածախ եւ զհոգնաշահ ինչս ստացուածոց գանձուց հայրենեացն, միայն ի դրից դամբանէ շիրմի եղբօր հօրն իւրոյ Դաւթի սրբազնազարդ եւ քրիստոսակարգ եպիսկոպոսի, զորոյ զգովութիւն բաղձալի անուանն նախ նկարեցաք, անտի ողջունիւ բարձեալ ընդ ինքեան սուղ ինչ չափ դուզնաքեայ հողոյ, եւ այնու շատացեալ՝ անզուգական եւ անհամեմատ բերկրանօք բնակէր ի Սէիր, քան թէ սիրեցեալ սերմն Սափատայ՝ մաքուր մաշկեկաւ մեծին Հեղիու ի կատար ամբարձան գլխոյն Կարմեղայ: Որով հանգունապէս եւ հաւասարաբար ըստ օրինի նմանութեան նորին՝ յայտանկատ աչաց տեսողաց պայծառ պարծանօք կարգաց յարգեցաւ: Քանզի իբր տեսին զշնորհ պարգեւացն անզղջական հրաշակերտ նշանաց՝ ինքնակալքն Յունաց, յոր ի նշխարաց հողոյ քրիստոսապահեստն գանձարանի աստուածարեալ եղբօր հօրն նորա, նոյնժամայն ըստ ընդաբոյս բնածին բարի բարուցն բուսոյ՝ սրբասէր եւ երկիւղամեծար սրտին իւրեանց ցանկութեան, եւ ընտանի սովորութեան որ առ սուրբս սպասահարկութեան կատարեալ կամացն յօժարութեամբ անդէն վաղվաղակի անդանդաղ սրտից բաղձանօք՝ զանընտել օտարականն՝ զհեռաւոր աշխարհայինն՝ զանմեծաւորն աչաց սիրելեաց՝ զանհպաւորն հարազատաց, իսկ եւ իսկ ի նմին աշխարհախումբ երկնագումար եւ բիւրակաճառն ատենի ի փառս բարձրութեան պարգեւընկալ պանծանաց պատուոյ կարգէին:

ԺԲ. Արդ, իբրեւ այս ըստ սմին տեսակի մասին յանգեցաւ եւ յարմարեցաւ, եւ այրն տարաշխարհիկ՝ պատուաւոր եւ սպասաւոր եւ ծանօթ ընտելական կայսերացն երեսաց եղեւ, հարցման բանից

բազմամարդ քաղաքը եւ նրա աննուաճ ամրոցին: Արագամիտ, օթոռուած այրն անսայթաք ու պերճ վայելչախօսութեամբ, եւ հոգին յաւէտ լեցուն աստուածային իմաստութեամբ՝ մտնում է օգոստոսափառ, պայծառապսակ, պատկառազդու պալատ եւ զինուոր դառնում:

ԺԱ. Երբ բաժանւում էր հայրենիքից, մտաբերեց Յակոբի աստանդական կեանքն օտարութեան մէջ, որը միայն ցուպն էր վերցրել իբրեւ նեցուկ, եւ իր մարմնական կարիքների համար ծնողներից ոչինչ էր առել, բացի երկնաշնորհ եւ տիրապարգեւ անդրանիկին տրուող ձեռնադրութեան օրհնութիւնը, որով էլ յաւէտ առաւելութեամբ անստուեր եւ անթառամ փառքով կրկին պսակուեց, շատ աւելի մեծ միջոցների տէր դառնալով քան իր հարազատ եղբայրը: Նմանապէս եւ ինքն անհոգօրէն անտեսելով հայրենական բազմածախս եւ շահաբեր գանձերի ամբողջ հարստութիւնը, եւ միայն մի բուռ հող վերցնելով իր հօրեղբայր Դաւթի՝ սրբազնազարդ եւ քրիստոսակարգ եպիսկոպոսի շիրիմի դամբանի դռնից, որի բաղձալի անուան գովքը նախապէս նկարագրեցինք, եւ դրանով լիովին բաւարար՝ աւելի քան Սափատայի 29 սիրեցեալ սերմը՝ մեծն Եղիայի մաքուր մաշկեակով 30 Կարմեղոսի 31 բարձր գագաթին՝ անզուգական եւ բացարձակ բերկրանքով բնակուեց Սէիրում: Ուստի, մարգարէին հաւասար միշտ պայծառ ու պանծալի յարգանքի արժանացաւ յատկութիւնները յայտնաբերող աչքերով տեսնողների կողմից: Քանզի երբ յոյն ինքնակալները տեսան անզղջական պարգեւների հրաշակերտ այն նշանները, որ նրա աստուածարեալ հօրեղբօր հոգու քրիստոսապահ գանձարանի հողի նշխարներից էին գործւում, միեւնոյն ժամին, իրենց ընդաբոյս բնածին բարութեան բերումով, սրբասէր եւ երկիւղամեծար սրտի ցանկութեամբ, սրբերի նկատմամբ յօժար սպասարկութեան ընտանի սովորութեան համաձայն՝ համագումար, բիւրամբոխ նոյն աշխարհաժողովում, սրտի անձանձրոյթ բաղձանքով՝ փառքի բարձրութեան եւ պանծալի պատուի եւ պարգեւների արժանացրին՝ իր սիրելիների եւ հարազատների համար անհպելի հեռաշխարհիկ այս անծանօթ օտարականին:

Համարձակութեամբ արժանի գտեալ, եւ զդարձուածսն անդէն ընդ նմին կարգի ի ճահ փոխադրեաց: Յիշատակեցաւ նորոգեցաւ եւ պատճառն առաջին անակնկալն Հանդիպութեան, այլեւ աւանդն սուրբ մաքուր ընծայիցն, զոր ի երկրէն ընդ իւր կրեալ բերէր: Իբրեւ երկրորդ սկիզբն եղեւ իրին յայտնութեան, եւ կրկին պատմեցաւ թէ յորմէ՝ այսքան սքանչելիք նշանաց հրաշից գործեցան, արդ իբրեւ զբովանդակն բնաւին լրութեամբ իւրով իմացեալ ծանեան, եւ ճշմարտեալ ստուգեցին այսգոյն տեսութեամբ՝ եթէ եղբայրն հօրն նորա է պատճառ այնր գովելոյ եւ պատւելոյ իրին, այնու ընդ նմին առաւել ի փափագ գթութեան սիրոյ յորդեցան: Նա ընդ նմին եւ զայս եւս հոգացին եւ գիտել խնդրեցին, եթէ ո՛վ ոք յընտրելոց հովուէ գտեղի բնակութեան պաշտելի այնր Հանգստի կենդանի մեռելոյ: Իբրեւ ուսան յառնէն թէ որդի քեռն իմոյ ընտրեալ իցէ ի սոյն գործ պաշտման սպասու, ընծայս պարգեւեաց պայծառականաց խոստացան շնորհել ի պատան պիտոյից նորոգման Հանդերձանաց խնկեալ ոսկերացն: Իսկ իբրեւ զարդարն եւ զաներկեւանն ստուգապէս իսկութեամբ պատմեաց, թէ չունին կարիս պիտոյից երկրաւոր իրի, նախ հարազատն իմ քեռորդի, եւ ապա հովուեալքն՝ ի նմանէ: Բայց թէ կամք վեհիցդ իցէ, քննեցից եւ ի խոր խուզեցից զխնդիրս կարեաց նոցին տենչանաց:

ԺԳ. Իբրեւ կարի հոգեպէս տարփանօք սրտի զկամս կայսերացն առ իրեն անձուկ յեղյեղեաց, ապա նամակս հրովարտակաց ինքնագիրս այրն հանճարեղ եւ ճարտարաբան՝ երկոցունց կողմանց մեքենաւորեաց. եւ ինքն հրեշտակ զոմն նամակակիր ի սեպհական իւր հայրենական գաւառն առաքեաց: Եւ ըստ յաջողելոյ կամաց քաղցրութեան Անեղին՝ մինչդեռ թագաւորքն Յունաց ի նոյն շաւիղ խորհրդոյ բարւոյ Հանդիսացեալ մտաբերէին, դարձաւ անդրէն սուրհանդակն պատճենաբեր, ունելով գիր նկարեալի դէմս երեսաց գոյութեան դիմաց քառատեսակ քարտենի, հաւաքեալ ի ծոց իւր յիշատակարան բարեբուղիս բանից մեծի խորհրդոյ: Իբրեւ զծանեան փափագ տարփանաց հոգեւոր խնդրոյն, զի ոչ ըստ մարդկային բնաբարն բնութեան բարուց բաղձանաց՝ երկրաւոր ինչ նիւթ սիրեցին, այլ մասն փրկութեան անանց Մեծութեան՝ ի կենսակիրն

ԺԲ. Արդ, երբ այս ամենն այսպիսի յարմար յանգում ունեցաւ, եւ տարաշխարհիկ մարդը պատուի եւ յարգանքի արժանանալով՝ ճանաչուեց կայսրերից եւ նրանց մտերմացաւ՝ արժանի խօսքով հարցում անելու համարձակութեամբ, պատասխաններն էլ նոյն կարգով պատշաճ ձեւի բերեց: Նորովի յիշատակուեց անդրանիկ անակնկալ հանդիպման՝ այլեւ՝ մաքրաւանդ, սուրբ ընծաների հանգամանքը, որ կրել, բերել էր իր երկրից: Իրողութեան յայտնութեան երկրորդ սկիզբ դարձաւ երբ կրկին պատմեց, թէ ում կողմից էին գործուած այսքան սքանչելի հրաշքները: Արդ երբ ամեն ինչ ամբողջովին իրենից իմանալով ճանաչեցին, եւ ստուգութեամբ ճշտեցին, որ նրա հօրեղբայրն է այն գովելի եւ պատուելի իրողութեան պատճառը, դրանով նրա հանդէպ իրենց գթութիւնն ու սէրը աւելի աճեցին: Դրա հետ միասին իմանալ փափագեցին, թէ ընտրեալներից ո՞վ է որ հովուում է այդ անմահ մեռեալի պաշտելի հանգստավայրը: Երբ իմացան թէ իր քրոջ որդին է պաշտամունքի սոյն գործի ընտրեալ սպասաւորը, խոստացան պայծառակն ընծաների պարգեւ շնորհել խնկեալ ոսկորների հանդերձանքի նորոգման պէտքերի համար: Իսկ երբ ստուգութիւնը արդար եւ անեղծ իսկութեամբ պատմեց՝ ասելով, թէ պէտք ու կարիք չունեն երկրաւոր բաների նախ իր հարազատ քեռորդին, եւ ապա հովուեալները նրա: Բայց եթէ վսեմափայլ այրերը կամենան՝ ինքը կը քննի եւ կ'իմանայ, թէ ինչ է նրանց կարիքն ու տենչանքը:

ԺԳ. Անձկալի այս խնդրով կայսրերի կամքը սրտի եւ հոգու տարփանքով շատ յեղյեղելուց յետոյ, հանճարեղ եւ ճարտարաբան այրը երկկողմանի հրովարտակ նամակ պատրաստեց եւ ինքը նամակակիր պատգամաւոր առաքեց իր իսկ հայրենական գաւառը: Եւ մինչդեռ Յունաց թագաւորները նոյն շաւիղով բարի խորհրդի մասին էին մտածում, Անստեղծի բարի կամքի յաջողութեամբ այնտեղից վերադարձաւ նամակաբեր սուրհանդակը, որ ծոցը ծրարած ունէր քառակուսի մի մագաղաթ՝ վրան յիշատակագիր բարեբուխ խօսքեր մեծ խորհրդի մասին: Երբ իմացան նրանց հոգեւոր խնդրի սրտագին փափագը, քանի որ ոչ թէ մարդկային բնաբարոյ բնութեան համաձայն երկրային

կենդանագրութենէ անվաճառ եւ անգին գանձուն երկնային պարգեւին՝ անստուերափայլն լուսոյ անկապուտն կենաց՝ անստերիւր եւ սրբակցորդն ստացուածոյ քրիստոսեան նշանօքն, գովեցին, յարգեցին եւ դրուատեցին զշաւիղ խորհրդոյ մտաց խնդրողին: Եւ հաստատապէս սեռն ստուգութեամբ զաստուածունակ կամս անխոտորնակս զհայցողին սիրողի այնր բարձրութեան հրատարակեցին:

ԺԴ. Ապա փութաբար եւ վաղվաղակի կազմեցին եւ պատրաստեցին ոսկեկուռ ձուլածոյ քառատեսակ յօրինմամբ զձեւ տեսակի Աստուածեանն Խաչի: Ի նմին կառոցեալ մասն հատուածոյ ի կենսակիրն փայտէ տէրունեան փառացն բազմականէ: Եւ վասն առաւել փառս ընծայելոյ նմին նշանի, զբնաւին վկայս կեցուցիչ մահու վշտացն Յիսուսի՝ ընդ նմին պատկանութեամբ գեղազարդեցին, ուստի ճաշակեացն եւ սփածաւ եւ պսակեցաւ եւ սեւեռապէս պնդմամբ մածուցաւ, եւ որով ի ծննդեան աւուր տնանկաբար վերասքողեցաւ: Զայս ամենայն մասունս ըղձականս ընդ խաչին հիւսեալ միատարրեցին. եւ պատեհ պատրաստութեամբ ի ստեղն ծխոյ բացուստ ի բաց ի ծագս եզերացն ի ներքոյ ըռնկացն դրանց՝ երկրացիկ սենեկացն պարագրողաց՝ արձանացուցեալ ի հանգիստ նշանին լուսոյ, առաւելապէս բաղձանս յուսոյ ընդ նոյն խառնեցին: Եւ զբուրման կենացն բուրվառ այսպիսի կայծակամբքս՝ ընդ կնդրուկն լցեալ ի ձեռն նորին իսկ յարդարողի այնր խորհրդոյ մեծին Մանգլաւտի, պարգեւս բարեաց աշխարհին Հայոց կողմանց արեւելից լերանց Կորդուաց գաւառին Մոկաց վերառաքեցին: Որոյ իսկոյն իսկ բարձեալ մեծագին եւ ոսկէթէլ վերարկուօք՝ պայծառ վարչամակօք եւ անկշռելի բերկրանօք՝ բերեալ բնակեցոյց հուպ ի պատուական վայրս հանգստարանի հօրեղբօրն իւրոյ սքանչելագործ եւ կենդանական ոսկերացն. որ եւ պատճառ իսկ ժառանգութեան այսր նախ նա ծանուցաւ:

ԺԵ. Արդ, իբրեւ եկն ի հաս այրն շնորհակալ եւ պարգեւաբեր խաչունակ եւ նշանաբարձ փրկութենակիր գովեալն գանձու, եզիտ բազմեալ ի գահոյս տիրական աստուածառաքն աստիճանի հանդարտական հեզութեան սրբամատոյցն աթոռոյ՝ զորդի քեռն իւրոյ ընտրելոյ. մեծաւ բարձրութեամբ վսեմական գովութեամբ՝

բաղձանքով որեւէ նիւթ էին սիրում, այլ անանց մեծութեան երկնային պարգեւի անգին եւ անվաճառ գանձի կենսակիր կենդանագրութեան փրկութեան մասը՝ Քրիստոսեան Նշանից ստացած անխաթար եւ սրբակցորդ անկապտելի կեանքի անստուերափայլ լոյսը, - գովեցին, յարգեցին եւ դրուատեցին խնդրողի խորհրդալից մտքերի շաւիղը: Եւ սեւեռուն ստուգութեամբ բարձրաձայն ու հաստատապէս հռչակեցին սիրով խնդրողի աստուածասէր եւ անխոտոր կամքը:

ԺԴ. Ապա անյապաղ կազմեցին քառաթեւ խաչի յօրինուածքը, եւ ոսկեկուռ ձուլուածքից փութաջան պատրաստեցին Աստուածային Նշանը: Եւ նրա մէջ տեղադրեցին Տէրունական փառքի աթոռ կենսատու խաչափայտից կտրուած մի մաս: Եւ այս Նշանին առաւել փառք ընծայելու համար այն պատշաճօրէն գեղազարդեցին Յիսուսի կենարար մահը եւ չարչարանքները վկայող իրեղէն նշխարներով, որոնցով ճաշակեց եւ սփածաւ 32 եւ պսակուեց, եւ սեւեռապինդ գամուեց, եւ իր ծննդեան օրը տնանկաբար վերասքողուեց: Այս ամենայն ըղձալի մասունքը խաչին հիւսելով միատարրեցին. եւ պատշաճ պատրաստութեամբ տապանակի մէջ դրեցին, որին պարփակող երկբացիկ դռների ունգերի տակից հեռաւոր ծայրերն իրար միացնող փայտեր ամրացրին՝ Լոյսի Նշանը հանգուցելու համար, եւ յոյսի առաւելագոյն բաղձանքներ խառնեցին նրա հետ: Եւ կայծակող կնդրուկով լեցուն կենսաբոյր բուրվառը՝ այս խորհուրդը յարդարող մեծն Մանգլաւտի 33 իսկ ձեռօք, իբրեւ բարի պարգեւ վերառաքեցին Հայոց աշխարհի Կորդուաց լեռների արեւելեան կողմում գտնուող Մոկաց գաւառը: Նա էլ իսկոյն վերցնելով այն մեծագին եւ ոսկեթել վերարկուներով, պայծառ վարչամականերով, անչափելի բերկրանքով բերեց բնակեցրեց իր հօրեղբօր հանգստարանի հրաշագործ եւ կենդանի ոսկորներին կից պատուական վայրում, որին եւ ժառանգութեան իսկական պատճառ նախ Սուրբը ճանաչուեց:

ԺԵ. Արդ, երբ շնորհընկալ, բարձրանշան, փրկութենակիր գովեալ գանձի պարգեւաբեր եւ խաչունակ այրն այն եկաւ եւ հասաւ նոյն այդ ի բնէ հայրենի, լեռնափակ եւ հիմնահաստատ

գերարփի շնորհիւ՝ վեհագոյն գոլով քան զհօրն իւրոյ հարազատ եւ զհօրեղբայր նորին, անդէն ի նմին ազգային եւ բնաբնակ լեռնահոլով եւ կարծրախարիսիս գաւառին Մոկաց մայեկաց մրգաց, ի տեղի հանգստեան հոգենորոգ մարմնոյ հօրեղբօրն իւրոյ երանեալն Դաւթի մեծի եպիսկոպոսի: Որ նորոգեաց զնշխար համբաւեալ ազգին՝ երկանուեն եւ բազմանշոյլն յաւազանէ եւ կոչմանէ. ոստ տոհմին եւ շառաւիղ զարմին. ընտրեալն ի թիւ համարոյ հանդիսիս դասու եպիսկոպոսաց: Որոյ անունն ըստ յորջորջանաց կոչման վերստին ծննդեանն աւուր փրկութեան Ստեփանոս կարդացեալ, որ ըստ Ելլադականին՝ Պսակ առ ձայնի: Այն զի հաւաստի ըստ կոչմանն իւրոյ եղեւ պսակ պարծանաց պանծալի վայրիցն այնոցիկ: Քանզի ոչ թերացոյց, քան թէ լիացոյց. եւ ոչ պակասեցոյց, քան թէ աճեցոյց զպատրաստութիւն նորոգման վայելից այնր բնակութեան: Որ ի բնէ ի սկզբանէ ի վաղուց հետէ ի հին պատմութենէ եւ ի հարուստ զրուցաբանութենէ արանց ծերունեաց եւ երիցագուռնից, ժառանգութիւն կայից դոյզն Ապարանից դոյն ինչ շինուածոց նախագրեցեալ էր իւրեանց հաւուց հզօրացն հարց:

ԺԶ. Զայս՝ սա վերստին ստեղծմամբ ի զարդ պաճուճանաց զարմանագործեաց, եր գրեթէ երկին երկնի եւ յերկրի վայելչապէս գեղով յօրինեաց: Եւ զկազմած պատշաճողութեան հրաշակաւոյց խորանացն՝ քերովբէաբնակն յարկաց բարենշան կերպիւ հիմնադրեաց, եւ նմանասէր սերովբէագաւիթ սրահին Սիոնի սիրատենչակ տեսիւ տիրագրեաց: Եւ համանման երկնաբերձ կայից կանգնեալ ամրոցին, որ ի համար համբարոյ զինուցն օճառաց՝ սայրասուր սլաքաց՝ ոսկեկուռ նիզակաց՝ հազարաւոր վահանաց՝ յապաւինութիւն պահեստի թիկանց, կազմութիւն գնդաց գումարտակաց մարտկաց Եբրայականաց արանց քաջաց, որ ի Թալպիովթ, Թագադիտակ փառօք պսակեաց: Եւ ըստ ամբարձման կամարի վերնայարկն գնտի ձգման գմբէթի՝ ճշգրտաբար ճարտարապետեաց. եւ զունակ խրոխտաբար եւ բազմահաւաք խորին խնճոյից սուրբ հարսնարանին՝ զԱստուածամօրն սրբասահման տենչալի տաճարն՝ ամենարուեստ հիւթիւ յարդարեաց. եւ անդանօր համանգամայն զանդրանկացն բոյր ի

Մոկաց գաւառը, մեծն Դաւիթ Եպիսկոպոսի հոգեհորոգ մարմնի հանգստեան տեղը, իր քրոջ որդուն գտաւ աստուածառաք տիրական, բարձրաստիճան, սրբամատոյց աթոռի գահին հանդարտ հեզութեամբ բազմած: Նա մեծ բարձրութեան հասած, գերարփի շնորհներով վսեմական գովքի արժանացած ընտրեալ էր, պանծալի քան իր հօր հարազատը, նոյն երանելի իր հօրեղբայրը: Որ Ազգի հռչակեալ նշխարը նորոգեց, երկու անուամբ էլ, ե՛ւ աւագանի, ե՛ւ հոգեւոր կոչման բազմաշող. տոհմի ոստը եւ շառաւիղը զարմի. հանդիսաւոր ընտրեալ Եպիսկոպոսաց դասի անուանացանկում, որի անունը վերստին ծննդեան փրկութեան օրուայ կոչման յորջորջումի համաձայն Ստեփանոս էր, որ յունարէն Պսակ է նշանակում: Որովհետեւ իր հաւաստի կոչումով պարծանքի պսակ եղաւ նա այն պանծալի վայրերում: Քանզի ոչ թէ թերացրեց, այլ լիացրեց, ոչ թէ պակասեցրեց, այլ վայելչութեամբ աճ հաղորդեց այն բնակավայրի նորոգ կառուցմանը, որ սկզբնական հին պատմութիւններից, ծեր եւ տարեց մարդկանց հարուստ զրուցաբանութիւններից յայտնի Ապարանքի իրենց հզօր հայրերի ժառանգութիւնից չնչին, փոքրաթիւ շինուածքներ էին մնացել:

ԺԶ. Սրա վերստին ստեղծմամբ գունագեղ զարդերով զարմանագործեց այն, եւ վայելչական գեղեցկութեամբ երկրի վրայ գրեթէ երկնքի երկինքն ստեղծեց: Եւ քերովբէաբնակ յարկերի հրաշակառոյց խորանների պատշաճ կազմուածքը բարենշան կերպով հիմնադրեց, եւ Սիոնի սերովբէգաւիթ սրահի նմանութեամբ հոգեզմայլ պատկերներ սրբանկարեց: Եւ համանման թալպիոթում³⁴ կանգնեցուած երկնաբերձ ամրոցի կառուցակայքի, որ նախատեսուած էր՝ զինական գործիքների, սայրասուր նետերի, ոսկեկուռ նիզակների, հազարաւոր վահանների ամբարումի համար՝ երրայական քաջագուն մարտիկների գնդերի, գումարտակների թիկունքն ապահովելու նպատակով, արքայաշուք փառքով պսակեց: Եւ վերնայարկ կամարի գնդաձեւ գմբէթը բարձրացնելուն պէս ճշգրտօրէն եւ ճարտարութեամբ կառուցեց եւ սուրբ հարսնարանի ուրախարար եւ բազմահաւաք հանդիսութեան նմանութեամբ՝ Աստուածամօր սրբասահման տենչալի տաճարը

միում խմբի բոլորեաց: Եւ իբր քաղաք կենդանեաց շինեալ Աստուծոյ, խօսեալ Յիսուսի, մայր մաքուր որդւոց, հանդէպ տեսակի դիմաց օրիորդաց փեսային, երգօք պարողաց առաքաստասպասաց ընտրելականաց, անդրդուելի արուեստաւորեաց: Եւ լայնատարած դրամբ անանձուկ կայան բանակի բիւրաւոր զօրաց հրեշտակականաց գերվարագոյրեաց: Եւ եւս քան զեւս՝ անստուեր փայլմամբ քան զՄովսիսեան շինուած վրանին վկայականի՝ զանգակականչ՝ բեհեզազանգուած՝ մետաքսահիւս՝ սպիտակապատուաստ՝ կարմրայարմար շաղաշարման զարիւնագեղ անճառն խորհուրդ հանրահռչակեաց: Եւ իբր սարդենասեր անպաշտանգաց շնորհապատար արարուածոյ յարկի դաւթեան համբակին ճեմարանօրէն արուեստիւ սադրեաց: Զորմոցն վերադրութիւն՝ վիմախարիսխ արձանակառոյց կերպիւ առկայեաց. եւ իբր յականց վանեաց յեռելոց ճարտարագործ արուեստայարմար՝ բազմատեսակ երփնիւ նորոգեաց: Եւ զԵգեկիէլեան տեսլեանն երեւոյթ անյօղն էութեամբ՝ նոր նմանութեամբ իբր զգայութիւն իրի արծարծեաց: Եւ իբր զմիոստայնի վերարկու գեղեցկատիպ յանգուածով զբովանդակն սկսեալ յարմարեաց:

Ժէ. Ի նոյն եւ զաներեւոյթ հանդերձեալ բարեացն ծանօթութիւն փառացն ապառնեաց՝ ի ներկայումս աստ՝ ակներեւ տպիւ գծագրեաց: Եւ իբր զփայլուած լուսածագ բոցոյ բորբոքման զսրբամատոյց տիեզերալոյսն տեղի ցանկեալ պարսպեաց: Եւ զարտաքին որմոցն զարձանս մաքրապար տեղւոյն բերկրութեան՝ ճառագայթանշոյլ բեհեզատիպ զգեստուքն պճնեաց: Իսկ զդիմաց դրանդեացն դիրս՝ սքանչելի քանդակագործեալ քառաշուրթն զարմանազան՝ իբր զծաղկեղէն զգեստուց հանդերձանս սրբաբեհեզն պատմուճանի առաքաստանուէր գեղապանծ հարսինն՝ ի գլուխ ծայրից լրութեան թեզանեաց շրջապարուրեաց: Իսկ զդրանցն երեսաց տիպ՝ նկարակերտ յանգուցատաշեալ կարմրերփեան փայտիւք եւ փղաց ոսկերօք սեռակոտոր այլայլակ գունովք երանգոց՝ յարակից կայիւք ի պէսպէս մասանց արհեստիւ կապեաց: Իսկ զմէջ գաւթի յատակացն իբր զկոնք մի ապակեղէն ամենահարթ գոյիւ անխորշ պնդութեամբ պատշաճ պատրաստեաց: Իսկ զբարձրավանդակ սրբարանն դիտանոցի երկրատեսակ բարձրու-

ամենարուեստ նիւթերով զարդարեց: Եւ այնտեղ անդրանիկների բոյլը մի խմբի մէջ միանգամայն բոլորեց: Եւ որպէս Աստուծոյ կառուցած անմահների քաղաք, Յիսուսի ասած՝ Մաքուր Որդիների Մայր, Փեսայի օրիորդների դէմքերի նման, ընտրեալ Հարսանքաւոր պարողների երգով՝ աստուածային նշաններով անխախտելի կերպով արուեստակերտեց: Եւ հրեշտակային բիւրաւոր բանակի ընդարձակ, լայնատարած դռնով զօրակայանը գերվարագուրեց: Եւ զանգակական, բեհեզազանգուած, մետաքսահիւս, սպիտակապատուաստ, անխառնելի արիւնագեղ կարմրագոյն, Մովսիսեան վկայութեան խորանից ոչ պակաս անստուեր փայլով շողաշարմաղ շինուածքի անճառելի խորհուրդը հանրահռչակ արեց: Եւ Դաւթի որդու շնորհաշէն յարկի սարդենուց սերած անպահ պահանգների պէս, ճեմարանօրէն արուեստով սարքեց: Վիմախարիսիս, քարակառոյց բարձր որմեր առկայեց եւ յակինթի նման բազմագոյն քարերով մեծարուեստ ճարտարութեամբ զարդարեց: Եւ Եզեկիէլի տեսիլքի 35 անմարմին էութիւնը նորոգ զգացողութեամբ իրական դարձրեց: Եւ բովանդակ կառոյցն իբրեւ միառոտ վերարկու գեղեցկատիպ աւարտին հասցրեց:

Ժէ. Նոյնպէս ակներեւ տպաւորումով նաեւ գալիք աներեւոյթ բարիքների, ապագայ փառքերի ճանաչողութիւնը ներկայումս իսկ գծագրեց: Եւ իբրեւ տիեզերական լոյսի բոցաբորբոք փայլուն լուսածագ, սրբամատոյց մի վայր՝ ցանկապատ պարսպեց: Եւ բերկրութեան մաքրապար տեղի արտաքին որմաքարերը ճառագայթաշող բեհեզատիպ ծածկոյթներով պճնեց: Իսկ նախադռների երեսները սքանչելի եւ զարմանազան կերպով շուրջանակի քանդակապատեց իբրեւ առագաստանուէր գեղապանձ հարսի սրբաբեհզ պատմութեան ծաղկեղէն երկարաթեւ զգեստ, որի գլխածայրի եզրերը թեզանիներով շրջալարուրեց: Իսկ դռների երեսները եւ յարակից կայքամասերը կարմրագոյն զարդատաշ փայտերով եւ պէսպէս, այլայլակ գունաերանգի փղոսկրէ նկարներով արուեստակերտեց: Իսկ գաւիթի ներսի յատակը ապակեայ կոնքի պէս համահարթ՝ անխորշ եւ պինդ նիւթով պատշաճ պատրաստեց: Իսկ երկնադէտ բարձրութեան բեմի բարձրավանդակ սրբարանը՝ պատգամատեղիի նման յօրինելով

Թեան բեմբին՝ դարբիրայօրէն յօրինմամբ ըստ սարասի անհուպ եւ փայլեալ վերին եթերին՝ ի ստորնայնոցս աստի մեկուսեաց: Իսկ զվարագուրացն անջրպետարան իբր զպատրուակ անքոյթ տեսութեան՝ ի պատիւ պատրաստութեան՝ ի պաշտօն զգուշութեան խորհրդոյ մեծի, ի պատուական հիւթ պայծառ պաստառաց Եգիպտացի դիպակակիտուած բազմատեսիլ ոսկեփառ եւ հրակերպ՝ երկնածեւ եւ երկվերարկու՝ շնորհազարդ շքով պաճուճեաց: Իսկ զտիրաւանդ եւ զարարչատուր կտակիս պաշտամանն գործի՝ սրբութեան սեղանոյն զսքանչելի զգեստն, իբր զսուրբ սրբութեանց ստուերին մաքրութեան՝ եւ զփայլումն աղօտականին աստ պայծառութեան, եւ ճշմարտութիւն ստութեանն, եւ զնոր լրութիւն նախկին թերութեանն, զվերընդունակն անբաւ բնութեան տէրունւոյն մարմնոյն, ի զանազան թելոց գունելոց երկնակերպ կապուտակատիպ կղզոց յելիմացի կղզեաց ծովայնոց, ծիրանածին կերպասիւք պճնեաց: Իսկ զկապ պատուածոյ գօտեացն, Եթովպացի եւ Բաբելոնացի բազմագանց ականց բոցանշոյլ յակնթաց՝ զարնանագեղ զըմբըխտաց, աստեղազարդ մարգարտաց, թխատիպ սաթացն կապուտակաց յեռմամբ առ իրեարս, ամենապատիկն համատակօք կրկնելովք զուգայարեաց. եւ որպէս զդշխոյ ոմն թագակալ հանդէպ ճակատոյ պայծառ պատկերի դրուատելի դիմաց դիտակի սրբութեան սեղանոյն՝ մածուցեալ կապուած: Իսկ զգմբէթին վերամբարձութիւն որպէս կառուցումն ափան անդամոց է ցանկալի հասակոյ մարմնոյ գլխոյ գագաթան մեծ արքայուհւոյ, ի կարծրակոփ քարանց քերելոց քուաքատակեաց: Իսկ զգեղանկար ծաղկայօրինուորակ պատկերացն կենդանագիր տեսակի գեղոցն զստուերացեալ հին ամանակացն զաներեւոյթն աչաց ներկայիցս, իբր զերեւոյթ յայտնի տեսակի ունողաց շնչոյ եւ զգայութեանց արգասաւորեաց: Եւ ամենայնիւ զամենայնն յամենեցունց մասանց նիւթելոց, ի մի կերպարան տեսակի զօդեաց: Եւ որպէս զարձանն եւթնատես վիմին Զօրաբաբէլի՝ յանդիման աչացն Յիսուսի ուղղեաց: Որպէս զտիցն Աստուծոյ տեղի ի վերայ հաւատոյ վիմին հաստատեաց: Եւ իբր զընդարձակ ծոց արարածոց եւ երկրի արեգական շրջադրութեան՝ կանթեղաբորբոք ջահավառ զամբարանշոյլ լուսով փայլեցոյց. եւ

վերնային եթերի անհույս տարազի փայլով՝ մեզնից՝ ստորային-
ներիցս բաժանեց: Իսկ վարագոյրների անջրպետարանը, իբրեւ
տեսագաշտը ծածկող քող, ի պատիւ պատրաստութեան եւ ի
պաշտօն զգուշութեան մեծ խորհրդի, շնորհազարդ շուքով
պաճուճեց եգիպտական բազմաշող, ոսկեփառ, երկնազարդ,
երկվերարկու եւ հրակերպ պայծառութեան դիպակակուտակ
պաստառների պատուական նիւթով: Իսկ տիրաւանդ եւ
արարչատուր կտակի պաշտամունքի գործիքի՝ Սուրբ Սեղանի
սքանչելի զգեստը ելիմի36 ծովային կղզիների երկնակերպ,
կապուտակ գունագեղ զանազան թելերով, ծիրանածուէն
կերպասներով պճնեց, իբրեւ տէրունական մարմնի ընդունարանն
անբաւ բնութեանը. սրբութեան սուրբը՝ մաքուր ստուերին,
այսօրինակ փայլուն պայծառութիւնն՝ աղօտականին եւ
ճշարտութիւնը՝ ստութեանը, եւ նորի լրիւութիւնը՝ նախկինի
թերութեանը: Իսկ գօտիների պատուական կապը եթովպական եւ
բաբելոնական թանկագին քարերի, բոցաշող յակինթների,
զարնանագեղ զմրուխտների, աստեղազարդ մարգարիտների,
թխատիպ սաթերի՝ կապոյտ երանգներով մէկը միւսին յարադիր,
բազմապատիկ կրկնուող շարքերով զուգայարեց. եւ որպէս
թագակալ մի դշխուհու ճակատին՝ 37 Սուրբ Սեղանի դրուատելի
դէմքին պայծառապատկեր համակցումով կապեց: Իսկ վերամբարձ
գմբէթը կառուցեց կարծրակոփ քարերից՝ նմանեցնելով այն մեծ
արքայուհու մարմնին՝ գլխագագաթի եւ գեղանի հասակի
անդամների եզրագծերով: Իսկ հին ժամանակների գեղեցկութեան
կենդանագիր գեղանկար ծաղկայօրինուածք պատկերները՝ որ
ներկայիս աչքերի համար ստուերուած եւ աներեւոյթ են, իբրեւ
երեւութական՝ շնչաւորեց եւ զգայութեամբ արգասաւորեց: Եւ
ամենայնը ամեն ինչով եւ բոլոր մասերով պատրաստելով՝
միասնական կերպարանքով զօդեց: Եւ ինչպէս Զօրաբաբէլի38
հօթնատես քարէ արձանը39 Յիսուսի աչքերի յանդիման
կանգնեցրեց, որպէս Աստուծոյ ոտնատեղի40, հաւատքի վէմի
վրայ հաստատեց: Եւ իբրեւ արարածների եւ երկրի արեգակնային
շրջանառութեան ընդարձակ ծոց՝ կանթեղաբորբ ջահավառ,
ղամբարաշող լոյսով փայլեցրեց եւ հողեղէն մարմինը գրեթէ հրեղէն

գրեթէ բոցեղէն յեղանակեաց ի մարմնոյ հողեղէնի:

ԺԸ. Իսկ արտաքին գաւթացն յատակս եւ զդարաստանացն խրախճանութիւնս, ըստ իւրաքանչիւր պատշաճ խորհրդոյ պայծառ պատկանեաց: Եւ տնկեաց, հաստատեաց եւ մշտնջենաւոր հիմնեցոյց խիտս բիւրաւորաց բուսոց անտառաց, ծառս գեղասաղարթս, շնորհաշառաւիղս, ամբարձուղէշս, հաստաստեղունս, մարդադարմանս, բազկաստածունս, անունանունս, վայելչատերեւս,, բարեբողբոջ բոյսս վարսաւոր փայտից, այլայլասեռ տարազոց մրգոց, համեղահամ դիւրամոքելիս կրից կոկորդաց: Եւ եւս քան զեւս յաճախեաց ի ցեղից ցեղից ցանկալեաց ցցեալ ի գետինս գիրապարարս՝ արգաւանդահողս տենչալի վայրից, իբրեւ զծառսն Տեառն եւ զմայրսն Լիբանանու լերինն Մուրայ՝ առատապէս պայծառազարդեաց, տունկս բերրեաց բերողաց բարեաց, ծաղկընծիւղս՝ պտղածինս՝ ամրախարիսխս՝ մրգամատոյցս՝ պատուաստակիրս՝ պտղապարգեւս. անդս ամենունակս ջրահոսս եւ շուշանափայլս. սահմանս վտակարբուն՝ ուղխապարարս՝ անձրեւասնունդս՝ ցօղամատոյցս: Երկիր զոր Տէր Աստուած ըստ մեծին Մովսէսի գթութեամբ խնամոց իւրոց դարմանէ, հանապազ աչք տեսչութեան ողորմութեանն Աստուծոյ քան թէ երեսաց նորայ՝ ի վերայ նորին, ի մտից ամին մինչեւ ցելս տարւոյն՝ ի գրգել տածել եւ յանձնանձել:

Արդ, զայս ամենայն զպատճառ նիւթոյ բանից պատմութեանս, նախայիշատակեալ մեծ եպիսկոպոսն Պսակ Սիոնի եւ ծառայն Յիսուսի, յերկակի յորջորջմամբ անուանեալն ըստ բարբառոյ ձայնի Յեսաւայ եւ Իսմայէլի յանգեալ կատարեաց: Քանզի որպէս Սողոմոն զաւակն Դաւթի զկնի հանգստեան հօրն իւրոյ վեհի՝ զանուանակիրն շինեաց Աստուծոյ տաճար՝ սրահին փրկութեան՝ տանն Յուդայ եւ Իսրայէլի, նմանապէս եւ սա ընդ նմա զհնոյն ի նորս արծարծեաց զշնորհ:

ԺԹ. Եւ իբրեւ զամենայն զայս այսպէս կարգեաց, եւ Եդեմ երկրորդ՝ փառօք առաջնոյն լուսանորոգեաց, ապա այնուհետեւ զընկալեալն ի Տեառնէ շնորհ՝ զփայտն գործակից կենացն արդարութեան, զնշանակն համբերութեան կամաւոր մահուն Յիսուսի, զպատկերն պարկեշտութեան անձանց ճգնաւորաց,

դարձրեց:

ԺԸ. Իսկ արտաքին գաւիթների յատակները եւ հոգեհանձառաստանները, իւրաքանչիւր պատշաճ խորհրդի համապատասխան պայծառակերպեց: Եւ տնկելով հաստատեց եւ յարատեւօրէն հիմնեց գեղասաղարթ, շնորհատոտ, ամբարձուղէշ, հաստաստեղն, մարդադարման, բազկախնամ, աճունաճիւղ, վայելչատերեւ, վարսագեղ ծառերով, բիւրաբոյս խիտ անտառներ, քիմքի համար ախորժելի եւ փափագելի մրգերի զանազան տեսակներ տուող բարեբողբով տնկիներ: Եւս առաւել բազմացրեց, տենչալի տեղում՝ գերպարարտ, արգաւանդ հողի վրայ տնկելով 41, ցանկալի տեսակներից, որպիսիք Տէրունական ծառերն են եւ Լիբանանի Ծուրի լեռան մայրիները. առատապէս պայծառազարդեց բարեբեր բարիք բերող, ծաղկընձիւղ, պտղածին ամրախարիսխ, մրգամատոյց, պատուաստակիր, պտղապարգեւ տունկերով. ամենունակ, ջրահոս եւ շուշանափայլ անդաստաններով. անձրեւասնունդ, ցողամատոյց, արխապարար 42, վտակարբու սահմաններով: Երկիր, ուր Տէր Աստուածը, ըստ մեծն Մովսէսի, իր խնամքի գթութեամբ էր դարմանում. եւ ողորմած Աստուծոյ տեսուչ աչքը հանապազնրա վրայ է տարեմուտից մինչեւ տարեվերջ 34, եւ գրկում, դարմանում, խնամում էր անձանձրոյթ:

Արդ, պատմութեանս խօսքերի նիւթի առիթ այս ամենը նախայիշատակեալ մեծ եպիսկոպոսը, Պսակը Սիոնի եւ Յիսուսի ծառան, Եսաւի եւ Իսմայէլի բարբառների համաձայն երկակի յորջորջմամբ անուանուածը, կատարեալ աւարտին հասցրեց: Քանզի ինչպէս Դաւիթ արքայի Սողոմոն զաւակն իր մեծափառ հօր մահից յետոյ՝ նրա անուամբ Աստուծոյ տաճար շինեց՝ Յուդայի եւ Իսրայէլի տան փրկութեան սրահ, նմանապէս եւ սա Հինի նման նորի մէջ շնորհ դրսեւորեց:

ԺԹ. Եւ երբ այս ամենն այսպէս կարգաւորեց եւ իբրեւ երկրորդ Եդեմ՝ առաջինի փառքով լուսանորոգեց, ապա այնուհետեւ Տիրոջից ընդունած շնորհը՝ կենաց արդարութեան գործակից փայտը, Յիսուսի կամաւոր մահուան համբերութեան նշանակը, ճգնաւոր անձանց պարկեշտութեան պատկերը, Հօր աստուածային կամքի հաճութիւնը, էմմանուէլի փառքի բարձրութեան իրականացման գործիքը, Քրիստոսեան խաչի լուսանշանը,

զհաճութիւն կամաց աստուածութեանն Հօր, զգործի իրի բարձրութեան փառացն էմմանուէլի, զնշանն լուսոյ քրիստոսեան խաչին, մեծաւ ահիւ եւ զգուշական երկիւղիւ բարձան հանգուցին, յօրինեալ տեղի հրաշակառոյց խորանի նազելի յարկի Սուրբ Կարապետին. զոր յաւուրս իւրոյ վանականութեանն սկսեալ, ի նմին կատարեաց ընտրեալն յայցելութիւն մաքուր դիտողութեան սուրբն եպիսկոպոս: Եւ սրբոյ եւ ընտրելոյ առաքելոյն Ստեփանոսի մարտիրոսեանի անուանն իւրոյ նորոգ յիշատակ՝ ի հանգիստն գերեզմանաց նախնեաց մեռելոց ի հրաւէր խոստման անսուտն յարութեան, նպաստաւորեաց յառաջագոյն քան զյայտնիլ սրբոյ խաչին գալստեան: Բայց զԿարապետին տիրաբնակ եւ հոգիազարդ տաղաւարն՝ ի խորհուրդ յուսոյ աներկբայ դիտման խաչին գալստեան իբր ընծայութիւն մաքրութեան ուխտի նուիրեաց նախ քան զաթոռոյն վերականգնութիւն: Վասն որոյ եւ ի գալուստ ծագման փրկականն փայտի՝ իբր ի գուշակումն անուան խոստացեալն շնորհի՝ ի նմին սեպհականեցաւ, հանգուցեալ ի տաճար մեծի մարգարէին Յովհաննու: Իսկ զԱստուածածին չքնաղ կազմուած սքանչելաշուք բնակութեան զուգամասն կրօնից բարեզարդն եպիսկոպոսութեան կառուցեալ, սկիզբն արարեալ ի սկզբան տէրութեան իւրում նախագահութեանն: Ուստի եւ հանճարեղ խորհրդածութեամբ ի նոյն տաճար վերագայիլ պատրաստեաց նշանին սրբոյ՝ ի յաւուր Ուրբաթու մեծի Պասեքին: Զի յիշատակ գովութեան պաշտելի անուանցն երկոցունց վեհից խաչին եւ Աստուածածնին, ի միասին երկրպագեսցի, համբաւեալ զոմն ծնող, զոմն ծանուցող մարդացելոյ միոյ Աստուծոյ Յիսուսի Քրիստոսի, Հօրն փառակցի:

Ի. Իսկ ի կողմանն աջոյ կայից հիւսիսոյ, ըստ առակողին ընթացից հետոց աջողակ հողմոյն, ունի զառաքեալսն տիրապարգեւս, եւ զԼուսաւորչին սուրբ դաւանարանն: Իսկ ըստ հարաւոյ դիմաց Դարումայ՝ զԵբրայեցի ընտրեալ պատանին զմարտիրոսն զԱբղիմըսեհ: Եւ համբարձեալ վերադրեց գերագոյն դրան երջանիկն առաքելոց ի սեան ունողի խորանի Սուրբ Աստուածամօրն՝ ի շինուած միջոցի որմոյն կառուցման՝ զսրբոյն ոսկերս զՄկրտչի զԱրարչին ջրով, եւ մաքրելոյն ի նմանէ Հոգւով. զնախապկայն

մեծագոյն ահով եւ զգուշաւոր երկիւղածութեամբ բերին Հանգչեցրին Սուրբ Կարապետի նազելի յարկի հրաշակառոյց խորանի յօրինուած տեղում. որ իր վանականութեան օրից սկսկած նրան այցելութիւն էր կատարում մաքուր տեսչապետութեան պաշտօնի ընտրեալ սուրբ եպիսկոպոսը: Սուրբ եւ ընտիր առաքեալ Ստեփանոսի մարտիրոսարանին իբրեւ նրա անուան յիշատակի նորոգութիւն, մեռեալ նախնիների գերեզմանների Հանգստավայրում անսուտ յարութեան խոստման հրաւէրով, նպաստաւորեց նախքան Սուրբ Խաչի գալստեան յայտնութիւնը: Բայց Կարապետի տիրաբնակ եւ հոգիազարդ տաղաւարը իբրեւ ուխտի մաքրութեան ընծայ, նախքան աթոռի վերակացութիւնը, աներկբայ յոյսով նուիրեց խաչի գալստեան խորհրդին: Որի համար էլ, փրկական փայտի գալուստով, իբրեւ խոստացեալ շնորհի իրականացում՝ նրա կողմից սեփականուեց եւ տեղադրուեց մեծն մարգարէ Յովհաննէսի տաճարում: Իսկ Աստուածածնի սքանչելաշուք բնակութեան չքնաղ շինուածքն սկսեց իր միաբանական կրօնի բարեզարդ աթոռակալութեան սկզբից եւ աւարտեց եպիսկոպոսութեան շրջանում: Ուստի եւ հանճարեղ խորհրդածութեամբ հոգ տարաւ, որ Սուրբ Նշանի վերադարձը նոյն տաճար լինի Մեծ Պահքի ուրբաթ օրը: Որպէսզի երկու վեհ եւ պաշտելի անուանց՝ Խաչի եւ Աստուածածնի գովելի յիշատակներին միասին երկրպագութիւն մատուցուի, որոնք հռչակուած են մէկը՝ ծնող, միւսը՝ Հօրը փառակից՝ Յիսուս Քրիստոսի՝ մարդացեալ միակ Աստուծոյ ծանուցանող:

Ի. Իսկ աջից հիւսիսային կողմի վրայ, ըստ առակողի,⁴³ յաջողակ քամու ընթացքով, գտնուում են տիրապատիւ առաքեալները եւ Սուրբ Լուսաւորիչի դաւանարանը: Իսկ հարաւային կողմը՝ Դարումայի դիմաց՝ Եբրայեցի ընտրեալ պատանի Աբդըլմսեհ⁴⁴ վկան: Եւ երջանիկ առաքեալների գերագոյն դռան վրայ, Սուրբ Աստուածամօր խորանի որմնասեան մէջ բարձրացնելով դրեց Արարչին ջրով մկրտած եւ նրանից Սուրբ Հոգով մաքրուած ս. Յովհաննէս Մկրտիչի ոսկորները, որ նախավկան է, երկրորդ Աբէլը եւ նոր Ագամի վշտերի երանելի ծնունդը, որ նախնի մեռեալներին անմահների երկրի մուտքի դռներից

գերկրորդն Աբէլ, եւ նորոյս Ադամայ զվշտացն ծնունդ երանեալ, որ եղեւ հրաւիրող մեռելոցն ի նախնին ընդ դրունս մտից երկրին կենդանեաց. զՅակոբայ որդւոյն Յովսէփայ՝ որ կոչիւր Արդար, եւ սակս սննդականս կենցաղակցութեանն՝ եղբայր Յիսուսի. զմեծ առաքելոյն Անդրէի. զհօրացն վկայից զընտրեալն Ատոմանց. զքառասնիցն որ ի Պոնտոսէ երկրին Գամրացւոց սուրբ զինուորացն, զԿողմայի եւ զԴամիանոսի գնահատականացն: Եւ ըստ կայից հարաւոյ ի սեան խորանին՝ զսուրբ պատանեկին Աբղմըսեհի. զԿիպրիանոսի զՔաղկեդոնացւոյն որ յԱփրիկեայ սուրբ եւ երանեալ եպիսկոպոսի եւ վկայի. եւ զՅուստիանեայ կուսի իմաստնոյ՝ անարատի եւ մարտիրոսի. զմերազնեայ վկայից աստուածաշնորհ քահանայից փառաւորեալն Ղեւոնդեանց: Այսպէս զամենեսին զսրբոցն պարս՝ ունի հաւաքեալ ընդ թեւովք իւրովք իբր զմայր երանեալ ամենայն կենդանեաց՝ Տիրուհին եւ Աստուածածինն:

ԻԱ. Արդ ծագեաց նորանշոյլ փայլումն սրբոյ նշանիս ի մտից լուսոյ ականն արեւու ի սահման բնակութեան լերան Սիոնի, կողմանց հիւսիսոյ, յաւուրս ունողաց տանն Վասպուրականի՝ եղբարց երից վեհից եւ հզօրաց հարազատաց, ի յարենէ արքայից, ի սերմանէ սքանչելեաց, ի տանէ տէրանց, ի գաւազանէ հսկայից, ի թուոյ թագազնից, ի բնութենէ արեաց, ի յազգէ ազնուաց, ի տոհմէ տիրողաց, ի գլխաւորութենէ գեղեցկաց, ի զարմէ զօրեղաց, յերկրակալ զաւակաց, սկզբնաւորեալ յերեւելի եւ յերանելի նախնեաց, ի քեռն Ասուրայ դստեր Սեմայ որդւոյ Նոյի: Ի ծննդաբանութենէ նախապետութեանն Ներբրովթայ, որդւոյ Քուշայ, զաւակի Քամայ: Որ անդուստ իսկ ի շինել նախակործան եւ վաղասասանականն բրգան, պետ եւ գլխաւոր հրամանատար նոցա յաջորդեալ, տիրեաց ի Սենիար եւ ի Քաղանէ, խառն ընդ ի Բաբելոն: Ուստի եւ Ասուր՝ եղբայր մօր Ներբրովթայ՝ շինեաց հրամանաւ Ներբրովթայ զԱսուր, յորմէ Ասորիք մեծք եւ քաջագօտիք, մինչեւ եւթներորդն ի նմանէ Նինոս, որ յիւր անուն փոխարկեալ Նինուէ անուանեաց:

ԻԲ. Արդ յայսքան հեռաւորութենէ ամաց եւ կանխութենէ աւուրց դարուց վաղընջուց, ի ստամբակ գոռոզութենէ դիւցապաշտ ինքնակալութեան, ընտրեալ շառաւիղք աստուածաշտուութեան

Հրաւիրողը եղաւ. Յակոբին՝ Յովսէփի որդուն՝ որ Արդար էր կոչւում եւ նուազագոյն սննդական կենցաղավարութեան իմաստով՝ եղբայրն էր Յիսուսի. Անդրէասինը՝ մեծ առաքեալի. Ատովմեանց ընտիր եւ Հզօր վկաներինը 45, Պոնտոսի Գամրացիներին 46 երկրի Քառասուն սուրբ զինուորներին, Կոզմայ եւ Դամիանոս նահատակներին 47: Եւ խորանի Հարաւային սեան մէջ՝ Աբղմըսեհ սուրբ պատանուն. Կիպրիանոս Քաղկեդոնացուն, որ Աֆրիկայի սուրբ եւ երանելի եպիսկոպոսն ու վկան էր. անարատ եւ իմաստուն Յուստիանէ 48 կոյս վկայի. մեր Համազգի Ղեւոնդեան աստուածաշնորհ եւ փառաւորեալ քահանաներին 49 նշխարները: Այսպէս, իբրեւ ամենայն անմահների երանելի մայր, Տիրուհին եւ Աստուածածինը իր թեւերի տակ է առել սրբերի ամբողջ խումբը:

ԻԱ. Արդ, արեգական լուսածագի Հետ Սուրբ Նշանի նորանշոյլ փայլը տարածուեց Սիոն լեռան բնակութեան սահմաններից Հիւսիսի կողմերին, այն օրերին, երբ Վասպուրականի տանը տիրում էին երեք վեհ եւ Հզօր Հարազատ եղբայրները, արքայական արիւնից, սքանչելի սերունդից, տէրերի տնից, Հսկաների աւագանից, Թագազունների թուից, արիւնների բնութիւնից, ազնուականների ազգից, տիրողների տոհմից, գեղեցիկների գլխաւորութիւնից, զօրեղների զարմից, երկրակալ զաւակներից, երեւելի եւ երանելի նախնիներից սկզբնաւորուած, Նոյի որդի Սեմի դստեր՝ Ասուրի քրոջից, Ներբովթի նախապետութեան ծննդաբանութիւնից Քուշի որդի Քամի զաւակից 50: Որ նոյնիսկ Բաբելոնի նախակործան եւ վաղասաասան բուրգի շինութեան խառնակ ժամանակ, նրանց յաջորդելով որպէս պետ եւ գլխաւոր Հրամանատար, տիրեց Սենիարին, Քաղանին 51: Ուստի եւ Ասուրը՝ Ներբովթի մօրեղբայրը, Ներբովթի Հրամանով շինեց Ասուրը, որից էլ մեծ եւ քաջագօտի Ասորիները, մինչեւ նրանից եօթներորդը՝ Նինոսը, որ իր անունով փոխեց եւ անուանեց Նինուէ:

ԻԲ. Արդ, վաղընջական դարերի, նախնական ժամանակների այսքան Հեռաւորութիւնից, կռապաշտ ինքնակալների ապստամբ գոռոզութեան Հետեւանքով աստուածապաշտ, ընտիր շառաւիղները սրանք էին. կրտսերը նախնական անուամբ՝ Սենեքերիմ,

սոքա երեքեան: Անուն կրտսերոյն զհաւոյն եղեալ Սենեքերիմ մակադրեալ. իսկ միջնոյն՝ Գուրգէն, եւ նախնւոյն՝ Աշոտ: Բայց ի փրկագործն ծննդենէ աւագանին նորոգութեան՝ աստուածութեանն որդեգրութեան, անդրանիկին՝ Սահակ, երկրորդին՝ Խաչիկ, վերջնոյնն՝ Յովհաննէս: Թագաւորեալք եւ փառաւորեալք ի մի ամանակի արք բարիք եւ աստուածասէրք, խոհեմութեան հանճարոյ առաւելեալք, եւ ըստ պատահման դիմաց պատկերի տեսման երեսի յաւէտ ցանկալիք: Իսկ ի սէր սրբոց, ի պատիւ ընտրելոց, ի յարգումն հեզոց, յընդունելութիւն ուղղոց, ի զարդ եկեղեցեաց, ի պայծառութիւն սրբութեան տեղեաց եւ քրիստոսեան նշանաց, ի սպաս մարտիրոսաց, անկշիռ եւ անզուգականք:

Ի Գ. Սոքա իսկ մեծաւ հաւատով առեալ ընդ իւրեանս զգումարս եւ զկոյտս նախարարութեան սեպուհն ազատաց, ընդ առաջ խաղացին աստուածեան խաչին, զորմէ պատմութիւնս է: Եւ վերքերեալ մեծաւ ընծայիւք՝ ի սահմանեալ եւ յուխտեալ տեղին ածէին, որ է ի ծործորս միջոցին լերանց Կորդուաց վիճակին Մոկաց, եւ յանձանձեալ անչափ գրգանօք, ի սրբոյ ուխտին տաճար հանգուցին: Ի թիւս չափոյ քանակութեան համարոյ եղանակական շրջանակի, հոլովման արուսեկի, որ ըստ ընթացման ամանակի այսմիկ նկատի, չորեքհարիւրորդի երեսներորդի երկրորդի, Յարեթական տոհմիս տումարի / ≈ 983 թ/: Եւ անդ գումարեցին խոնեցին ժողովս բազմութեան տօնողաց ազանց. հռչակեցին եւ աւանդեցին պաշտօն օրհնութեան կատարեալ աւուրց յաւուրս: Եւ մատուցին ընծայեցին շուրջ զնովաւ ակումբ զբուրումն խնկոց ջահիւք վառելովք՝ եւ ծխովք անուշիւք կնդրկի եւ կասիայի խառն ընդ երկրպագութիւնս հոգւոյ նմին պատարագ: Եւ աղաղակեցին բերկրալիւր բերանով օրհնառաք բարբառով, ի շրթունս ընտիրս, ի լեզուս մաքուրս, ի հնչումն երգոց, ի տաւիղ օրհնութեանց, ի գոչումն ազգման, ի ձայն ցնծութեան, ի քնար շնչաւոր, ի փող անձնաւոր, ի խնճոյս հոգեւոր, ի ծնծղայս մարմնեղէն, ի շափս ձեռին, ի տրոփումն կայթելոյ կաքաւման ոտին, ասելով զհոգիպարգեւն եւ զաստուածաշունչն սաղմոս. «Ետուր երկիւղածաց քոց նշան, զի ապրեսցին յերեսաց աղեղան» /Սղ.60/ 59.6/:

միջնեկը՝ Գուրգէն, եւ աւագն՝ Աշոտ: Բայց նորոգ աւագանի աստուածային որդեգրութեան փրկագործ ծնունդով անդրանիկին կոչեցին՝ Սահակ, երկրորդին՝ Խաչիկ, վերջինին՝ Յովհաննէս: Ամբողջ ժամանակ խոհեմութեամբ թագաւորած եւ հանճարի առաւելութեամբ փառաւորուած բարի եւ աստուածասէր այրերը յաւէտ հաճելի էին հանդիպողներին իրենց անհատական նկարագիր պատկերով: Իսկ սրբերին սիրելու, ընտրեալներին պատուելու, հեղբրին յարգելու, ուղիղներին ընդունելու, եկեղեցիները զարդարելու, սրբատեղիները եւ Քրիստոսեան նշանները պայծառացնելու, Փրկչի վկաներին սպասարկելու մէջ նրանք անմրցակից եւ անզուգական էին:

ԻՊ. Սրանք մեծ հաւատքով, գլխաւորելով նախարարաց եւ սեպուհների խմբերը, ազատների բազմութիւնը, ընդառաջ են գնում դէպի Աստուածային Խաչը, որի մասին պատմեցինք: Եւ նուիրական մեծ ընծաներն իջեցնում են Մոկաց վիճակի Կորդուաց լեռների ձորակների որոշուած ուխտատեղիում, եւ անսահման գգուանքով հանգչեցնում Սուրբ Ուխտի տաճարի մէջ: Ընթացիկ ժամանակի հաշուառման չափումով, Յաբեթական տոհմի Հայկական տոմարի թուացոյցով չորսհարիւր երեսուներկու / 983.Բ./ թուականն էր: Եւ այնտեղ հաւաքուել էր տօնակատար ժողովրդի մեծ բազմութիւն. հռչակեցին՝ օրհնութեան պաշտամունքն այսուհետ դարձնել աւանդական: Եւ նրա շուրջ համախումբ՝ վառուող ջահերով ընծայաբար բուրաւէտ խնկարկումներով հոգեւոր երկրպագութիւն արեցին՝ կնդրուկի եւ կասիայի անուշահոտութիւն մատուցելով: Եւ աղաղակում էին բերկրալի բերանով, օրհնառաք բարբառով, ընտիր շրթունքով, մաքուր լեզուով, երգերի հնչումով, օրհնութեան տաւիղով, ազդու գոչիւնով, ցնծութեան ձայնով, շնչաւոր քնարով, անձնաւոր փողով, հոգեւոր խրախճանքով, մարմնեղէն ծնծղայով, ձեռքի ծափերով, կաքաւող ոտքերի դոփիւնով, հոգեպարգեւ եւ աստուածաշունչ սաղմոսն ասելով. «Երկիւղածութեան նշան Դու տուիր, որ փրկութիւն գտնեն աղեղից» /Սաղմ.60/59.6:

ԻԴ. Եւ օրինակից վեր էր ճշմարտութիւնն իր հրաշքներով եւ սքանչելիքներով: Այնպէս որ վսեմափայլ խնդութեամբ էին

ԻԴ. Եւ անդր քան զօրինակն գերազանցեաց ճշմարտութիւնն ի նշանս եւ ի սքանչելիս: Որպէսզի վսեմապէս խնդութեամբ զեղեալ եպիսկոպոսն երջանիկ՝ ծնողօքն աստուածասիրովք եւ հարազատ եղբայրական համբակօքն, բնաւին ազգայնովքն սրբասիրովք, եւ բազմաթիւ պաշտօնէիւքն եկեղեցականովք, հանդերձ ռամկացն գնդովք, քան թէ մեծն Դաւիթ ի հանգչել ստուերագիծն տապանակի: Քանզի նա զսաստ մահահրաւէր վերին բարկութեանն կարկտաբեր ամպով որոտայր. իսկ նշանս այս աստուածընկալ՝ զողորմութիւն եւ զշնորհս եւ զստուգութիւն յիւրումն բարձեալ քրիստոսանկար տեսակի՝ առաջի երեսացն Աստուծոյ բերեալ զցնծութիւն բիւրուց ազանց բաշխեալ աւետարանէ: Եւ զերաշխէպ վշտաց կեցուցիչն կրից՝ բոլորն իսկ խորհրդացութեամբ հաւաքեալ յինքեան՝ իբրեւ զգլուխ մարմնոյ անդամոց զտեսութիւն ազգման՝ հինգ զգայութեան, առ ի յայտ առնելոյ թէ ոչ վայրապար ինչ գործ՝ կամ խառնախորթ խորհրդածութիւն ի վերայ խաչին կատարիւր: Այլ տեսանողացն յառաջատես եւ նախագուշակ երգաբանութիւնք՝ որ զկենսատու չարչարանաց եւ զինքնաժառանգն փառաց ամենակալն Յիսուսի, պատմեալ վկայէին ըստ գուշակելոյ ի նոսա Հոգւոյն Քրիստոսի:

ԻԵ. Այսպիսեալ մեծ իմն հրաշագարդութեամբ նշանս այս առաւելաւ ի խումբս եւ ի հոյլս համասեռիցն: Քանզի որք ի բազում տեղիս բաշխեցան, եւ ի քառակուսեան եզերս աշխարհի սփռեալ տարածեցան, յատուկ միայնակ ի յաշտարակէ կենսատու փայտին մասնաւորեցան: Իսկ աստուածաստեղծս այս բարելրութեան նորոգիչ եւ կենդանարար նշան, որպէս թէ զխաչն իսկ խաչելութեամբն՝ ելողին փառօք յինքեան ունելով, զամենեցուց մտաց տեսութիւն ի սոյն յանկուցեալ միշտ պակուցանէ. եւ արեգակնօրէն նշուլիւք աննուազ փայլումն արձակէ: Քանզի զխանձարուրսն խրթնածածկոյթս յիշատակ կորուսելոյ փառացն Ադամայ, եւ զմաշկեղէնն ծառայական սփածանելիս, փոխանակ տերեւոյ տնկոյ թզենոյն, որով նախահայրն պատսպարեցաւ, ի պատուէր յօգուածոյ բարձիցն վերաբերելով ի հօրն օրինակ՝ զորդւոցն գարշապարս օժանդակեաց, եւ զփուշսն դաժանարոյսս ընդ ծաղկածինն վայրից դրախտին. եւ զարիւնբրանգն կարմիր ի

Համակուել երանելի եպիսկոպոսը՝ աստուածասէր ծնողներով եւ Հարազատ, երիտասարդ եղբայրներով, սրբասէր ամենայն ազգականներով, եւ եկեղեցական մեծաթիւ պաշտօնեաներով, Հասարակ ժողովրդի բազմութեամբ Հանդերձ, Հօտերի նորածին ձագերի նման, առաւել խնդութեամբ էին խայտում, քան մեծն Դաւիթը, երբ Հանգչում էր ստուերագիծ տապանակը⁵²: Քանզի նա վերին բարկութեան մահահրաւէր սաստումն էր կարկտաբեր ամպով որոտում. իսկ այս Աստուածընկալ Նշանն՝ իր մէջ կրում է Քրիստոսակերպութեան ողորմութիւնը, շնորհները, ստուգութիւնը, Աստուծոյ բերած ցնծութիւնը բիւր ազգերին բաշխելով է աւետարանում: Եւ փրկագործ վէրքերի չարչարանաց վշտերը միասնական խորհրդով իր մէջ ամփոփած, իբրեւ գլուխը մարմնի անդամների եւ տեսութիւնը Հինգ զգայարանների ազդումը յայտնելու Համար, որ խաչի վրայ կատարուածը ոչ թէ սնոտի գործեր կամ խառնախորթ խորհրդածութիւն է, այլ մարգարէների կանխատես եւ նախագուշակ յայտնութիւններ՝ որոնք ամենակալ Յիսուսի ինքնաժառանգ փառքի եւ կենսատու չարչարանքների մասին են պատմելով վկայում՝ ըստ Քրիստոսի Հոգուց իրենց ստացած պատգամի:

Ի՛նչ. Այսպիսի մեծ Հրաշագործութեան նշանը գերազանց եղաւ Համասեւ խմբերի եւ Հոյլերի մէջ: Քանզի դրանք բազում տեղերում բաշխուելով եւ սփռուն տարածուելով աշխարհի քառակողմ եզերքները, միայն կենսատու փայտին միանալով, նրա մասերը դարձան: Իսկ աստուածաստեղծ, բարելրութեան նորոգիչ եւ կենդանարար այս Նշանը, որպէս Խաչն խաչելութեան Ելնողի փառքն իր մէջ ունենալով, ամենքի մտքերի տեսութիւնն իրեն յանգուցելով, միշտ Հիացնում է. եւ արեգական շողերի աննուազ փայլն է արձակում: Քանզի Ադամի կորուսեալ փառքի խրթնածածկոյթ յիշատակ խանձարուրը եւ մաշկեղէն ծառայական սփածանելին, փոխանակը թգնու տնկի տերեւի, որով նախահայրը պատսպարուեց⁵³, բարձրութիւնից վերբերելով բաղադրութեան պատկերն ի Հօրն օրինակ՝ օժանդակելով որդիների գարշապարը. եւ դժնէաբոյս փուշը դրախտի ծաղկածին վայրերի տեղ. եւ արնագոյն կարմիրը՝ յանցաւորի մտքի խակութեան օրինակ, եւ

տարացոյց խակութեան մտաց յանցաւորին, եւ պատերազմական փրկչին մարտի նշանակ. եւ զդժնդակատէգն սեւեռս ի թելադրութիւն նահանջման անարգելն ձեռաց, որ ներհակ հրամանի արարչին ձայնի յանդգնեալ ձգտեցաւ ի փայտին պտուղ. եւ զսպունգն դառնամորթի ընդ ախորժելի քաղցր ճաշակմանն. եւ զարկանելիս զգեստու արարչին ծնողի ի շուք պատկառանաց պարտաւորին մեղօք Եւայի: Զայսոսիկ զոսին ի միում տեսակի մասին, իբր զգանձարան կենաց պարգեւաց փրկութեան ճրից աստուածունակն իւր քառադրութիւն ամբարձեալ բերէ: Որպէս զի ըստ էական ամենանկատ տեսութեան աշացն ի յեթնամասնեայ շաւիղ զթութեան ի սեռս ստորիցս ստեղծականաց անաղօտական ծագմամբ երգեսցի:

ԻԶ. Եւ արդ զգիր ընթացից պատմութեան բանիս աստուստ կնքեսցուք. եւ փոխատրեալ այլաբանեսցուք ի զանազան բարեբաստութիւնս ներբողական արհեստահիւսակ առասացութեամբ, պատեհ պատշաճողութեամբ, սկզբնաւորեալ ի պրակապատճէն պիտառութեան ի պարս կարգի բանիս հոլովման, զի ի հաւասարութիւն հարթութեան միամասնեայ նկատման խառնեալ միասցին:

Եւ արդ ահա սկսցուք զկնի գծագրութեան գումարահոլով պատմաբանութեանս՝ խառնել դուն ինչ դրութիւնս համառօտագիր դրուատից, նախ նմին իսկ կենդանարարն տեառնագրութեան աստուածեան խաչին, եւ զկնի սորին՝ սրբոյ Տիրուհւոյն եւ Աստուածածնին, ընծայ մատուցեալ պտուղ հաճութեան կամացն էութեան անճառն իսկութեան՝ զշուիչ շնորհաց բերկրալիր շրթանց, ի հոտ անուշից:

Բայց արդ սկսանիմք ի մէջ առեալ զմնացեալն մեզ իմաստս բանի այժմ յանցանէ, որք նախ քան զմեզ Հոգւովն վարժեալ, վերին իմաստութեամբն կարապետեալ, նախակարգ յառաջադրութեամբ զոյն սքանչելի եւ խորին խորհուրդ՝ կանխահանդէս խմբիւ սքանչելի բանիւ տօնեցին: Ուստի եւ մեք ըստ ազգման շնորհի մերումս իմաստից՝ ի վերնատուողէն բանից զօրութեան, բացաձայնեսցուք երգողաբարբառ բարեբանութիւնս այս խաչանիչ նորոգ նշանի, նորոգանուագ նկարս բանի, ի կարգ գովեստի նորոգ ներբողի:

Փրկչի նշանակը պատերազմական մարտին. եւ դժնիատէգ բեւեռներն՝ անարգել ձեռքերի նահանջի թելադրութիւն, որոնք Արարչի հրամանի ձայնին հակադրուելով, յանդգնօրէն ձգուեցին դէպի արգելուած ծառի պտուղը. եւ դառնաթուրմ սպունգն ախորժելի քաղցր ճաշակման փոխարէն. եւ Արարչի մօր զգեստը քօղածածկ՝ Եւայի մեղքով պարտաւորի պատկառանքի⁵⁴: Այս ամենը միասին իբրեւ ճրի փրկութեան կենսատու պարգեւների գանձարան իր վրայ առած բերում է աստուածունակ, քառաթեւ խաչը: Որպէսզի ամենատես էակի եօթնաճիւղ շաւիղներով տարածուող ամենահաս գթութիւն, երկրային արարածներին անաղօտական ծագումով երգուի:

ԻԶ. Եւ արդ, մեր խօսքապատում ընթացքն այստեղ աւարտենք. եւ փոխաբերական այլաբանութիւններով, զանազան ներբողական արուեստահիւս բարեյաջող ասացուածքներով պատշաճ պատեհութեամբ սկզբնաւորենք պատգամախօսութեան մի շարք բաների կարգահոլով պրակների պատճէն, որպէսզի միասնական մտահայեցման հաւասար հարթութեամբ միաւորուելով միացնենք:

Եւ արդ, ահա ամբողջական պատմութեան նախագծումից յետոյ սկսենք դոյզն ինչ միաւորել համառօտագիր դրուագների դրոյթները, նախ եւ առաջ Աստուածային խաչի կենդանարար տեսառնագրութիւնը, եւ դրանից յետոյ՝ Սուրբ Տիրուհուն եւ Աստուածածնին, անճառ իսկութեան էութեան հաճութեան կամքին ընծայ մատուցելով մեր բերկրալիւր շուրթերի շնորհակալութիւնը:

Բայց արդ, ոգեկոչենք իմաստալից խօսքերը նրանց, ովքեր նախքան մեզ՝ առաջնորդուելով Սուրբ Հոգու բարեկրթութեամբ եւ վերնային իմաստութեամբ, նախակարգ սոյն սքանչելի եւ խորին խորհրդի առաջադրութեամբ, կանխահանդէս խմբով, սքանչելի խօսքով տօնեցին: Ուստի եւ մենք մեր իմաստութեան շնորհի ազդեցութեան չափով, երկնատու խօսքի զօրութեամբ, խաչանիշ Նորանշանով, խօսքի նորանուագ նկարներով, գովեստի կարգաւ վերաձայնենք երգաբարբառ օրհնաբանութիւնն այս՝ նորոգ ներբողի:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Պատմական յիշատակագրութեան միջնադարեան գրական ժանրը սովորական պատմութիւն չէ, այլ նուիրական դէպքերի եւ դէմքերի յիշատակների անջնջելի տպաւորում, որով նրանք մնում են ազգային եւ մարդկային յիշողութեան մէջ յաւիտենապէս:

2. **Ապարանք.** Գիւղ Մեծ Հայքի Մոկր աշխարհում, լեռնային դժուարամատոյց վայրում: Յետագայում մտնում էր Վանի նահանգի Մամուտանք գաւառակի մէջ: Գտնւում էր Վանայ լճից հարաւ: 1850-ական թուականներին ուներ 60, 1909-ին՝ 18 տուն հայ բնակիչ /տե՛ս՝ Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ.1: Մէկ այլ աղբիւրում նշուած է 40 տուն եւ 300 բնակիչ /ՀՀ, հ1, էջ 505/: Զբաղւում էին երկրագործութեամբ, այգեգործութեամբ եւ անասնապահութեամբ: Եկեղեցին՝ Ս. Աստուածածին, որին կից 19-րդ դ. վերջերին եւ 20-րդի սկզբներին գործում էր նախակրթական վարժարանը: Յիշեալ վանքից հնում մասունք է փոխադրուել պատմական Հայաստանի Նիգ գաւառի Քասաղ կենտրոնը, որի համար էլ վերջինս 10-րդ դարից անուանւում է Ապարան /տե՛ս ՀՀ, հ1/: Գիւղից հիւսիս գտնւում է Ապարանից Սուրբ Խաչ վանքը /10րդ դար/ եւ հին բնակավայրի աւերակներ: Այստեղից է եկեղեցական գործիչ, բանաստեղծ ու վիպասան Սիմէոն Ապարանցին /16-17-րդ դդ./: Ապարանքն աւերուել է առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Կոտորածից փրկուածների մի մասը ապաստանել է ներկայիս Հայաստանի Հանրապետութիւնում:

3. **Ապարանքի Ս. Խաչը** յայտնի է նաեւ Ապարանի Ս. Խաչ, Ապարանի վանք, Ապարանից Ս. Խաչ, Ապարանի Ս. նշան, Ապարանից վանք, Ապարանց, Ապարանց ուխտ, Ապարանք, Ապարանքի վանք, Ս. Աստուածածին, Ս. Խաչ, Ս. Ծայաւտի վանք, Կանանց վանք, Ս. Կանանց Մեծափառ անապատ, Ս. Կարապետի վանք, Ս. Նշան, Սրկանց Ս. Կարապետ, Սրկանց Ս. Կարապետի վանք, Սրկանց վանք, - Վանք Մեծ Հայքի Մոկր աշխարհում: Մինչեւ առաջին համաշխարհային պատերազմը կանգուն էր: Գտնւում էր Վանի նահանգի Մոկր գաւառում, Մոկր գիւղաքաղաքից 8-10 կմ հր-արմ՝ Ապարանք, Աւնդուք եւ Սրուանց գիւղերի մօտ, անտառապատ մի բարձր լեռան փէշին: Կառուցուել է 10-րդ դարում, դրսից՝ սրբատաշ քարերով, ներսից՝ աղիւսով: Ներսում կան ութը կամարներ: Գլխաւոր մուտքը յենուած է 4 բազալտե սիւների վրայ: Գլխաւոր տաճարին կից կայ նաեւ մէկ այլ եկեղեցի՝ անելի փոքր չափերով: մեծ տաճարի վրայ կայ մի արձանագրութիւն, ըստ որի՝ այն կառուցել են Յովհաննէսը, Թուման եւ Ղազարը 1408 թ.:

Միջին դդ. եղել է Մոկրի եպիսկոպոսանիստը, հայ գրչութեան նշանաւոր կենտրոն: Պահպանուել են այստեղ գրուած մի շարք ձեռագրեր, որոնցից ամենահինը 14-րդ դարի է: Ըստ աւանդութեան՝ վանքի եպիսկոպոս Ստեփանոս Մոկացին 983-ին Բիւզանդիայից այստեղ է փոխադրել Քրիստոսի մասունքը:

Մէկ այլ ամանդութեամբ՝ այս վանքում է պահուել նաեւ Ս. Կարապետի ճկոյթը, իսկ Հռիփսիմեան կոյսերի այստեղ հանգրուանելու պատճառով վանքն անուանուել է նաեւ Կանանց վանք։ Վանքը լքուել է ամայացել է 1915 թ.։

Հեղինակները մի քանի անուններով գոյութիւն ունեցած վանական-եկեղեցական կառոյցները ակնյայտօրէն միաւորել են մէկ անուան տակ։ Յատկապէս սխալ է այն կարծիքը, թէ իբր վանքը Կանանց է անուանուել Հռիփսիմեանց կոյսերի այստեղ հանգրուանելու պատճառով։ Ապարանքին մերձակայ եղել է նաեւ Կուսանաց անապատ, միանգամայն առանձին հաստատութիւն, քանզի Հայոց վանական համալիրներում իրար կից վանք եւ կուսանոց չեն եղել։ Սխալ է նաեւ այն կարծիքը, թէ Ստեփանոս եպիսկոպոս Կրտսերը նշանաւոր Ստեփանոս Սիւնեցի եպիսկոպոսն է։

4. Եսաւը Իսահակի որդին է, որ կորցրեց անդրանկութեան պատիւն ու օրհնութեան շնորհն՝ յօգուտ իր երկուորեակ եղբօր՝ Յակոբի /Ծննդ.ԻԶ-ԻԷ։ Նրան կոչում են նաեւ Եղովմ։ Այս անունը յարմար էր Եսաւին իր բնական կարմիր գոյնի համար, բայց տրուեց նրան, հաւանաբար, կարմրաւուն ապուրի պատճառով, որով նա վաճառեց իր անդրանկութիւնը՝ ԾՆՆԴ. ԻԵ, 25, 36։

Եսաւի արիւնակից հարազատների մասին տե՛ս՝ Ծննդ.ԼԶ։

5. Թեման. նշանակում է հարաւ։ Քաղաք եւ գաւառ Արեւելեան Եղովմէայում։ Այնտեղ է բնակուել Թեմանը, Եսաւի բոռը՝ Ծննդ.,ԼԶ.11,15,42 Ամովս, Ա12, «Աստուած Թեմանից կը գայ, սուրբը՝ զով եւ անտառախիտ լեռից. նրա փառքը ծածկեց երկինքը, նրա օրհնութեամբ լցուեց երկիրը։ Նրա ճառագայթները լոյսի պէս կը լինեն. եւ եղջիրներ կային նրա ձեռքում։ Նա ուժգին սէր հաստատեց իր զօրութեան նկատմամբ։ Նրա առջեւից լուրը կը գնայ եւ դաշտ դուրս կը գայ նրանից յետոյ։ Նա կանգնեց, եւ շարժուեց երկիրը, նայեց եւ հալուեցին ազգերը, լեռները բոնութեամբ խորտակուեցին, եւ հալուեցին յաւերժական բլուրներ։ Նրա ընթացքը յաւիտենական տեսայ, զարհուրեցին երովպացիների վրանները եւ Մաղիամի երկրի վրանները /Ամբակում.Գ-3-8։ Թեմանի բնակիչները՝ Ծննդ. ԼԶ. 34, ուրիշ Եղովմայացիների նման հռչակուած էին իբրեւ երեւելի իմաստութեամբ՝ Երեմ. ԽԹ. 7. 20։

6. Սէիր. 1. Յուդայի լեռ, Կարիաքարիմի մօտ։ 2. Լեռնային երկիր է Մեռեալ ծովի հարաւային ծայրի եւ Կարմիր ծովի արեւելեան ծոցի միջեւ։

6.Ազգերի հաւաքականութիւնը եւ նոյնիսկ բնական իրողութիւնները մարդակերպ անձնաւորելու եւ կերպաւորելու մշակոյթը սկիզբ է առել անյիշելի ժամանակներից եւ կիրառուում է յատկապէս դիցաբանական գիտակցութեան եւ աշխարհընկալման մէջ։ Ներկայումս այն կիրառուում է այն պարագաներին, երբ հեղինակը ձգտում է իր մտքի առարկային տալ հաղորդական մատչելութիւն/ համեմատիր, Դան. Բ. 31-35/։

7. Հագարի որդիներ. ի միտ ունի արաբներին, որոնք իրենց անուանում են

Հագարի ժառանգներ: Հագարը Սառայի եգիպտուհի աղախինն էր, որից Աբրահամը կնոջ յորդորով զաւակ է ունենում, եւ նրան Իսմայէլ են անուանում /Ծն. ԺՁ 1-18/: Նա, ըստ Սուրբ Գրքի, վայրագ մարդ էր եւ ուներ ամբարիշտ քնաւորութիւն /Ծն. ԺՁ 16/:

8. «Բարձրացրի աչքերս եւ տեսայ, որ, ահա, մի խոյ կայ Ուրաղ գետի դիմաց, եւ նրա եղջիրները բարձր էին, մէկը բարձր էր միւսից, եւ այն որ բարձր էր, յետոյ էր դուրս գալիս: Տեսնում էի, որ խոյը ոգորում էր ծովի արեւմուտքի, հիւսիսի եւ հարաւի դէմ, որ ոչ մի գազան չէր կարող նրա դիմաց կանգնել, չկար մէկը, որ փրկուէր նրանից, նա անում էր այն, ինչ ուզում էր եւ հզօրանում: Ես հետեւում էի ու մտածում: Եւ ահա մի նոխազ գալիս էր արեւմուտքից, երկրի վրայով եւ գետնին չէր դիպչում. նոխազն ուներ մի եղջիր իր աչքերի միջեւ: Նա հասաւ եղջիրաւոր խոյին, որին ես տեսնում էի Ուրաղի դիմաց, եւ յարձակուեց նրա վրայ իր ամբողջ ուժով: Ես տեսայ նրան, որ հասաւ մինչեւ խոյը:

Նա կատաղեց, հարուածեց խոյին եւ խորտակեց նրա երկու եղջիրները, իսկ խոյը ուժ չունէր նրան դիմադրելու: Նոխազը խոյին գետին գցեց, ոտքի կոխան արեց նրան, եւ չկար մէկը, որ խոյին ազատէր նոխազից» /Դն. 8. 3-7/: Ծովային նոխազը Բիւզանդիան է, որ յաղթանակի է հասնում իր հակառակորդների՝ յատկապէս Բուլղարիայի նկատմամբ:

9. **Կիրոս Երկրորդ Մեծը** /մահ. 530-ին Ք.Ա./, Արեւմեան դինաստիայի հիմնադիր, 558-ից Պարսից արքայ, պարսից Կամբիսէս արքայի եւ Մարաց Աժդահակի դստեր որդին, 552-ին ապստամբել է Աժդահակի դէմ եւ եռամեայ պայքարում յաղթել նրան: 538-ին նուաճել է Բաբելոնը:

10. **Ծիրանաւոր. բառացի՝ ծիրանի /թագաւորական վերարկու, զգեստ/ կրող, թագաւոր:**

11. Խօսքը **Վասիլ 2-րդ Բուլղարասպանի** /957-1025/ մասին է, որ եղբոր՝ Կոստանդինի գահակցութեամբ Բիւզանդիայի կայսրն էր 976 թուականից: Մակեդոնական/հայկական/ դինաստիայից է: Ներքին մի շարք կոիւններից յետոյ երկարատեւ պատերազմ է մղել Բուլղարիոյ դէմ եւ բուլղարական պետութիւնը վերացրել 1018 թուականին, այն վերածել Բիւզ. նահանգի: Ի տարբերութիւն Նարեկացու հիացական գնահատականի, հայոց պատմագիտական գրականութեան մէջ Վասիլ երկրորդը ներկայանում է որպէս դաժան գաղութարար: Բացի «Բուլղարասպան» լինելուց, այս տիրակալը 1001 թուականին դաւադրաբար իր կայսրութեանն է կցել Տայքի Դաւիթ Կիրապաղատի իշխանութեան տարածքը, որտեղ յետագային կազմակերպել է Իբերիս բանակաթեմը:

Կոստանդին 8-րդը /960-1028/ Բիւզանդիայի կայսրն էր 976-ից, եղբոր՝ Վասիլ 2-րդի գահակցիցը, 102-5ից՝ միաեծան: Բացի Նարեկացու միանգամայն դրական վերաբերմունքը, Արիստակէս Լաստիվերցին եւս հաստատում է, որ Կոստանդինը ձգտել է պահպանել հայոց թագաւորութիւնը՝ հակառակ Յովհաննէս-Սմբատի կտակի /1022-ի Յունուարին կնքուած պայմանագրով, համաձայն Բագրատունեաց թագաւոր Յովհաննէս-Սմբատի կտակի, որ կազմուած է Պետրոս Գետադարձ

կաթողիկոսի ձեռք, նրա մահից յետոյ Բագրատունեաց թագաւորութեան հողերը տրուելու էին Վասիլ 2-րդին/։ Կոստանդինը Մակեդոնական /հայկ./ դինաստիայի արական վերջին ներկայացուցիչն էր։

12. **Քարունակ.** խաղողի որթի եւ այլ տնկիների երկայնատարած փունջ, որպէս բարիքի կամ բերքի ունակ, կամ բարեբեր շառաւիղ։

13. Որքան մեզ յայտնի է, մարդկութեան պատմութիւնն ուրիշ օրինակ չունի, բացի Վասիլից եւ Կոստանդինից, երբ հարազատ եղբայրներն այդքան երկար ժամանակ եղած լինէին զահակիցներ, եւ այդքան ներքին ներդաշնակութեամբ, երկու անձով, բայց մէկ էութեամբ, գլխաւորած լինէին կայսերական արքայութիւնը։

14. Սիդոնը աշխարհի հնագոյն քաղաքներից մէկն էր Փիւնիկեում/ ներկայիս Լիբանանում/, Սիջերկրականի ափին, Տիրոսից քսան մղոն հիւսիս եւ նոյնչափ Բէյրութից հարաւ։ Հոմերոսի ժամանակներից եղել է առետրի, արհեստների եւ արուեստի, ծովագնացութեան, զիտութեան կենտրոն։ Երկար ժամանակ մնացել է իբրեւ անկախ քաղաք-պետութիւն, մինչեւ որ նուաճուել է բաբելացիների, եգիպտացիների, սելեւկեանների եւ ի վերջոյ հռոմէացիների կողմից։ Վերջիններիս ժամանակ քաղաքը բոլորովին կորցրել է ինքնուրոյնութիւնը։ Յիշատակում է ինչպէս Հին, այնպէս էլ Նոր Կտակարաններում։

15. Սիօնը Երուսաղէմի բարձրագոյն եւ հարաւային բլրակն է /777. 250-300 ոտնաչափ՝ ստորոտի հովտից/։ Սիօնը Տիրոպէոն հովիտով բաժանում էր հիւսիսից՝ Ագրայից, հիւսիս-արեւելքից՝ Մորիայից եւ արեւմուտքից Գեհոնի ձորն էր, հարաւից՝ Ենովմինը, եւ հարաւ-արեւելքից՝ Կեղդոնը։ Սիօնը Երուսաղէմի միջնաբերդն էր մինչեւ Դաւթի կողմից այն վերցնելը, որից յետոյ յաճախ անուանում էր Դաւթի քաղաք/Բ քազ. Ե 7/։ Դաւիթը սիրում էր Սիօնը եւ այն գովաբանում էր իբրեւ Քրիստոսի եկեղեցու օրինակ։ Սիօնը պարսպապատ, գրեթէ անառիկ ամրոց էր։ Այստեղ էին Սողոմոնի կառուցած տաճարն ու Դաւիթ թագաւորի ամրակոտ ապարանքը։ Սիօնը քրիստոնեաների կողմից յաճախ գործածում է իբրեւ Երուսաղէմի հոմանիշ։

16. **Սոսասարասն.** սօսիի նման պերճ, վսեմ, շքեղ կամ ահաւոր, որ սօսափիւն է առաջ բերում։

17. Սիդոնի նաւահանգստի մօտ փոթորիկները երբեմն կործանարար էին լինում, որ առիթ է դարձել զանազան զրոյցների։ Նարեկացու համար այն Պոսիդոնի ջրապտոյտների հետ միասին հիմք է դարձել ներկայացնելու բնական հզօր տարերքի օրինակը։

18. Թագաւորութիւնների Գ գրքի մէջ մանրամասն նկարագրուած է Սողոմոնի տաճարի ներքին շինուածքը։ «Ամեն ինչ եղեւնափայտով էր ծածկուած այնպէս, որ քար չէր երեւում» /Գ. Թագ. 6. 18/։ Օգտագործել են մայրի, նոճի, գիհի։ Տան ներքին մասը դրուագուած էր մայրի փայտով։ Քերովքէները պատրաստուած են նոճիի փայտից, դռները՝ գիհիի եւ մայրիի փայտից։ Ամեն ինչ ոսկով էր երեսապատուած։

19. Թիզ կամ ուղուկ /քրամատի եւ ցուցամատի բացումը որպէս չափի միաւոր/:

20. Ամբ. Ա. 10, Ջաք. Բ. 9:

21. **Խուժ** անուանում էին անծանօթ, վայրենի, հեթանոս այլազգիներին: Այստեղից էլ խուժանը՝ այսինքն անկազմակերպ, ցածրորակ եւ չարիք ծնող մարդկային խումբ կամ անհատ: Նոյնն է, ինչ որ **դուժը**: Վերջինս Նարեկացին գործածել է Մատեանի ՂԳ Բանի 12-րդ խօսքի մէջ, Խուժին առնմբեր. «Օրհնալոյս եւ զարմանահրաշ այս իւղը հրեային եւ խուժին, հնդկիկին եւ բարբարոսին, սկիւթացուն եւ հելէնին, դժնէաբարոյ դուժին եւ սոսկավիթխարի եւ զարհուրատեսք շանագլխին... քրիստոնեայ արարելով, Քո անունով է կնքում, Սուրբ Հոգուն է ընծայում, երկնաւոր Հօրդ հարազատ որդի դարձնելով :

22. Խօսքը **Սուրբ Սոփիայի տաճարի** մասին է: Սոփիան ազնուական ընտանիքից էր, ազգութեամբ իտալուիի եւ բնակւում էր Հռոմի մօտ: Այրի մնալով՝ վերստին չի ամուսնանում, այլ ամբողջովին ինքն իրեն նուիրում է Աստծուն: Նրան հետեւում են իր երեք դուստրերը, որոնք մնում են կոյս՝ հակառակ կայսեր կամքի եւ նահատակւում են:

23. **Դիողորոս Տաքսոնացին եւ Թէոդորոս Մոպսուեստացին** Անտիոքի դպրոցի երեսնի ներկայացուցիչներն են, նեստորականութեան հայրերը, որոնց համեմատ Նեստորը բնականաբար միայն աշակերտ կարող էր լինել: Նրանք իւրայատուկ կերպով էին ըմբռնում եւ մեկնաբանում Քրիստոսի մարդեղութիւնը: Այն հարցը, թէ ինչպէ՞ս կարող են կատարեալ Աստուած եւ կատարեալ մարդը միաւորուել եւ գոյացնել մէկ միասնութիւն, քրիստոսաբանութեան կարեւոր խնդիրներից մէկն է, որը առաւել մեծ ուշադրութեան առարկայ է եղել, բնականաբար, Քրիստոնէութեան առաջին դարերում: «Քրիստոսը կատարեալ Աստուած է եւ կատարեալ մարդ» բանաձեւումից նրանք եզրահանգում էին, թէ Քրիստոսի մէջ պէտք է ընդունել երկու տարբեր, եւ միշտ տարբեր մնացող բնութիւններ: Դիողորոսը եւ Թէոդորոսը, լինելով խոհուն իմաստասէրներ, գերազանց մեկնաբաններ, խստակեաց ճգնաւորներ էին, ճիշտ էին դատում, թէ ամբողջական, լիակատար մարդկութիւն չի կարող լինել առանց ազատութեան եւ փոփոխութեան, որ Աստուածոթիւնը եւ մարդկութիւնը այնպիսի հակադրութիւններ են, որոնք չեն կարող միաձուլուել: Սրա վրայ էլ հիմնուած էր նրանց քրիստոսաբանութիւնը, որը նրանց մօտ սահմանւում էր ոչ թէ տիեզերական վերացականութեան սկզբունքներով, այլ Քրիստոսի կենդանի աւետարանական կերպարով: Քրիստոսի մէջ կան երկու առանձին բնութիւններ, որոնց միաւորումը կարելի է հասկանալ այսպէս. Բան-Աստուած վերցրել է առանձին մարդուն, մինչեւ որոշ աստիճան միաւորուել է նրան, այսինքն բնակուել է նրա մէջ: Այդ բնակութիւնը չի եղել էական, արմատական, բայց չի եղել նաեւ սոսկ հոգեւոր, այլ Աստուած միաւորուել է Յիսուս մարդուն միանգամայն առանձնայատուկ կերպով, մասամբ բարի հոգիների հետ իր միաւորման համանմանութեամբ, եւ գոյակցել է նրանց հետ: Բանն ապրում էր Քրիստոսի մէջ ինչպէս տաճարում: Մարդկային բնոյթն

արմատական փոփոխու-թիւն չի կրել, բայց շատ թէ քիչ փոփոխուել է, կատարելագործուել է: Այդ միատրուումը չի եղել ֆիզիկապէս, այլ յարաբերական է եղել: Նախ եղել է բարոյական ձեւով եւ ապա աստիճանաբար զարգանալով եւ կատարելագործուելով դարձել է միասնական բարեպաշտ եակ: Մարմնաւորման մասին բառի բուն իմաստով խօսք չի կարող լինել, բայց կարելի է խօսել միայն մարդուն Բանի կողմից ընդունելու մասին: Ուստի Մարիամին բառի խստագոյն իմաստով Աստուածածին կոչելն իսկ անհեթեթութիւն է: Զրիստոսի գործնէութեան մէջ ամեն ինչ բաժանուած էր Աստուածայինի եւ մարդկայինի: Ի վերջոյ Յիսուսը դառնում է «աստուածացած մարդ»:

Այսպէս էին մտածում այդ աստուածաբանները: 3-րդ եւ 4-րդ տիեզերական ժողովների ելակէտը Ալեքսանդրեան եւ Անտիոքեան դպրոցների աստուածաբանական բանավեճերն էին: Ի վերջոյ յաղթանակում է Ալեքսանդրեան դպրոցը՝ Կիւրեղ Ալեքսանդրացու զխաւորութեամբ, ըստ որի՝ Բան-Աստուածը մարմնաւորման միջոցով վերցրել է իր մէջ ամբողջական մարդկային բնութիւնը, սակայն մնացել է Նոյն Ինքը, Ինչ որ եղել է մինչեւ մարմնաւորուելը: Ոչինչ է նրա մէջ փոխուել. մարդկութիւնը Նա ընդունել է Իր գոյութեան միասնութեան մէջ՝ ոչինչ կորցնելով դրանից: Միատրուելով մարդու բնութեան հետ՝ Յիսուս Զրիստոսը մնացել է միակ անբաժանելի անհատականութիւն, որն ինչ որ բան է Իրեն միացրել: Այն, ինչ որ կրել է Բան-Աստուծոյ մարդկային հոգին եւ մարմինը, Նա Ինքն է կրել, քանզի դրանք իսկն Իր հոգին եւ Իր մարմինն են: Աստծուն Սուրբ Կոյսը ծնել է մարմնապէս: Ուստի մենք ասում ենք, որ նա Աստուածածին է: Ծնուելով Կոյսից՝ Բանը լինում է այն, ինչ որ եղել է: Այն մարդկային բնութիւնն ընդունել է Իր գոյութեան միասնութեան մէջ եւ արդէն Աստուած է եւ Մարդ:

24. Վասիլը եւ Կոստանտինը հակուած էին Դեոդորոսի եւ Թեոդորոսի ուսմունքին, ուստի Նարեկացին ցաւով է ընդունում այդ փաստը եւ չի ուզում երկար անդրադարձ անել այդ իրողութեան առիթով:

25. «Երկու անձերի եւ մարմինների կերպարով իբրեւ միասնական էութիւն...», - Նարեկացին այս օրինակով ուզում է հասկանալի դարձնել Նեստորական աղանդի այն սխալը, որով նրանք անջրպետում էին Յիսուս Զրիստոսի մէջ Աստուածայինն ու մարդկայինը, անհնար համարելով այս երկուսի միջեւ մէկ միասնական էութեան գոյացումը: Նարեկացին սրանով հանդէս է գալիս իբրեւ մարդացեալ Աստուծոյ էութիւնը միարմատականօրէն ըմբռնող աստուածաբան:

26. Մելքիսեդեկը բազաւորն էր Սաղեմի/քաղաք է կենտրոնական Քանանում, Երուսաղէմից 34 մղոն հիւսիս/, նաեւ քահանան բարձրեալն Աստուծոյ: Իբրեւ Աստուծոյ քահանայ՝ Մելքիսեդեկն օրհնում է Աբրահամին /Ծննդ.ԺԴ 18-20/: Նրա ազգատոհմի մասին Սուրբ Գիրքը ոչինչ չի հաղորդում եւ նա առակ օրհնակն է Զրիստոսի, որը քահանայ է յաւիտենական, Մելքիսեդեկի կարգի/Եբր. է Սաղմ. ԾԺ. 4/ եւ ոչ Ահարոնի կարգի, որի սերունդները յայտնի են /Գ. Թագ., ԺԺ, 14/: Մելքիսեդեկն ընկալուել է իբրեւ աստուածադիր յաւերժական քահանայ եւ

բազմաթիւ մեկնաբանութիւնների եւ զրոյցների առարկայ դարձել: Կարծիքներ են եղել, որ նա է Սուրբ Հոգին, հրեշտակ է, Ենովքն է եւ այլն: Պատմականօրէն աւելի հաւաստին այն է, որ նա Քանանացիների՝ Աբրահամի բարեկամ տոհմի քահանան է եղել եւ աստիճանով աւելի բարձր, քան Աբրահամը: Սոյն կարծիքի հիմք է Ծննդ. ԺԴ եւ Եբրայացիների է զլուխները: «Մելքիսեղեկ» նախ քարգմանում է՝ արդարութեան քաղաւոր, ապա՝ քաղաւոր Սաղէմի, այսինքն՝ քաղաւոր խաղաղութեան: Նա անհայր, անմայր էր, առանց ազգատոհմի. ո՛չ օրերի սկիզբ ունէր, ո՛չ կեանքի վախճան: Նմանութիւնով Աստծու Որդուն՝ նա կայ եւ մնում է մշտնջենապէս քահանայ» /Եբր. է, 2-3/

27. **Եփրեմը** Յակոբի երկրորդ որդին էր, ծնուած Եգիպտոսում /Ծննդ. ԻԱ 32/: Թէեւ կրտսեր, բայց Յակոբից ստանում է զլիսաւոր օրհնութիւնը եւ Եփրեմի ցեղը միշտ նշանաւոր էր, քան երեք եղբօրը՝ Մանասէինը: Եփրեմի բաժինն էլ մեծ էր, ընկած էր Միջերկրական ծովից մինչեւ Յորդանան: Լեռնագօտին, որ անցնում էր Եփրեմի երկրով, կոչւում էր «*Լերինը Եփրեմայ*» կամ «*Եփրեմայ լեռոն*»:

28. **Եղովմ,** ըստ յոյների՝ Եղովմէա: Կոչւում է նաեւ Սէիր լեռ, որն սկզբից ձգւում էր Մեռեալ ծովից մինչեւ Կարմիր ծովի Ելանեան ծոցը, եւ երկարութիւնը հարիւր մղոն էր, իսկ լայնութիւնը՝ տասնհինգից քսան: Այնուհետեւ ընդարձակուեց, եւ ձգւում էր հարաւից մինչեւ Յուդայի սահմանը, դէպի Քեբրոն:

29. **Սափատը** Եղիսէի հայրն է /Գ. Թագ. ԺԹ, 16/, այն Եղիսէն, որին Եղիան Աստուծոյ հրամանով մարգարէ է օծում իր փոխարէն /Գ. Թագ. ԺԹ, 19/:

30. **Մաշկեակը** մորթուց կարուած, կաշուեղէն վերարկու հանդերձ է, մուշտակ: «Եղիան մօտենալով՝ իր կաշուէ վերարկուն նետեց Եղիսէի վրայ: Եղիսէն բողեց եզներն ու վազեց Եղիայի յետեւից...» /Գ. Թագ. ԺԹ, 19-20/:

31. **Կարմեղոսը** հռչակաւոր բլրագօտի է, Իսրայէլի հարթավայրից հիւսիս-արեւմուտք: Առաւելագոյն բարձրութիւնը՝ 1500 ոտք: Գեղատեսիլ եւ բարեքեր վայր է, առատ բուսականութեամբ եւ ծառաստաններով:

32. **Սփածաւ.** սփածանել- ածել մէկ այլի միջով, շփել, ցանել /ջուրը/: Սփածանելի- ցնցուղ:

33. **Մանգլաւտ.** Նարեկացին օգտագործում է որպէս մանկլաիկ, այսինքն՝ լաւ մանուկ իմաստով, որ պատրաստ է ծառայելու բոլորին: Մանկլաիկ բառի հեզմական թաքնուած իմաստը յետագայ դարերի փոփոխութեան արդիւնք է: Անկախ Նարեկացու իմաստային մեկնութիւնից՝ Մանգլաւտ անունն առաջացել է մանկլաիտէսից, որը արքայական քիկնագօրի աւագ սպայի կոչում էր, որին արժանացել էր Ստեփանոս վանահօր զարմիկը քիզանդական պալատում:

34. **Երգ Երգոց, Դ. 4** «*Քո պարանոցը նման է Դարի աշտարակին, որ շինուած է Թալպիտում. հազար վահան է կախուած նրանից, նաեւ ռազմիկների բոլոր նետերը*»:

35. Խօսքը Եզեկիէլ մարգարէի առաջին տեսիլքի մասին է, որը նա նմանեցնում է Տիրոջ փառքին: Եզեկ. Ա. 1-28:

36. **Ելիմ** կամ Եղիմ, -Սինայի ճանապարհին իսրայէլացիների իջեւաններից

մէկն է/Ելք. ԺԵ 27, ԺԶ, 1, Թուոց. ԼԳ. 9: Ենթադրում է որ ներկայիս Վատի
Ղուրմնտեմն է, ընդարձակ մի հովիտ, որը հարաւ-արեւմուտքից տարածում է
մինչեւ ծով, Սուէզից 40 մղոն դէպի արեւելք:

37. Գ. Թագ. Ժ:

38. Զօրաբաբէլը Դաւթի տնից՝ Սաղաթէլի որդին է /Եզր. Ա.8/: Ծնունդ է
բաբելոնում եւ եղել Բաբելոնի գերութիւնից հրեաների դարձի առաջին հատուածի
առաջնորդը, 536թ. Ք.Ա. Վերադառնալով հայրենիք՝ նա դրեց տաճարի հիմքը /
Ա. Եզր. Գ. 8-9/ եւ նորից հաստատեց Աստուծոյ պաշտամունքը եւ սովորական
գոհերը:

Զօրաբաբէլից են սերունդ Յովսէփը եւ Մարիամը/Մատթ. Ա. 13/:

39. «Ահա ես բերում եմ իմ ծառային՝ Շառաւիղին, քանի որ այն քարի վրայ,
որ դրեցի Յեսուի դիմաց, եօթը աշքեր կան...» /Զաք. Գ.9/:

40. «Մովսէսը, Ահարոնը, Նաբաղը, Աբիուդն ու Իսրայէլացի ծերերից
եօթանասուն տղամարդ բարձրացան եւ տեսան այն տեղը, ուր կանգնած էր
Իսրայէլի Աստուածը»: /Ելք. ԻԴ, 9-10

41. «Արդարներն արմատենու պէս կը ծաղկեն, Լիբանանի մայրիների պէս կը
բազմանան: Դրանք կը տնկուեն Տիրոջ տանը ու կը ծաղկեն մեր Աստծոյ
գալիքներում: Դրանք պտղաբեր կը լինեն նաեւ ծերութեան ժամանակ՝ զիրգ ու
փափուկ, որպէսզի աւետեն, թէ ճշմարիտ է Տէրը, եւ նրա մէջ անիրաւութիւն չկայ»
/Սաղմ. ԴԱ. 13-16/:

42. Արխըռոզման առում է:

43. Բ. Օրին. ԺԱ. 12. «Ըստաշունչ է հիւսիսային քամին, բայց յաջողութեան
նշան է համարում» /Առ. ԻԷ. 16/:

44. Աբդըլմսէիլը ծագումով հրեայ էր, ապրում էր Պարսկաստանում: Սկրտում
է, դառնում է քրիստոնեայ եւ նահատակում է. հայրը փորձում է որդուն վերստին
դարձնել հրէից կրօնին, սակայն ապարդիւն, եւ ամբոխի առջեւ դաշինահարում
է որդուն: Անունը յիշատակում են միայն հայերը:

45. Ատովմեանք մեր տօնացոյցի մէջ յիշատակուող սրբեր են եւ անցել են
Յայսմատուրքի մէջ: Ատովմեանց զօրավարների զլխաւորներն էին Ատոմ Գնունին
եւ Մանաճիիր Ռշտունի նախարարները, որոնք դեռեւս Վարդանանց շարժումից
էլ առաջ ծառայում էին պարսիկ հրամանատարութեան ներքոյ: Պարսից
թագաւորի հրամանին չենթարկուելու համար նրանց հրահանգուեց կա՛մ
հաւատաւափոխ լինել կա՛մ նահատակուել: Նրանք նահատակուեցին: Ամբողջը
երկու նախարարական հեծեալ գնդերն էին եւ համագումար մօտ հազար հոգի
էին: Նահատակուել են 445 թուականին:

46. Պոնտոսի Գամրացիների երկրի... Այս երկիրը Փոքր Հայքի Գամրակ
քաղաքն է՝ Սեբաստիայի մօտ: Քառասուն զինուորները հռչակաւոր Քառասուն
մանկունք են՝ Կապադովկիայի կայսերական բանակի քաջարի զինուորները,
որոնք դառնալով քրիստոնեայ, երկնաւոր Թագաւորի համար նոյնքան
արիութեամբ պատերազմեցին, որքան նախքան այդ՝ երկրաւոր թագաւորի:

Նահատակուել են 320 թուականին:

47. **Կոզման եւ Դամիանոսը** 3-րդ դարում Արաբիայում ծնուած երկու եղբայրներ էին: Նրանք դարձան բժիշկներ եւ նրանց անուանում էին՝ «Անարծաք բժիշկներ»: Բացի իրենց գիտութիւնից, ստացել էին նաեւ բժշկութեան Աստուածային շնորհ: Բարեպաշտ եւ սուրբ մայրը նրանց պատգամում է անտարանական խօսքը. «Չրի ստացաք, ձրի էլ պիտի տաք»: Չերբակալում են որպէս քրիստոնեաներ եւ հնքարկում խստագոյն տանջանքների եւ ի վերջոյ զլխատում 285 թուականին:

48. **Յուստիանէն** նախ եղել է կոապաշտ, սակայն Անտիոքի մէջ դարձի է եկել եւ նուիրուել սուրբ կեանքի: Մի երիտասարդ սիրահարում է կոյսին, բայց խստօրէն մերժում: Ստիպուած դիմում է Կիպրիանոս մոզին, որպէսզի նա իր դեւերի միջոցով փոխի կոյսի միտքը: Սակայն կախարդութիւնները չեն ներգործում եւ ինքը՝ Կիպրիանոսն է դարձի գալիս եւ մկրտում: Երկուսով միասին դիմում են Անտարանի քարոզութեան, ենթարկում են չարչարանքների, որոնցից հրաշքով ազատում են: Սակայն 300 թուականին Դիոկղետիանոս կայսեր հրամանով զլխատում են:

49. **Ղեւոնդեանները** Վարդանանց շարժման ոգին են: «Քահանաներ» անուանուած սրբերի մէջ կան նաեւ բոլոր աստիճանների հոգեւորականներ: 9 հոգի էին նրանք. Յովսէփ Կաթողիկոս, Սահակ եպս. Ռշտունեաց, Թաթիկ եպս. Բասէնի, Ղեւոնդ Երեց, Մուշէ կամ Մուշեղ քահանայ, Արշէն Երեց, Սամուէլ քահանայ, Աբրահամ Սարկաւազ, Քաջազն Սարկաւազ: Այս սրբերի ընդարձակ վկայաբանութիւնը տրուած է Եղիշէի եւ Ղազար Փարպեցու պատմագրքերի մէջ: Նահատակուել են 454 թուականին:

50. **Նեբրովքն** ելաւ այդ երկրից ու գնաց Ասուր, կառուցեց Նիմուէն /Ծն. Ժ. 11/:

51. **Սենաարը** Բաբելոնի շրջատարածքում հարթ, լայնատարած երկիր է, այնտեղ, ուր Եփրատը եւ Տիգրիսը միանում են /Ծննդ. Ժ. 11, ԺԱ. 2, ԺԴ. 1/:

Քաղան կամ Քաղանէն Նեբրովքի քաղաքներից մէկն է, Ծննդ. Ժ. 10, Ես. Ծ9, որ յետոյ կոչուեց Տիգրոն: Տիգրիսի արեւելեան ափին էր, Սելեւկիայի դիմաց, քսան մղոն Բաղդադից ցած: Տիգրոնը պարթեական թագաւորների ձմեռոցն էր:

52. «Դաւիթը գնաց, Տիրոջ տապանակը հանեց Աբեղղարի տնից եւ ուրախութեամբ բերեց Դաւթի քաղաքը: Տապանակը տանողների հետ գնում էին պարողների եօթը խմբեր, զուարակ եւ զառներ էին զոհ մատուցում: Դաւիթը Տիրոջ առաջ տաւիղ էր նուագում: Նա պատմութեան էր հազել: Դաւիթն ու Իսրայէլի ամբողջ տունը Տիրոջ տապանակը հանեցին ուրախութեան աղաղակ արձակելով եւ փող հնչեցնելով/Բ. Թագ. 12-15/:

Տիրոջ տապանակը բերեցին ու դրեցին իր տեղը, վրանի մէջ, որ Դաւիթը դրա համար էր կանգնեցրել» /Բ. Թագ. 2.17:

53. Ծննդ. Գ. 7:

54. Ծննդ. Ի. Ե 25:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՆՆԵՐ

1.

ՅԱԿՈՐ ՆԱԼԵԱՆ. ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ

«ԱՊԱՐԱՆՔԻ ՍՈՒՐԲ ԽԱԶԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ»

Սոյն գլուխը /Յակոր Նալեանը «Ապարանքի Սուրբ Խաչի պատմութիւնը» Նարեկի ԲԱՆ-երից անմիջապէս յետոյ թուագրել է որպէս 96-րդ գլուխ - Ա. Պ./ շատ տեղեկութիւններ է պարունակում եւ գրեթէ բոլորն էլ պատմագիտական՝ Մոկաց երկրի Ապարանքի Սուրբ Խաչի վերաբերեալ, որտեղ յետոյ Սուրբ Դաւիթ Եպիսկոպոսի եղբօր որդին՝ Ստեփանոս Եպիսկոպոսը Սուրբ Աստուածածնի անուամբ հռչակաւոր վանք կառուցեց, ի պատիւ Տիրոջ ննջեցեալ Դաւիթ Եպիսկոպոսի, այն նոյն գաւառում, որը Սուրբի գաւառի մօտն է: Վասիլ եւ Կոստանդին կայսրերը երբ իմանում են, թէ Դաւիթ Եպիսկոպոսի Ստեփանոս անուամբ եղբօր որդին ժառանգորդն է դարձել նրա Եպիսկոպոսութեան, Մանգլաւտի ձեռքով իբրեւ հոգեւոր ընծայ, Ստեփանոսի անուամբ նրա ցանկութեան համաձայն, ուղարկում են Կենաց Փայտի եւ Քրիստոսի տանջանքների բոլոր այլ գործիքների եւ այլ սրբերի մասունքներից, ինչպէս որ պատմում է Սուրբ Գրիգորը, որ եւ նոյն Ստեփանոսի խնդրանքով /որը ժամանակակիցն էր Սուրբի/, նաեւ Ապարանքի Սուրբ Խաչի ներբողն է հիւսել եւ կցել պատմութեանը: Եւ քանզի Վասպուրական գաւառը մերձ եւ սահմանակից էր Ռշտունեաց գաւառին, որտեղից եւ ինքն էր՝ Սուրբ Գրիգորը, իբրեւ շնորհակալութիւն Սուրբ Խաչին, որ հաճեցաւ վեհանալ նոյն Ռշտունեաց գաւառին սահմանակից վայրում, Սուրբը պատմութիւն հիւսեց, թէ ինչպէս եւ ում կողմից պարգեւուեց Սուրբ Խաչը եւ ում պատուին իրագործուեց կառոյցի շինութիւնը եւ այդ պատմութեանը նաեւ գովասանական ներբող կցեց ի պատիւ Սուրբ Խաչին, որ այն վանքում է, որն այժմ էլ Հայերիս ձեռքին է: Արդ, սոյն գլխի մէջ բազմաթիւ տարակուսելի բաներ են ասւում եւ ես դրանցից որը կարողանամ համառօտ կը լուսաբանեմ, իսկ որը չեմ կարողանայ, կամ լսողներին հաճելի չի լինի, դրանց համար ընթերցողների ներումն եմ հայցում:

ԲԱԶՄԱՎՐԴՈՎ ՍԱՍԱՆՈՒԹԵԱՆՑ. Յայտնի է, որ Յունաց Ռոմանոս կայսեր մահից յետոյ մնում են նրա երկու որդիները՝

վասիլին ու Կոստանդինը: Սակայն Յոյնները թագաւոր են դարձնում Նիկիիփորոսին, մաքուր եւ սուրբ վարքով մի մարդու: Այդ նոյն ժամանակ կար Չմշկիկ Կիւռթան կոչուած մէկը, որ մահապարտ էր եւ արգելափակուած մի կղզում: Նիկիիփորոսի կինը լրբանում է այս Չմշկիկի հետ եւ յայտնում նրան, որ եթէ յանձն առնի գայ եւ սպանի իր ամուսնուն՝ Նիկիիփորոսին, ինքը կ'ազատի նրան աքսորից եւ կը դառնայ նրա կինը՝ թագաւոր կարգելով նրան Նիկիիփորոսի փոխարէն: Չմշկիկը յանձն է առնում եւ թագուհու օգնութեամբ գաղտնի ազատուելով աքսորավայր կղզուց, գալիս է Կոստանդինապոլիս եւ բազմում մահացած Նիկիիփորոսի թափուր գահին: / Այսպէս է լինում/: Թագուհին շողոքորթում է կայսրին եւ պատեանի մէջ պնդացած պողպատէ սուր է կապում ամուսնու ճարմանդից: Թագուհին այդ տեղեկացնում է Չմշկիկին, իսկ երբ վերջինս մտնում է Կայսրի մօտ՝ Կայսրը յանդիմանում է նրան՝ շուն կոչելով եւ ուզում է հանել թուրը, որպէսզի Չմշկիկին սպանի: Բայց ամէն ինչ ի զուր էր արդէն. թուրն ամուր կաղապարուած էր: Չմշկիկը յարձակւում է, սպանում եւ կայսեր մարմինը հատում երեք մասի: Նա դառնում է կայսր՝ առնելով թագուհուն: Սակայն Չմշկիկի մէջ կասկածներ են առաջանում եւ թագուհու չարութիւնից երկիւղ է կրում, թէ կարող է Ռոմանոսի որդիներին՝ Վասիլին եւ Կոստանդինին սպանել: Ուստի նրանց փախցնում է Վասակաւան, Հանձիթ գաւառ, Մխիթարի տառի՝ Ասպրամի մօտ, որպէսզի նրանց չթունաւորեն:

Եւ այս անիրաւ մահուան պատճառով Չմշկիկն ընկնում է խորին տրտմութեան մէջ եւ միայն հինգ տարի յաղթականօրէն բազմելուց յետոյ նրա հոգին մահուան երկիւղ է ընկնում: Եւ մտածում է արդար Նիկիիփորի անտեղի մահուան մասին. խորհում է իր մեղքը քաւել եւ եռանդուն կերպով սկսում է առաքինութիւններ անել: Մարդիկ է ուղարկում Հանձթայ գաւառ Վասակաւան եւ ետ են բերում Վասիլին եւ Կոստանդինին եւ թագաւոր է դարձնում Վասիլին իր փոխարէն եւ ինքն էլ առանձնանում է կրօնաւորական կարգով, մտնում է ճգնաւորական վանք: Իսկ Վասիլը թագաւորում է 48 տարի եւ նրանից յետոյ իր եղբայր Կոստանդինը, որ նախկինում կեսարն էր իր եղբօր, թագաւորում

է եւս 4 տարի: Նրանք բազմաթիւ ապստամբների են հնազանդեց-
րել, մանաւանդ Վասիլը՝ Բուլղար ապստամբ ազգին: Սա
գլխաւորն էր եւ ողորմած այրիների եւ գերիների նկատմամբ, իսկ
զրկեալների նկատմամբ՝ իրաւարար:

Արդ, սրանց օրօք նախ մեծ կոտորած եղաւ Հայոց Անձեւացեաց
գաւառում՝ Աբլղարիբի նենգաւորութեամբ, քանզի Անձեւացեաց
թագաւորն Աբլղարիբին հանել էր Հայոց սպարապետութիւնից
եւ կարգել Սարգիս անուամբ մէկին: Եւ Աբլղարիբը քէն էր
պահում դրա համար: Նա գնում, յարում է այլազգիներին եւ մեծ
վտանգի տակ դնում իր հարազատ ազգին /տե՛ս Մատթէոս պատմիչ
Ուռհայեցի, ինչ գլուխը/: Հայոց ԴՃԻԵ /4125/ թուականին, Յունաց
ոմն իշխան՝ Սկեռալիոս, ապստամբում է Վասիլ կայսեր դէմ եւ
սրի տակ է քաշում Հռոմէական աշխարհը եւ մտնելով Հայոց
աշխարհ՝ մեծ կոտորած է անում, այնպէս որ նրա կոտորածներից
Հայքը փախստական է դառնում /ԽԹ գլուխը Մատթէոսի
Պատմութեան/: Եւ այդ ժամանակ, Հայոց 4132 թուականին Պարսից
Մամգուն ամիրապետը ժողովելով զօրաբանակ, գալիս եւ կոտորում
է քրիստոնեաներին՝ Պարսից դռնից սկսած մինչեւ Ապահունեաց
գաւառ /Մատթէոս, Պատմութիւն, ԾԳ, գ: Հայոց ԴՃԼԵ /4135/ին
Հռոմէացի Մօրավարդն ապստամբում է Վասիլ թագաւորի դէմ
եւ բազում աւերածութիւններ գործում: Եւ Հռոմէական զօրքը
հաւաքելով փախցրին նրան տաճկաց աշխարհ, որտեղ մէկ տարի
անց սպանուեց Վասիլ թագաւորի կողմից

/Մատթէոսի պատմութեան ԾԴ գլուխը/:

Նրա թագաւորութեան ժամանակ Կոստանդինապոլսում
սաստիկ երկրաշարժ եղաւ եւ Սուրբ Սոփիան փլուեց: Եւ այդ տարի
Վասիլ թագաւորը կամեցաւ հնազանդեցնել Բուլղարացիներին եւ
նրանց հողերն իր թագաւորութեան տակ առնել /ԾԵ գլուխ/: Եւ
յարձակուելով Ալիօսման կոչեցեալ Բուլղար թագաւորի վրայ
փախուստի դիմեց Կոստանդինապոլիս: 4155 /ԴՃԾԵ/ թուականին
Վասիլը յարձակում գործեց Բուլղարների վրայ եւ երկար մնալուց
յետոյ այնտեղ յաղթեց Բուլղարներին, այսինքն նուաճեց նրանց
թագաւորութիւնը /Մատթէոսի պատմութեան ԿԱ. 62: ԴՃԼԵ
թուականին եգիպտական զօրքը, որ մաւր Արաբացիներ էին

կոչւում, մտնում են Անտիոք աշխարհը եւ բազում աւերածութիւններ են կատարում: Եւ յոյները ժողովուելով նրանց դէմ՝ յաղթանակ են տանում /ՄԵ գլուխ/: Եւ Յունաց զօրքը յարձակւում է Հայոց վրայ, կոտորում է հայերին եւ ետ վերադառնում: /ՄԵ գլուխ/: Այդ նոյն տարի, Տաճիկների Երկայնաբազուկ կոչուած ամիրան կոտորած է անում Եդեսիացիների աշխարհում: Իսկ Դձնթ-ին եղաւ եւ միաբանութիւն հաստատուեց Վասիլի եւ Հայոց Սէնքերիմ արքայի միջեւ /ՄԹ/: ԴձԿ թուականին Վասիլը յարձակւում է Բուլղարացիների վրայ եւ նրանց բազում գաւառներ սրի քաշում: Եւ մահաբեր դեղ տուեցին Ալիօսման թագաւորին եւ նա մեռաւ: Նրանից յետոյ իր որդին է դէմ դուրս գալիս Կոստանդինապոլսին /ԿԴ/: ԴձԿէ թուականին թուրքաց ազգը ելնում է Կովկաս լեռներից եւ սրի եւ սուսերի տակ է քաշում Վասպուրական աշխարհը /ԿԵ գլուխ/:

Վասիլը թագաւորում է 48 տարի: Կոյս այր էր մի՝ առաքինութիւններով լեցուն: Եւ նրանից յետոյ իր եղբայր Կոստանդինը՝ 4 տարի: /Մատթէոսի պատմ. ԿԹ գլուխ/: Սա ողորմած էր այրիների եւ գերիների նկատմամբ եւ անյիշաչար էր յանցաւորների նկատմամբ: Սա իր Կուռազօ դստերն ամուսնացնում է Ռոմանոս մեծ իշխանի հետ, քանզի որդի չունէր: Եւ Ռոմանոսը թագաւորում է նրանից յետոյ: Արդ, ուրեմն, սուրբ Գրիգորի բազմավրդով սասանութիւններ ասածը սրանք էին, որ հաւաքելով Մատթէոսի Պատմութիւնից այստեղ ներկայացրի՝ առ ի տեղեկութիւն, թէ սրանք ինչպիսի ժամանակներ են թագաւորել եւ ինչ են արել եւ ինչ սասանութիւններ էին սրանց օրօք: Գրուածներս տե՛ս Մատթէոսի Պատմութեան ԼԲ գլխից մինչեւ ԿԹ գլուխը: Զի թէպէտ ոմանց թուագրեցի, ոմանց էլ բաղմունքն էին արգելում:

Զարմին Եսաւայ - Յունաց մասին չէ խօսքն, այլ Եղովմացիների, զի Եսաւը կարմրութեան համար Եդոմ կոչուեց, որոնք տիրեցին Յորդանանի հարաւ-արեւելեան կողմերը: Իսկ Յունաց ազգը սերուեց Յաբէթի չորրորդ սերնդից՝ Աւանից: Եւ այդ պատճառով Յոյներ կամ Եօնացիներ կոչուեցին, ինչպէս ասում Կողնելիոսը Մենդ. Ժ. 2-ի վերաբերմամբ: Նրանցից ծնուեցին Եօնացիները եւ բոլոր Յոյները եւ Հին Յունաստանը նախ Եօնիայ

անուան էր կրում: Սրբի ասածն էլ այս է. քանի որ Եղօմէացիները եւ Յոյները Անտիօքի միջոցով սահմանակից էին միմեանց, ուստի Եղովմէացիներին անուանում է Եսաւեաններ, իսկ Յոյներին՝ Արեւմտաքի որդիներ, որոնք էին Կոստանդինապոլսի Թագաւորները, անդրանիկը որոնցից Սուրբ Սոփիայի տաճարը կառուցած Յուստինիանոս Թրակիացին է, իսկ Կոստանդինապոլիսն աւարտն է Եւրոպայի, եւ Քաղկեդոնից սկսած՝ սկիզբն է Ասիայի:

Ի Հիւսիսոյ Լիբիախառն - Քանզի Կոստանդինապոլիսը Հիւսիսից Պոնտական ծովին է յարում եւ Հարաւից՝ Լիբիական ծովին, որ մերոնք Տիրեբեան են կոչում, այսինքն՝ Միջերկրական, քանզի աշխարհի չորս մասերի մէջ է. զի արեւելքում Ասիան է, արեւմուտքում՝ Եւրոպան, Հիւսիսում՝ Մոսկովիան, եւ Հարաւում՝ Լիբիան:

Ուստի /ասում է/, դիմացն ունենալով Թեմանը, որը Հարաւում է եւ ըստ աշխարհագիրների միջօրէ է կամ բուրհալք, իսկ ըստ Սուրբի մեկնաբանութեան՝ հրահալուծեամբ կոփուած եւ պատուական նիւթերի համաձուլուածք:

Երկաքանչիւրոց - Վասիլի եւ Կոստանդինի:

Բազմածին լերանց - Բնականաբար որդիներ ունենալու մասին չէ խօսքը/ քանզի Վասիլն այդպէս էլ կոյս է մնացել, իսկ Կոստանդինն ունեցել է մի դուստր միայն/, այլ հաւատքի եւ առաքինութեան համար նրանց ծնունդներն է գովաբանում բազմածին անուամբ:

Խիստ եւ հատու հակառակութեանց - Օտար ազգերի հետ նրանք կտրուկ պատերազմում են /ասում է/ զի հատուն կտրուկ է նշանակում:

Ի կիցս կայից - Այսինքն, ի կիցս ոտից, որոնք որպէս խարիսխ են մարմնի ամբողջ շինուածքի համար:

Սէիր եւ Հազար - Ինչպէս որ մի ժամանակ Եսաւենք /ասում է/ որ Սէիրն եւ Իսմայէլացիներն էին, որոնց Հազար էին անուանում, եւ որոնք միշտ հակառակ էին Իսրայէլցիներին, այնպէս էլ Վասիլի եւ Կոստանդինի ժամանակներում բազմաթիւ էին նրանց երջանկութեան հակառակորդները:

Կուռ եւ կարծրածածկոյթ - Զրահներով, զրխով, որը երկաթէ

շղթայահիւս հանդերձ է:

Լեզէոնախումբ կաճառօք - Մի լեզէոնը հաւասար է 666-ի, իսկ կաճառը մի ամբողջ հաւաքականութիւն է /քուեայ/, որը բաղկացած է բազմաթիւ լեզէոններից:

Ճարտարաձիգ ամրաստան - աղեղնաւոր նետաձիգներ, զի նետն ու աղեղը մատների գործիք է:

Ի հարուստ աւուրս - մեծ ժամանակաւնթացք, քանզի Վասիլը երկար ժամանակ մարտնչել է ընդդէմ Բուլղարների, մինչեւ հասել է յաղթանակի: Վասիլին անուանում է ծովային նոխազ, իսկ Բուլղարներին՝ ցամաքային խոյ, զի Վասիլը տիրել է նաեւ ծովերի եւ արեւելեան էր՝ Բուլղարների համեմատութեամբ, իսկ Բուլղարներն արեւմտեան են Կոստանդինապոլսի նկատմամբ:

Կամբիւսեան Կիւրոս - Քանի որ Մարաց ազգից Բաղդասարի մահից յետոյ, որին սպանել էր Կիւրոսը եւ նուաճել Բաբելոնական թագաւորութիւնը, իսկ այծերի նոխազը Ալեքսանդր Մակեդոնացին էր, որ յաղթեց խոյին, այսինքն՝ Պարսից թագաւորութեանը/Դան. Ը 20/, այդպէս եւ Կիւրոսը յաղթեց Բաբելոնի Բաղդասարին՝ Նաբուգոդոնոսորի որդուն եւ ինքը դարձաւ թագաւոր: Նման բան էլ Վասիլի ժամանակ եղաւ, քանզի նա էլ յաղթեց իրեն շրջապատողներին եւ Բուլղարներին՝ թագաւորելով 48 տարի:

Շառաւիղս ամենավատահա - Այսինքն՝ թագաւորութեան արմատները խորութեամբ հիմնեցին եւ հաստատուն կառուցեցին:

Սքանչելուղէշ - Սքանչացման արժանի ուղէշներ եւ ոստեր:

Ջուգածիրանի - Քանզի կայսրերի որդիներն էլ կայսրեր էին, այսինքն աւագ Ռոմանոսի որդիները, եւ ծիրանին արքայական հագուստ է, ներկած միւռննայ ձկան արիւնով, բաց քան մանուշակը եւ մուգ, քան վարդը, որը բաց է մօռից: Բայց զուգածիրանի ասելով պիտի չհասկանալ, թէ երկուսը միասին թագաւորեցին, քանզի նախ Վասիլը թագաւորեց 48 տարի, եւ նրանից յետոյ Կոստանդինը՝ 4 տարի, թէկուզ Վասիլի ժամանակ էլ կեսարը /գահակիցը/ Կոստանդինն էր:

Աստուածաշէն ամուրս - Վերաբերում է նրանց թագաւորութեանը: Նրանք, ովքեր կամակոր այծերի պէս հակառակուեցին նրանց, նրանց պարտուեցին, ինչպէս Բուլղարացիներն ու ուրիշները

եւ նրանց հակառակորդների հպարտութիւնը նրանց ոտքերի պատմութեանը եղաւ:

Անապատ - Վասիլի եւ Կոստանդինի թշնամիների բնակութեան վայրերը վերածուեցին ամայի անապատի, ինչպէս Բուլղարիան:

Ստուերագիծս - Այսինքն իրենց յաղթութեան յիշատակին անշունչ եւ անզգայ քարերի վրայ արձանագրութիւններ արեցին՝ յետագայ սերունդներին նախանձելի ցոյց տալով իրենց քաջութիւնները:

Մեքենայից - Այսինքն՝ մեքենայօրէն եւ իրենց հանճարի հնարներով մարդկանց անասնաբարոյ վարքը բարեպաշտութեան փոխարկեցին, ինչպէս մեր ժամանակներում Պետրոս Մեծ կոչուող թագաւորը Մոսկուացիներին քաղաքակրթեց կամ ինչպէս մեր համազգի Վաղարշակը:

Վտակք լայնակայլակք - Ի միտ ունի Յունաց բարքը, որոնք նախկինում լինելով վաւաշոտ, տղմասէր եւ ջրահեշտներ էին

/անզուսպ/, ինչպէս սանձի երասաններով նրանց ետ քաշեցին եւ իրենց ողջախոհութեամբ օրինակ դարձան ուրիշներին: Եւ կամ թշնամական ցեղերը, որոնք վտակի նման վրայ էին տուել՝ յետ մղուեցին:

Գետք ընդ յանջրդիս - Այսինքն՝ մինչեւ անջրդի եւ անապատ տեղերը գետի նման հոսելով՝ տիրեցին:

Կարծրակերտ կարկառ - Այսինքն՝ բերդերը, պարիսպները եւ քարաժեռ ճանապարհները նրանց առջեւ հարթ ու հաւասար ճանապարհ դարձան:

Լայնութեան տարածման - Այսինքն՝ Աստուածօրէն տիրեցին մեծ երկրների, զի Մակեդոնացիների երկրից մինչեւ Եգիպտոս եւ Բաբելոն, այսինքն՝ աշխարհի մեծ մասը, կարողացան տիրել, ինչպէս Աստուած է տիրում երկնքին եւ երկրին:

Ահագնութիւնք աշխարհապարունակ - Այսինքն ծովը, որ Յունարէն Պոսիդոն է անուանւում, քանզի Հելենները ծովին եւ ջրին Պոսիդոնիս են ասում: Սակայն ինչպէս ասում են, եթէ ծովն իր մէջ պարփակում է հողագունդը եւ միայն որոշ տեղեր է բաց թողնում մարդկանց բնակութեան համար, այդպէս էլ նրանց

տէրութիւնը ծովի նման է. տիրում են աշխարհի մեծ մասին՝ բաց թողնելով միայն որոշ տեղեր: Դարձեալ, նախ ահազանութիւնք աշխարհապարունակ է ասում: Իմացիր որ սրանցից մինչեւ իրանաց նոցին ասուածը տեղի մեկնութիւն է: Ուզում է ասել՝ թէ ծովերը որոնք ահագին եւ աշխարհապարունակ են, որոնք երկիրն են պարփակում եւ տիեզերական հողն են ողողում, որոնց Յունարէն Պոսիդոն են ասում /որ ծով եւ ջուր է նշանակում/, Հնազանդեցին Վասիլ եւ Կոստանդին կայսրերի ընթացքին, ինչպէս Սիդօնի ծովը Հնազանդեց Սիոնին՝ Սողոմոնի տաճարի կառուցման ժամանակ եւ ինչպէս մեղքի աղտերն են մաքրւում Աստուծոյ տաճարի լուացարանի նոճէ օճառով: Որում եւ նոճիայ քերովբէներն են նկարուել Սողոմոնի կողմից: Որ եղաւ իրենով՝ ամենայն սրբոց գումարը որ եւ սոսասարաս կոչուեց, կամ վայելչական ձեւի համար՝ չինարի ծառ: Եւ կամ քանի որ սօսի փայտից տաճարի որոշ տեղեր կառուցեց, նաեւ որ նոյն ահագին օվկիանոսի ծովերը Վասիլի եւ Կոստանդինի համար եղան որպէս զոյգ ձիեր, որոնք հանդարտ հպատակութեամբ, առանց ալեկոծման եւ առանց ջանքերի, կարծես ցամաքով էին ընթանում: Նրանց բոլորի անձերին հանգստութիւն տուեցին՝ ընդունելով իրենց կենցաղավարութեան մէջ, եւ իրենց այս բոլոր կոհակների եւ ալիքների մասերը, խորշերով եւ ծոցերով /որոնք իր՝ օվկիանոսի մասերն են/ այս ամենը նոյն օվկիանոսի ծովերի նման խոնարհաբար մօտեցան, ինչպէս ձին է ընթանում նրանց տակ եւ Հնազանդւում: Եւ ցամաքային ճանապարհների դժուարութիւններից նրանց ծովերն ազատեցին եւ նրանց իրանների հանգստութեան համար իրենց հպատակութիւնն էին մատուցում եւ բանականօրէն ծառայում էին նրանց:

Փայտակերտ լաստոյ - Նաւերի

Անխարիսխ յարկաց - Այսինքն՝ նաւերը ծովի վրայ անխարիսխ եւ անհիմն յարկեր են:

Անշունչ կառաց - Նաւերն առանց շնչաւոր ձիերի. անշունչ ջրով եւ օդով են ընթանում:

Գերազոյն դիմաց - Դէմքերով զգում են ծովի երեսները:

Երկնագոյն դաշտաց - Կապուտակ ծովն ինչպէս երկնագոյն դաշտ:

Լուծական լերանց - Ծովի ալիքները դիզւում են լեռնանման եւ վերանում:

Անկայուն յատակաց - Ծովը նաւերի յատակ է, բայց անկայուն եւ շարժուն:

Ի կոյտս կոհակաց - Ծովի կոհակները որպէս բլուրների կոյտեր:

Կապոյտ կուտակաց - Ծովի կապտութիւնը ջրի համար բնական չէ, այլ երկնքի գոյնը քաշելով՝ կապտանում է:

Թռիչ օդոց - Հողմերը նաւերի համար թեւերի փոխարկիչ են:

Ամպաչու թռչնոյ - Նաւերն ալիքների վրայով կարծես ամպերի միջով թռչունի թեւերով են թռչում: Վասիլն ու Կոստանդինը նաւելով ծովի վրայով, կարծես այս ու այն կողմ թեւածելով տիրեցին ամբողջի մեծ մասին:

Եւ ի կշիռս բանից - Այսինքն՝ իմաստուն խօսքերով աշխարհը հաշուեցին եւ գրի առան երկրաչափելով եւ պատմաբանելով:

Երկնօրէն լայնութեամբ - Այսինքն՝ տէրութեամբ երկնքի պէս լայնացան եւ իրենց երկայն բազուկները տարածեցին աշխարհի շուրջ: Եւ նրանք ամբարների նման բազմաթիւ ծոցեր ունէին: Նրանց էլ տիրելով աշխարհի տարաբաժան մասերն արեցին մի հօտ մի հովիւ եւ ամենքին ժողովելով՝ դարձրին որպէս մի յենասիւն միեւնոյն եկեղեցում, եւ ինչպէս մի հարս մի առագաստի մէջ, ներմուծեցին եւ աշխարհը դարձրին սիրեցեալների մի սենեակ, որպէս մի ամուսին՝ մի տաղաւարում եւ այլն: Ուրեմն՝ աշխարհը բոլոր վերոգրեալների նման աչքերի համար փափագելի եւ իրենց սրտի մէջ իբրեւ մի գաւիթում ժողովեցին եւ իրենց զթառատ գրկի անդաստանի մէջ առան երկու ձեռքերով, որոնք իրար բռնած են եւ համալծակից: Եւ ըստ վերոգրեալ օրինակների՝ աշխարհը բարձրացրին բարուն գործակից՝ իրենց ձեռքերով եւ բազուկներով:

Լեռնակարկառ մոլութեան հարաւային բռնութեան որդւոցն Հագարու-Յայտնի է, որ Իսմայէլացիների մարգարէն ի յայտ եկաւ Տիրոջ 587 թուականին, քանզի եթէ այս թուերի վրայ դնենք եւ այլազգիների թիւը՝ ՌՃԾԵ /1155/ կ'ստացուի կենարար թիւ՝ ՌԷՃԾԵ /1755/ եւ ըստ Լատինացիների՝ նա թագաւորեց Տիրոջ 620 թուականին եւ 10 տարի թագաւորելով՝ չուեց, ինչպէս ասում

է Կոռնիլիոսը Յայտնութեան ԺԳ 18-ում:

Արդ՝ սա սերուեց Աբրահամից եւ Հագարից ծնուած Իսմայէլի յետնորդներից: Սրա բնակութեան տարածք յատկացուեց Եւրիպիոսի մինչեւ Սուր, որը Եգիպտոսի, Ասորեստանի եւ Պաղեստինի միջեւ է, որոնք էլ Հագարից ծնուելու պատճառով կոչուեցին Հագարացիներ: Եւ Սաուայի պատճառով, որ որդեգրեց Իսմայէլին, կոչուեցին Սարակինացիներ եւ Փիլիստինայում բնակուելու համար կոչուեցին Փղշտացիներ: Սրանք աճելով ու աճելով տիրեցին նախ Դամասկոսին, յետոյ Եգիպտոսին, Բաբելոնին, Եդեսիային, Իկոնիային, որ նոյն Իկոնիայի սուլթան Ալայէդդինը Օսման անունով մէկին զօրավար է կարգում եւ սա իր քաջութեան համար նրա կողմից սիրւում է եւ նրան դարձնում է Սանջախ Բեկ: Այդ Օսմանը թուրքմէնական Աղջա Ղոյուն կոչուած ցեղից էր սերուել: Սրանց անունն ու թագաւորութիւնը կոչուեցին Օսմանցիներ, սակայն պատմութիւնս երկարաձգուեց: Արդ՝ Հագարացիների մուսթիւնը Վասիլն ու Կոստանդինը կործանեցին, բայց ոչ հիմքից քանդելով, քանզի Աստուած աղախնի որդուն խոստացել էր մեծ ազգ դարձնել: Եւ նրանց միայն առատութիւնը մեղմուեց, որոնք այն ժամանակ տիրում էին Բաբելոնին, Դամասկոսին եւ Եգիպտոսին:

Խմբից Հագրաց - Խագարների, որոնք Ապագայներն են:

Քաջաց Ճէնաց - Այսինքն՝ Կիրենացիներին: Սակայն յայտնի է, որ Ճէնաստանցիներն, ըստ Մովսէս Խորենացու վկայութեան, բնակուել են Սկիւթացիներին մօտիկ, այսինքն՝ Թուրքմէնիային կից Կասպից ծովի եւ Ալանաց Դուան միջեւ գնուող անծանօթ երկրում, որոնց թագաւորը /ասում է/ Ճեմբակուր է կոչւում եւ որը նստում էր անծանօթ երկրի Սիւռիա քաղաքում, տե՛ս Մովսէս Խորենացու աշխարհագրութիւնը: Սուրբի ասածն ի վերջոյ թւում է թէ Գիլանի գաւառն է եւ դա ճշմարիտ է, քանզի բարբեր գաւառ է՝ Կասպից ծովեզրի հիւսիս-արեւմտեան կողմերը, որի գաւառական անկիւնագիծը սակաւ ինչ՝ դէպի հիւսիս է ընթանում, սակաւ ինչ՝ դէպի արեւելք: Եթէ որեւէ բարդութիւն կայ՝ տե՛ս Մովսէս Խորենացու աշխարհագրութիւնը:

Եւ Հայկականաց - Երանելին մեր ազգին իբրեւ նախատինք

չի գրում ականարկելով Վասիլի եւ Կոստանդինի յաղթանակն, այլ միայն նրանց Աստուածազօր քաջութիւնն է գովաբանում, թէպէտ Մատթէոս պատմաբանն Մէ գլխում ասում է, որ Հայերն անպարտելի մնացին Յոյների հետ կռուի ընթացքին եւ նրանց փախուստի մատնեցին:

Ամբակումայ եւ Զաքարիայ - Ամբակումը թէպէտ յայտնապէս չի խօսում Յոյների մասին, բայց խօսում է Քաղղէացիների լայնատարած իշխանութեան մասին, վերաբերում է նաեւ Յունաց թագաւորներին. տե՛ս Ամբակում, Ա.6, մինչեւ Ժ թիւը. եւ Զաքարիայ, Զ 7: Հռոմէացիների տէրութիւնն օրինակ է պիսակ ձիերի, զի նրանց համար ասուեց, թէ պիսակները ելնում եւ շրջում էին բոլոր երկրներում, որի առումով էլ ասւում է. Գնացէք եւ շրջեցէ՛ք երկրում, եւ որոնց պիսակ ձիերով է իմանում Ներսէս Լամբրոնացին Հռոմէացիների իշխանութիւնը: Եւ եթէ մէկը առարկի թէ Սուրբ Գրիգորը խօսում է Յունաց թագաւորների մասին՝ պիտի ասենք որ Կոստանդինոսից յետոյ Յունաց կայսրերին կոչեցին Հռոմեացիներ եւ Օգոստոսներ: Ապա թէ ոչ՝ ըստ երեւոյթին՝ սպիտակ ձիերով է Ներսէս Լամբրոնացին ճանաչում Յունաց թագաւորութիւնը, իսկ համեմատութիւնը վկայում է Սուրբի այն խօսքով, թէ աջի մանրախոյզ շօշափումով - եւ այլն:

Մարմնացեալ - Այսինքն՝ Վասիլի եւ Կոստանդինի համբաւն ու անունը գրութեամբ են հռչակւում, եւ ոչ միայն բանաւոր խօսքով, որ անմարմին է եւ օդում ցնդուող, այլ մագաղաթի եւ թղթերի վրայ խօսքերով դրոշմուող, որպէս թէ մարմնացան. եւ նրանց քաջութիւնն իբր թէ հայելի պատկեր դարձաւ տեսնողների համար, քանզի գրուեցին թղթի եւ մագաղաթի սպիտակագոյն դաշտի վրայ:

Ի Խուժս եւ Սկիւթացիս - Խուժը, Դուժը եւ բարբարոսը միեւնոյնն են, քանզի ազգի անունն չեն, այլ կոպիտ բարբի եղանակ, որ առաջներում կոչում էին բարբարոս, բերբերներին, որոնք Աֆրիկայումն են, Մաղրիպներն ու Զազայիրներն են, եւ մինչեւ հիմա նրանց երկրի անունը Բարբարայ է կոչւում, որի մասին Կող. Գ 14 - ում ասւում է խուժ, դուժ, իսկ Լատինների մասին ասւում է բարբարոս, որ նշանակում է առաւել կոպիտ, բիրտ եւ յանդունդն, եւ ըստ լեզուագիտութեան՝ ոչ հասկացողներ եւ, այլ

խօսքով ասած՝ նոյնն է ինչ բառով բառին պատասխանողներ, բարբարոսը թարգմանութեամբ նշանակում է բառին բառ տուող, նա, ով չի հասկանում ասածը, ինչպիսինն են հարեցողների խումբը եւ բաղնիքում լողացող կանայք, որոնք բոլորն էլ խօսում են եւ նրանցից ոչ ոք է լսում: Խըլճ-մըլճ ենք ասում եւ խըժըրժութիւն: Ուրեմն, ինչպէս ասացի, խուժ եւ դուժ նշանակում է բարբարոս, որ յատկապէս ասւում է Մազրիպների եւ Ճէզայիրների մասին եւ Աֆրիկայի այլ եզրաբնակների: Իսկ Սկիւթները թուրքմէններն են, որ առաջներում բնակւում էին Կովկասեան լեռներում եւ Ալանաց Դուան մերձակայքում, որ այժմ Դաղստան են ասում, ուր բնակւում են Լեզգիները:

Քառաքանակեան - Աշխարհի 4 կողմերը /ասում է/ շրջեցին Վասիլն ու Կոստանդինը եւ տէրութեամբ եւ համբաւով իրեւ արագընթաց հողմ եւ աշխարհը գրաւեցին եւ առան իրենց տէրութեան հովանու տակ, որպէս ձկներ, որոնք խըլխըլում են՝ բռնուած վարմի եւ տուգախի կառթերով եւ առաջ են գալիս թէ՛ ձկների, թէ՛ թռչունների վտառներ, որոնք կայտառ են եւ պարարտութեան են կոչուած: Ըստ որում՝ պարարտ մանկաց կայտառ է ասում Սուրբ Գիրքը, ինչպէս Մովսէսին, թէ կայտառ էր Տիրոջ առջեւ:

Փորագրեցին - Այսինքն՝ արձանների եւ քարերի վրայ իրենց յիշատակները փորագրեցին եւ գեղերեսեցին ոսկով եւ ներկով:

Ձեռնաձուլեցին - Այսինքն՝ քարերի վրայ երկաթեայ սայրերով /ղալամով/ տապարատաշելով արձանագրեցին իրենց արարեալ քաջութիւնները՝ յիշատակ ապագային որպէս անդրագիր պատկեր եւ անխօս բարբառող-արձան պատմագիտական եւ անջինջ յիշատակարան:

Ի Փռիւգացի քարանց - Այսինքն՝ սպիտակ եւ կարմիր մարմարի վրայ իրենց քաջութիւնները գրելով:

Ձուլորտս - Այսինքն՝ իրենց կայսրութեան շրջատարածքը եզրափակեցին հրեղէն պարիսպով եւ ամուր պատուարով շրջապատեցին, իրենց քաջութեամբ կարծես թէ հզօր աշտարակ եղան իրենց հպատակների համար եւ բիւրակերպ բարիքներ արտաբերեցին եւ Հայոց հեռաւոր աշխարհին եւ այլոց

պտղաբերեցին, որոնց արած գլխաւոր բարութիւնն Հայոց ազգին
Կենաց Փայտի շնորհումն էր:

Ազքանազեան - Այսինքն՝ Տոսկանացիների եւ Գերմանացի-
ների: Քանի որ Կոռնիլիոսը Մենդ, Ժ 3-ի վերաբերեալ ասում է,
թէ Ազքանազեաններից ծնուեցին Տոսկանացիները, որոնք յետոյ
զօրութեան եւ կորովի համար ստացան Գերմանացի կամ
Ալէմանացի անունը: Ուստի երբայեցիները Գերմանացիներին
կոչում են /ասում է/ Ասքէնէզ:

Բայց Ազքանազը բնակւում էր Ասիայում, Մեդացիներին եւ
Մարերին մերձ, եւ յետոյ /ասում է/ բազումներ անցան Եւրոպա,
եւ նրանցից սերեցին Ազքանացիները կամ Տոսկանացիները, որոնք
Գերմանացիներն ու Նէմէցներն են: Իսկ Մեդացիներին եւ Մարերին
հիւսիսից մօտ պիտի լինէր Հայոց աշխարհը: Արդ, Ազքանազն ու
մեր նախահայր Թորգոմը / որը մեր Հայկի հայրն էր/ եղբայրներ
էին, որով յայտնի է դառնում, որ Հայերն ու Գերմանացիները
եղբօր որդիներ են, Նոյի երրորդ սերունդից: Զի Նոյը ծնել է
Յաբէթին, Յաբէթը Գամէրին, Գամէրը՝ Ազքանազին, Րիփազին
եւ Թորգոմին, թէկուզ եւ Մովսէս Խորենացին այլ կերպ է թւում:
Ինչպէս վերը գրեցինք, տե՛ս Մեն. 10, իսկ Սուրբ Գրիգորն
Ազքանազեան է անուանում Հայոց ազգն կամ այն պատճառով,
որ Թորգոմի եղբայրն էր Ազքանազը, այսինքն՝ մերձաւորութեան
համար եւ կամ այն՝ որ թէպէտ Ազքանազեանք անցան Եւրոպա /
որոնք Տոսկանացիներն են, որ կոչուեցին Գերմանացիներ կամ
Ալէմանք/, բայց մնացածներն աճելով խառնուեցին Թորգոմացի-
ներին, այսինքն հայերին եւ այդ պատճառով էլ Հայոց Տունն
կոչուեց Ազքանազեան, լինելով Գերմանացիների հետ եղբօր
որդիներ: Իսկ պարզեւներն ու ձիրը որ տուեցին Հայոց ազգին՝
Կենաց Փայտի մասունքն էր:

Հրաշաշնորհ - Հրաշալի շնորհներով, ձեւակերպութեամբ,
մեծութեամբ եւ գեղեցկութեամբ /ասում է/ Սուրբ Սոփիայի համար,
որ Կոստանդինապոլսում էր, որ կառուցեց մեծ բարեպաշտ
Յուստինիանոս Թրակացին, Կոստանդինապոլսի կայսրը, որ
այլազգիներն այժ մզկիթ են դարձրել: Յայտնի է, որ Այա Սոֆի
թարգմանւում է սուրբ իմաստութիւն, որը կառուցողի պատուին

չի /ինչպէս ոմանք ասում են՝ իբր այն կառուցել է Սոփիան, որը երեք դուստրերի մայր էր՝ Էլպիսի, Պիստոսի, Ագապի/ եւ ոչ յանուն նրա կառուցեց, ինչպէս ասում է Սուրբ Գրիգորը, իսկ մեր պատմութիւնը վերցուած է Յոյներէց, թէ նրա շինարարութեան ժամանակ մի պատանի էր կարգուած գործիքներին պահապան: Մինչ վարպետները գնում են հաց ուտելու, այդ մանկանն գեղեցիկ տեսիլքով այցելում է մի հրեշտակ եւ հարցնում է նրա այնտեղ մնալու պատճառը: Եւ նա ասում է, որ իր վարպետների հրամանով պահապան է ճարտարապետական գործիքների: Իսկ հրեշտակն ստիպում է նրան եւս հաց ուտելու գնալ: Եւ մանուկն ասում է որ իր վարպետները կը բարկանան իր վրայ, եւ մի գուցէ որեւէ գործիք կորչի կամ գողանան եւ ինքը չկարողանայ պատասխան տալ: Իսկ Հրեշտակն ասում է. «Դու գնա՛յ, ես քո փոխարէն կը պահեմ»:

Իսկ մանուկն ասում է. «Ինչպէ՞ս իմանամ խոստումիդ հաստատութիւնը»: Եւ հրեշտակը երդւում է՝ ասելով. «Սուրբ իմաստութիւնը վկայ է, որ այստեղից չեմ հեռանայ, մինչեւ քո վերադարձը»: Եւ հաց ուտելու համար նրա հեռանալը բարկացնում է վարպետներին, թէ ինչո՞ւ է թողել գործիքների պահպանութիւնը: Եւ նա յանգիստօրէն պատմում է տեսիլքը: Եւ նրանք իմանում են, որ Հրեշտակական է տեսիլքը: Զգացնել են տալիս Յուստինիանոս կայսրին եւ հարցում են անում գիտնականներին՝ ճի՞շտ է արդեօք որ տեսիլն Հրեշտակական է: Եւ սուրբ իմաստութեամբ իմանում են Քրիստոսից, որը Հօր սուրբ իմաստութիւնն է: Որի համար էլ մանկանն արգելում են տաճար մտնել, որպէսզի Հրեշտակի խոստումն անկատար մնայ եւ նա տաճարից այլեւս չհեռանայ, ինչպէս խոստացել էր մանկանը: Ուստի եւ արժանի համարեցին տաճարի անունն կոչել Այա սոփիա, այսինքն՝ Սուրբ իմաստութիւն:

Արդ՝ Վասիլն ու Կոստանդինը ոչ թէ հիմքից նոր շինեցին, այլ քանի որ նրանց ժամանակ տեղի էր ունեցել սաստիկ երկրաշարժ եւ Սուրբ տաճարը խարխուլել էր, այդ պատճառով նորոգեցին եւ գեղեցկացրին: Ինչպէս որ Մատթէոսի Պատմութեան ՄԵ գլխում ասւում է, թէ Հայոց ԴՃԼԵ/435- 986/ թուականին սաստիկ երկրաշարժ եղաւ համայն աշխարհում եւ փլուեց Սուրբ Սոփիան Կոստանդինապոլսում, սակայն ոչ թէ կործանուեց, այլ խախտուեց:

Եւ մի գուցէ որոշ տեղեր պատուաժքներ են եղել շարժման ուժգնութիւնից, որի համար էլ Սուրբ Գրիգորը չի ասում թէ նոր շինեցին, այլ գեղեցկապանծ նոր պայծառութեամբ նորոգապէս վայելչացրին:

Ի լաւն ի վատթար կը թուայ ~ Բոլոր ասածներին ներհակ է թուում ասոյթն այս, քանզի եթէ անստուեր եղանակներով անյաղթական ճշմարտութեան խօսքերը բոլոր ազգերին ճանաչել տուեցին, ապա իրենք ինչպէ՞ս Դիողորոսի հերձուածի մէջ ընկան: Դրա համար էլ մեզ թուում է, թէ բարիատեացներից ոմանք Սուրբ Վարդապետի խօսքերի մէջ դառնութեան թոյն են խառնել, քանզի Քրիստոսի Սուրբ Աւետարանը ժպրհեցին չարաբաստիկ ոմանք հերձուածողներ՝ խօսքեր ներմուծելով, եւ կամ բոլորն այլայլել ուղեցին, ինչպէս Թովման եւ Մանիան Մատթէոսի Աւետարանի երկրորդ գլուխը: Ուրեմն ինչո՞ւ զարմանանք Վարդապետի խօսքերի վրայ: Եւ մանաւանդ որքան խելագար էլ լինի մարդ, որեւէ մէկին գովաբանելուց յետոյ չի պարսաւի միեւնոյն մարդուն: Ապա ո՞ւր մնաց Սուրբ Գրիգորը, որի համար էլ ներմուծական եմ համարում ասուածն: Բայց քանի որ բնականապէս ողբում է / մինչեւ այն տեղը / միատեսակ դէմքով հետեւելով:

Տարազ ~ Օրինակ կամ գոյնզգոյն, կամ այլ եւ այլ մարմնով միակերպարան շրջեցին աշխարհում:

Հիւսիսայնոցս արեւելականաց ~ Այսինքն թէպէտ ամենայն ազգերի խաղաղութեան եւ սիրոյ ճանապարհ հարթեցին, բայց մանաւանդ Հայոց ազգին, ըստ երկրի դրուածքի, որ Հիւսիսային կողմն է տեղադրութիւնը, քանզի Բաբելոնի եւ Միջագետքի համեմատութեամբ Հայոց աշխարհը հիւսիս է ընկած, իսկ Ալանաց Տանն ու Դռանը եւ Խազրաց ազգին, այսինքն՝ Ապագայից եւ Մոսկովաց աշխարհից հարաւ է թուում, քանզի նրանք աւելի հիւսիս են, արդ Սուրբ Վարդապետի միտքն այն է, որ Հայոց ազգիս մեծամեծ բարերարներ եղան Վասիլն ու Կոստանդինը, ինչպէս խաղաղութեան դաշնադրութեամբ, այնպէս էլ Կենաց Փայտի ընծայմամբ:

Տունս Թորգոմայ ~ Յայտնի է, որ Թորգոմը Նոյի 4-րդ սերունդն է: Այսինքն՝ Նոյ, Յաբէթ, Գոմեր, Թորգոմ /Մննդ. ԺԲ,

իսկ Մովսէս խորենացուն այսպէս է թուում. Յարէթ, Գամբեր, Թիրաս, Թորգոմ, իսկ լատինացի մեկնիչ Կոռնիլիոսը /Ծննդ. ԺԲ 3/ Թորգոմի վերաբերեալ ասում է. նրանից ծնունցին թուրքերը, որոնք Թորգոմացիներ են, կամ թուրք մանիներ են կոչւում, թուրք մարդիկ: Ուստի եւ Եբրայեցիները /ասում է/ այժմ թուրք թագաւորներին ասում են՝ Ազգինէզ թոկար, թէպէտ Յովսէպոսը ասում է, թէ Թորգոմից պիտի ծնուած լինեն Ֆռիճեստանցիները, այսինքն Ասիացիները: Բայց թէ՛ Հայերը եւ թէ՛ թուրքմէնները կոչւում են Թորգոմացիք, քանզի եղբօր որդիներ են: Ուստի մինչեւ հիմա թուրքմէնների ազգը Հայերին կոչում են էմմի օղլի եւ բազմաթիւ բարի յատկութիւններ են դրսեւորում Հայերի հանդէպ: Սրանք թւում է, թէ Տրդատի ժամանակներում Սուրբ Գրիգորիսի որդու՝ Սուրբ Վրթանէսի քարոզութեամբ դարձի եկան եւ հաւատում էին Քրիստոսին: Եւ շուտ հրաժարեցին եւ նորից կռապաշտութեան անցան, քանզի Աւետարանի քարոզութիւնը նրանց իրենց մոլութիւններին դէմ էր թուում: Որի համար էլ Սանեսան արքան կապելով ամեհի ձիու պոչից եւ Վատնիկական դաշտում վազեցնելով՝ թփերին եւ փուշերին հարուածուելով վախճանուեց երանելի Գրիգորիսը եւ եռակի պսակների արժանացաւ. կուսութեան, վարդապետութեան, մարտիրոսութեան:

Պայազատութեանց - Պայազատը նա է, ով ազատածին է եւ ժառանգն անուանի իշխանական ազգի, ինչպիսին Կորդովաց լեռների ապարանքի վանքի եպիսկոպոս Դաւիթն էր, որի համար էլ ասում է՝ վեհերի ցեղից, դիւցազունների զարմից, այսինքն՝ Աստուածարեալ: Զի հնում դիւցազուն էին ասում ոմանց՝ որպէս Աստուծոյ ազգ, ինչպէս որ Աթենացիներն էին ասում, որ ՆՐԱ իսկ ազգն ենք: Այսպէս էլ Դաւիթը, ըստ Սրբի, լինելով Մելքիսէդէկի արիւնակիցը, յայտնի է որ Քանանացի էր, զի եւ Մելքիսէդէկն էլ ազգով Քանանացի էր, լինելով Եբրայեցի, Եբուսացիների Սաղիմա թագաւորի որդին: Եւ Եբուսացիներն էլ, յայտնի է որ Քանանացի են, ինչպէս ասւում է Ծննդ. ԺԵ գլուխը, որ թէ Քանանում են ծնուել Սիդոնը եւ այլն: Արդ, Մելքիսէդէկի արեան հարազատութիւն ասելով պիտի չհասկանալ, որ Դաւիթը ծնուել է նրա որդիներից, քանզի եկեղեցու վարդապետների վճռով Մելքիսէդէկը

կոյս մնաց մինչեւ մահ, ինչպէս ասում է Կոռնիլիոսը Ծննդ. ԺԴ-ի 18ը, թէ Մելքիսէդէկ թագաւորն ու քահանայապետը կոյս մնաց իր ամբողջ կեանքում, ըստ Սուրբ Իգնատիոսի վկայութեան: Իսկ եթէ որեւէ մէկն ասի, թէ Քանանացիք ջնջուեցին Իսրայէլցիներից, պիտի պատասխան տրուի, որ ոչ բոլորը, այլ Երուսաղէմի սահմաններում միայն, քանզի Հրեաները խառը բնակւում էին Քանանացիների հետ /տե՛ս՝ Դատ. Գ.3/, եւ թէ Դաւիթը կարծես Քանանացիներից է հայացել, կարծում եմ թէ մեր Տիգրան արքայի ժամանակների գերիներից, որ Հրեաներից եւ Սամարացիներից գերելով, բերել բնակեցրել է Վան քաղաքի մօտ՝ Շամիրամակերտում, ինչպէս ասում է Մովսէս Խորենացին Պատմութեան Բ հատորի ԺԸ գլխի վերջում: Իսկ որ Քանանացիները սամարացիներն էին, տե՛ս Ծննդ. Ժ18ը: Եւ յայտնի է, որ Վանա երկրին մերձ է Ապարանքը, եւ կորդովաց լեռները: Իսկ թէ ինչո՞ւ Քանանացիներից եւ Սիդոնացիներից էր սերուել Մելքիսէդէկը, ասում է, յայտնի է, որ Քանանի անդրանիկը Սիդոնն էր /տե՛ս Ծննդ. Ժ15, որոնց յետնորդներից ծնուել է Մելքիսէդէկը, թէպէտ Սուրբ Գիրքը /ասում է/ այլ ազգ են Սիդոնացիները, այլ են Երուսացիները /Ծննդ. Ժ15/ եւ Մելքիսէդէկն առաւել Երուսացի էր ազգով եւ քաղաքով, քան թէ Սիդոնացի, բայց որ Քանանացիք Սիդոնիցն են սերուել, դա էլ յայտնի է:

Նախանկարն — Այսինքն Դաւիթ եպիսկոպոսի նախատիպը Մելքիսէդէկ քահանայապետն էր, ինչպէս ազգակցութեամբ, այնպէս էլ հոգեւոր պաշտօնով:

Սոքա ըստ ամենայն մասանց - Այսինքն՝ Դաւիթի եւ Ստեփաննոսի նախնիները թէպէտ Քանանացիներ էին, բայց անման են /ասում է/ ըստ Քրիստոնեական հաւատքի, քանզի քրիստոնէաներ էին, եպիսկոպոսներ եւ պատուարժան թէ՛ առաքինութեամբ, թէ՛ հաւատով եւ թէ՛ Մելքիսէդէկի ազգակցութեամբ:

Հանգուռակից - Նմանակից՝ Դաւիթ եպիսկոպոսը Դաւիթ արքային:

Ուղերձեալ - Բարձրեալ, արմատացեալ: Սուրբ Դաւիթն իր բարեպաշտ ծնողների շնորհիւ՝ բարեպաշտութեամբ եւ ուսմամբ

լիացած: Ինչպէս Եփրեմ երանելին, որ հոգիւրնկալ լեռը կանչում է սուրբ Եփրեմին, այսպէս էլ սա /ասում է/, երջանիկների երկրորդ սկիզբը եղաւ, այսինքն՝ Մելքիսէդէկից յետոյ եւ առաջինը սրբութեան պաշտամունքով եւ մարգարէական շնորհներով եւս: Թէպէտ Քրիստոսի գալուստից յետոյ մարգարէութիւններն ընդհատուում են եւ միայն ոմանց գուշակութեան ընդունակութիւնը մնաց:

Առաքելական մասին - Այսինքն՝ եպիսկոպոսութեան, որն առաքելական մասնակցութիւն է եւ վերատեսչական հսկողութիւն /այցելութիւն/ հաւատացեալների վրայ:

Սրբասնեալ ոմն պատանի - Դաւիթ եպիսկոպոսի եղբօր աղջկայ որդին է Ստեփաննոսը, որը նրա մահից յետոյ եղաւ Ապարանքի վանքի եպիսկոպոսը: Լինելով ուսեալ եւ հրահանգեալ Սուրբ Դաւթից, վարքով եւ բարոյակարգով, առաքինութեամբ եւ բարեպաշտութեամբ նրա նման գտնուեց, առաքելական եւ մարգարէական եւ այլ գրութիւնների գիտակ էր:

Եղբայր մօր սորա - Մանգլաւտ կոչուածը ոչ թէ Դաւթի, այլ Ստեփանոսի մօր եղբայրն էր, որ եկել էր Կոստանդինապոլիս՝ եզրածայրն Ասիայի եւ սկիզբն Իտալիոյ, կամ աւելի ճիշտ՝ Եւրոպայի, որ Նոր Հռոմ է կոչում Սուրբը, թէպէտ Դադմատիան է Վնէժացիների ծոցում: Հարաւից սահմանակից է Բոսնիային, հարաւ-արեւելքից՝ Ալբանիային եւ Վանէժացիներին՝ արեւելքից, եւ Քեօֆէզի ծովին, որ այժմ անուանում են Տօպլայ Վենետիկ:

Եղովմայ - Զգիտենք թէ ինչ պատճառով է Սուրբը Եղովմեայ կոչում Յոյներին: Թւում է թէ բարութեան տեսակէտից, քանզի Եսաւի նման /որ Եդոմ կոչուեց/ Յոյները եղբայրատեաց են, քանզի քրիստոնեայ ազգերից ոչ ոքի չեն սիրում, ինչպէս Եսաւը՝ Յակոբին: Իսկ եթէ տէրութեան պատճառով է կոչել, դա էլ ճշմարտանման է, զի Սելեւկիոսը, որ նախ Յունաց թագաւորեց Ալեքսանդր Մեծից յետոյ, տիրեց Եդոմացիներին, ինչպէս Ասիայի կողմից Պաղոմէոսը՝ Եգիպտացիներին: Թւում է նաեւ, թէ Սուրբ Գրիգորը լսել է ռաբուններից, հրեական աւանդութիւնից, թէ Եդոմը Հռոմն է, որոնք հռոմէական քահանայապետին կոչում են եդոմայեցի կրօնաւոր /տե՛ս Ծննդ. ԼԲ 9-ի Կուռնէլիոսի մեկնութիւնը: Եւ այն

պատճառով, որ Յոյները, որոնք Կոստանդինապոլիսը կոչեցին Նոր Հռոմ, Հռոմէացիներ, կոչեցին նաեւ Եդոմայեցիներ: Բայց ռաբուանների կարծիքը միանգամայն սուտ է, քանզի ո՞ւր է Հռոմը, եւ ո՞ւր է Եդոմը:

Ջրափակ - Կոստանդինապոլիսը յիրաւի արեւելքից, հարաւից եւ հիւսիսից շրջափակուած է ծովեզրերով եւ միայն արեւմտեան կողմից է ցամաք:

Ահագնապարիսպ - Կոստանդինապոլսի պարիսպներն արեւմտեան եւ հիւսիսային կողմերից յիրաւի ահագին չափերի են: Սակայն Աստուած երես դարձրեց յոյներից եւ վերնային ակնարկով, առանց բաբանի, հրացանի եւ հրէ գնդակների յաղթեցին եւ գրաւեցին այն:

Անմարտնչելի ամրոցին - Այսինքն եօթնաւրորոցն, զի եօթը ամրութիւններ եւ աշտարակներ կային արեւմտեան եւ հարաւային կողմերից, որոնք անառիկ էին դարձնում ամրոցը: Ուստի այլազգիները ոչ թէ այդ կողմերից, այլ հիւսիսից գրոհեցին եւ գրաւեցին քաղաքը:

Սքանչելագոյն Կոստանդինապոլսի - Յիրաւի դիրքով սքանչելի է, ցամաքի եւ ծովի տեղադրութեամբ, ամրութեամբ, մեծութեամբ, բարեկիւղութեամբ, ամեն տեղից բերած բարիքների առատութեամբ, քանզի բոլոր ազգերն ու ցեղերը նրան են ծառայում: Եւ ինքն էլ բաւարարում է այլ թագաւորութեանց կարիքներն առատ գանձերով, եւ ինքն էլ նրանց կարիքը չի զգում, վաճառելիքով եւ վաճառականութեամբ /ապրանքներով եւ առեւտրով /որ համայն աշխարհից բերում լցնում են բարիքներով: Սքանչելի է նաեւ բազմամարդութեամբ, կերակուրների եւ ըմպելիքների բաւարարութեամբ, որի առատութեան նշանն է, ասում են՝ Քրիստոսի բազմացրած հացի աւելցուած եօթը զամբիւղը, որ, ասում են, զետեղել են Տիբիլիի թաշի ներքեւը, որը մօտ է Վեզիր հիւրանոցին եւ որի նշանն ու արձանը եօթնագօտի է, այսինքն՝ եօթ բուղում: Եւ, ասում են, ժամանակով մի քրիստոնեայ դեսպան գալիս եւ այդտեղ օթեւանում՝ է՝ նրա յատակից հանելով սուրբ հացից մի նշխար: Իմանալով՝ այլազգիներին այլեւս արգելում է եւ այդտեղ հիւրանոց է շինում,

որի համար էլ էլէիխան է կոչուում:

Անթարթափ լեզուոյ - Այսինքն՝ Մանգլաւտը գիտակ էր Յունական նազենի եւ փափուկ լեզուին:

Օգոստոսաբնակ - Քանզի Հռոմէական հին եւ նոր կայսրերն Օգոստոսից յետոյ Օգոստոսներ կոչուեցին, ինչպէս որ տաճկականները՝ Ալիօսման Փաղիշահներն իրենց նախնու անունը պանծացրին:

Անդրանկարն ձեռնադրութեան - Յակոբի ձեռնադրութեան մասին է ասում, թէ ինչպէս նա յուսալով ծնողաց օրհնութեանը՝ միայն ցուպով գնաց Միջագետք եւ ետ դարձաւ երկու բանակով: Այսպէս էլ Մանգլաւտը ծնողների օրհնութեան պաշարով բաւարարուում եւ գալիս է Կոստանդինապոլիս եւ արքունական պալատում մտնում զինուորականութեան կարգը:

Անթարշամ փառօք - Այսինքն՝ Յակոբ նահապետն իր ծնողների օրհնանքով՝ որդիների բազմութեամբ եւ հոգեկան շնորհներով կրկնակի փառաւորուեց, գերազանց քան իր երկուորեակ եղբայրը՝ Եսաւը:

Դամբանէ - Այսինքն իր Դաւիթ հօրեղբօր գերեզմանից Մանգլաւտը մի քիչ հող է վերցնում, նախ բնակւում է Սէիր լեռան վրայ եւ ապա գալիս Կոստանդինապոլիս, եւ ինչպէս Եղիսէի մաշկեակով /մուշտակ/ Եղիան Կորմելոսում էր բնակւում, այդպէս էլ նա Սուրբ Դաւիթ Եպիսկոպոսի գերեզմանից վերցուած հողով՝ Սէիրում, այսինքն՝ Սէիր լեռան վրայ կամ Սէիր բնակելի քաղաքում, Կոստանդինապոլսի մօտ, որի թագաւորները նախ կոչուեցին Եդոմայեցիներ: Եւ Մանգլաւտը որպէս երկրորդ Եղիսէոս՝ յարգուեց Վասիլ եւ Կոստանդին կայսրերի կողմից՝ Ս. Դաւիթ Եպիսկոպոսի տապանի հողի համար, որից հրաշքներ էին լինում:

Ընտանի սովորութեան - Քանզի վկայասէր Յոյն ազգը, որի համար էլ նրան սպասահարկ են կոչում, որպէս թէ սուրբ նշխարների եւ վկայարանների սպասաւորութիւն եւ ծառայութիւն կատարող:

Ջանընտել - Անծանօթ, օտարական: Մանգլաւտին պատուի են արժանացնում եւ հարցնում են նրա սքանչելի արարքների պատճառը: Եւ նա քաղաքավարութեան կարգով պատասխան է

տալիս, թէ իր ազգական Դաւիթ սուրբ Եպիսկոպոսն է եւ հրաշքները նրա տապանի հողից են լինում, որն էլ երկրորդ պատճառն է կայսրերի հետ իր ծանօթութեան: Սրա համար էլ գթութեամբ են լցւում նրա հանդէպ եւ հարցնելով՝ թէ ով է այժմ կենդանի մահացեալ Դաւթի տեղակալը: Եւ տեղականալով, որ նրա քրոջորդին՝ Ստեփանոսն է յաջորդել նրան, կամենում են Դաւթի գերեզմանի եւ ոսկորների համար ընծաներ ուղարկել: Իմանալով որ նրա քրոջորդի Ստեփանոսը, եւ նրա հովուեալները նիւթական բարիքների կարիք չունեն, ուստի նրանց սրտի ցանկութիւնն իմանալու համար երկու կողմից կնքուած եւ զմուռած գրութիւն է ուղարկում, որը մեքենաւորեալ է կոչւում: Եւ այնտեղից պատասխան են ստանում չորս թղթից կազմուած: Եւ կամ մի թուղթ էր չորս կնիքով զմուռսը վրան՝ որով հայցւում էր Կենաց Փայտի մասունքներից, որ գովասանքի արժանացաւ նրա իղձը: Եւ ոսկեղէն խաչ պատրաստեցին, որ քառատեսակ ձուլածոյ է կոչւում եւ նրա մէջ ամփոփեցին Կենաց Փայտից եւ նրա չարչարանքների այլ իրերից՝ սպունգից, կարմիր քղամիդից եւ պարանից, որով կապեցին, եւ խանձարուրից, որով ծննդեամբ փաթաթուեց, եւ միասին տեղաւորեցին խաչի մէջ, որը միատարրիչ է կոչւում, եւ որպէս ընծայ ուղարկեցին Ստեփանոս եպիսկոպոսին:

Ի ստեղծ ծխոյ - Յայտնի է, որ Կենաց Փայտի առաջից ծխացող հրափայտ եղեւօտ սղաճի էին տանում եւ որով տանողների ռունգերն էին զմայլում, որ ռունգերի դռներ եւ երկբացիկ սենեակ է կոչւում ռունգերի անցքերը, որ այն վերցնում էին ի պատիւ Կենաց Փայտին, այսինքն՝ հրափայտը ծխալով եւ այդ նոյն ծխի թանձրութիւնը եւ յոյսի ու սիրոյ բաղձանքները նրան էին լծակցում, զի ծուխը հոգու իղձերի նշանակն է, որ բուրում է որպէս օրինակ ջերմեռանդութեան /եղեւօտ սղաճի է կոչւում ծխի ստեղծ /Յայտն. Ը.3/:

Կենաց բուրվառ - Խաչի փայտը կոչւում է կենաց բուրվառ, զի նրանով շնորհական կեանքն դէպի մեզ ծխեց, որի առաջ Մանգլաւտի ձեռքով, որ այդ օրը միջնորդն էր մեծագոյն պարգեւի, տանում էին ծխով կայծակող կնդրուկ:

Ոսկերքեր վերարկուք - Ի պատիւ Կենաց Փայտի՝ ոսկեթելով

գործած ծածկոցներ են ուղարկում կայսրերին, որը պայծառ վարչամակ է կոչւում, յայտնի սպիտակ գոյնով:

Եգիտ բազմեալ ~ Երբ Մանգլաւտը բերում է Կենաց Փայտն, իմանում է, որ իր քրոջ որդին՝ Ստեփանոսը յաջորդել է եպիսկոպոսութեան աթոռին՝ Ապարանքի վանքում:

Անդէն ի նմին ողբացին ~ Ստեփանոս եպիսկոպոսի մասին ասում է, որ ազգակիցն է Ս.Դաւթի, լինելով նրա եղբոր դստեր որդին, բնակութեամբ Մոկացի, որ բնաբնակ է կոչւում /տեղաբնիկ/: Քանզի, ասում է, բնակւում էր Մոկաց լեռնահովով եւ կարծրախարիսխ գաւառում, որ մայեկներով, այսինքն փիճի մարխերով լի էր: Լեռնահովով է /ասում է/ ոչ թէ այն պատճառով որ լեռները հովովւում են, այլ որ լեռներով շրջապատուած էր տեղանքը: Եւ կարծրախարիսխ էր ասում, որովհետեւ լեռները կարծր խարիսխների նման նեցուկ են երկրին:

Երկ անունն ~ Ստեփանոսի մասին /ասում է/, որ աւագանից Ստեփանոս է եւ յունարէնից Թարգմանաբար Պսակ է կոչւում, որն իր արդիւնաւէտ գործերով Մոկաց գաւառի պանծալի պսակը եղաւ:

Եւ նմանասէր ~ Սողոմոնի տաճարի սրահին ձեւով նման, որը Սիոն լեռան ստորոտումն է: Նոյն Ապարանքի վանքի գաւիթը նմանեցնում է Սողոմոնի տաճարի գաւիթին եւ արտաքին սրահին, թէպէտ զրուած վայելչութիւնից ոչ մի նշան էլ չի երեւում, ինչպէս ասում են ականատեսները:

Ամրոցին ~ Այսինքն՝ Սիոնի, քանզի Սիոնը Հրէաստանի ամրոցն էր, ուր պահւում էին զինուորների զէնքերը, որոնք, ինչպէս օճառը կեղտին, անօրէն ազգերի բարեփոխիչներն են եւ մաքրողները մեղքերի աղտից, քանզի բարեփոխելով անօրէն ազգը, կարծես վերացնում էին մեղքերի աղտերը:

Սայրասուր ~ Երկբերան սուր, ինչպէս սլաքը:

Ոսկէկուռ ~ Ոսկեծոյլ կամ ոսկուց շինած նիզակներ: Ոչ թէ երկաթամասն է ոսկուց, այլ կամ բռնելատեղերը, կամ սայրի պատեանը:

Հազարաւոր վահանաց ~ Սրանք Սողոմոնի Երգ-Երգոցից են վերցուած: Վահանը թիկունքը սրերից եւ թրերից պահելու համար

է. պատերազմող մարտիկներն էին , որ նրա շուրջն էին, այսինքն՝ Սողոմոնի շուրջը, Իսրայէլի զօրաւորներից, որոնք որպէս թալալիոտ, եւ աշտարակ, եւ մարտկոց, ինչպէս մարմնեղէն աշտարակներ, որոնց թէպէտ գրական մեկնութիւնն այդպէս է ցոյց տալիս, բայց հոգեւոր էր միայն Սողոմոնը, ինչպէս մեկնում է Ս. Գրիգոր Նիւսացին, որը երանելի Գրիգոր Նարեկացին հոգեւորապէս է օգտագործում Ապարանքի վանքի հոգեւոր զինականութիւնն ու ամբողջութիւնը նկարագրելու համար:

Հարսնարանին - Այսինքն եկեղեցու մէջ Սուրբ Աստուածածնի խորանը զանազան ներկերով է գեղեցկացնում, զի եկեղեցին հարսնարանն է Քրիստոս Փեսայի համար:

Անդրանկացն բոյլ - Այսինքն յանուն Հրեշտակների /որոնք մեր անդրանիկ եղբայրներն են/ խորան պատրաստեց նաեւ ամենայն սրբերի անուամբ: Բոյլը հոյլն ու գումարն է:

Մայր մաքուր սրբոց - Ըստ հաւատի մաքրութեան է /ասում / եւ ոչ ըստ գործերի մաքրութեան, քանզի բոլորտ որդիներն էլ ծնողների որդիներ են կոչւում, կամ զանազանւում են այսպէս՝ մայր մաքուր՝ սրբոց, այսինքն՝ որդիների մաքուր մայր, զի եկեղեցին հոգեւոր վերածնունդների մայրն է:

Օրիորդաց - Առաքեալների եւ մարգարէների դասերը հաւատացեալների փեսացուներն ու հարսնացուներն են, որ վերնային առաքաստում նոր երգով սիրով, սպասում են, ուր ընտրեալների դասերն են: Նրանց տեղը եւս /ասում է/ անդրդուելիօրէն պատրաստեցին, այսինքն գետինը սալաքարերով պատեցին /որպէսզի ամուր, աներեր լինի/:

Կոյտն բանակի - Հրեշտակների բնակարան խորանը /ասում է/ լայնագոյն շինեց: Յայտնի է, որ հայոց առաջին եկեղեցիների ձեւը յունաց նման էր, որ յետոյ դռները վարագոյրի փոխեցին:

Անստուեր փայլմամբ - Զի հին վրանն ստուերն է նոր եկեղեցու, որ առաւել չափով այն փայլեցրեց /ասում է/ Ստեփանոսը Ապարանքի վանքի շինուածքով: Զի զանգակը փոխանակ կոչնակի սահնանեց եւ պատարագի զարդերը բեհեզից եւ մետաքսից, այսինքն հինաժ քաթանից եւ արեւշումից. սպիտակ եւ կարմիր գոյներով շրջաշարելով խաչի անճառ խորհուրդը, որ

նշանակում է Քրիստոսի կողից բխած արիւն եւ ջուր:

Սարգիսնասէր - Դափնէփայտից սիւնագլուխ շինելով, ոչ թէ սիւնին դիմհար կարգելով, այլ եկեղեցու մէջ բոլորածեւ շինելով եւ սիւնագլուխը որ պահանգ է կոչում, դիմհար չէ, որն անպահ է, /ասում է/ այլ ձեւով, քան Սողոմոնեան տաճարի ձեւն է: Զի այն երկայնադիր եւ նեղ էր, քառանկիւնի լինելով. որի համար էլ սա ճեմարանօրէն է կոչում. յայտնի է, որ ձեւով բոլորակ էր, ինչպէս Ս. Համբարձման տաճարը Զիթենեաց լեռան վրայ: Սողոմոնին Դաւթեան համբակ է կոչում:

յԱկանց վանեայց - Այսինքն պատուական, բաղձալի եւ ցանկալի ականքի /քարերի/: Զի Եսայիի ԾԴ ժբ համարը, որ յականց վանեայց /ասում է/ Լատինացիների Աստուածաշունչը - էրապիլիս է անուանում, որը ցանկալին՝ բաղձալին է: Սուրբը կամենում է ասել, որ տաճարի առաստաղը եւ որմերը, այնպէս գոյնզգոյն նկարեց, ինչպէս պատուական քարերն են նկարում:

Եզեկիէլեան - Այսինքն՝ Աստուծոյ քերովբէական աթոռի եզեկիէլի տեսիլքը, որ նա մտքի աչքով տեսաւ /որ անյօդ է անուանում/: Նա զգայաբար տեսանելի, աչքերի համար տեսանելի դարձրեց Աստուծոյ աներեւոյթ աթոռը, որ շինել է իր տաճարի մէջ: Որպէս նրա անտեսանելի կերպարի նմանութիւն՝ երեւելի տաճարի շինուածքը նմանեցրեց երկնքի Հաստատութեան եւ կամ իբրեւ բազմագոյն քարերի տեսիլք: /Եզեկ. Ա. 4/ Եւ այնտեղ Տիրոջ ձեռքը հանգչեց ինձ վրայ, եւ տեսայ, որ հիւսիսից մի հողմ բարձրացած գալիս էր, մի մեծ ամպ էլ՝ նրա հետ: Շուրջը լոյս էր, որից հուր էր փայլատակում: Նրա մէջ թանկարժէք քարերի տեսքը կար, միջից՝ ճառագայթներ: /

Միոստանի վերարկու - Որպէս կրօնաւորների համար արմաւենիներից հիւսած վերարկու: Այսպէս էլ իբր քարերից հիւսուած պատերն ու առաստաղն է գեղեցկօրէն յօրինում, մի ոստանի, որը ոչխարների գոմ է: Նա որպէս բանական խաշների համար իբրեւ գոմ այդ տաճարը շինեց:

Փառացն ապառնիաց - Այսինքն՝ նոյն տաճարով երկնային փառքն ու գեղեցկութիւնը երեւելի կերպով յայտնաբերեց:

Սրբամատոյց տիեզերալոյս - Սրբութեան Սրբոցի Սեղանը,

որտեղ Քրիստոսը պատարագ էր մատուցում, արեգակնակերպ պայծառութեամբ յօրինում:

Որմոցն զարձանս - Այսինքն՝ արտաքին պատերի արձանները սպիտակ բոով է ծէփում, որը ճառագայթանշոյլ եւ բեհեզատիպ զգեստ է կոչում, զի յիրաւի որմերի վրայի ծէփն ու սւաղը որպէս սպիտակ զգեստ է վրան հագցնում:

Դրանդիաց - Այսինքն բարաւորների: Եւ ներքին եւ վերին սեմերի դիրքը: Բայց Սուրբ Գրիգորը, որ աջից եւ ձախից սեմերը միասին է թւում, որը քառաշուրթ է կոչում, որ քանդակագործուած /ասում է/ է ծաղիկներով կամ քարի վրայ եւ կամ փայտեայ սեմերին: Կարծես թէ հարսի լուսէ պատմութեան համար քառաշուրթ սեմերով թեզանիք յօրինեց, զի ինչպէս թեզանիքն են հանդերձի եղերք, այդպէս էլ սեմերն են դռների շինուածքի եղերքը:

Դրանցն երեսաց տիպ - Այսինքն՝ դռների կարմրագոյն փայտերից երեսներ: Կամ որպէս դռների պումպան: Կամ կեյտիրմէ փայտից տօղրամայ շինուած: Եւ փիլ տիշվողով ծաղկազարդած, որպէս լալափեքիարի, բարակ կտորներով, որ սեռակոտոր եւ յարակից է անուանում: Այսպէս /ասում է/ բազմաթիւ մասերից իբրեւ միափերթ կապուած յօրինեց: Բայց կարմիր փայտը հասկանալի չէ, թէ որ ժամանակուայ է, քանզի այն ժամանակ դեռեւս յայտնաբերուած չէր, այլ յայտնի է թէ ցրդենու եւ գիհի փայտից էին պատրաստում:

Իսկ զմէջ գաւթի - Այսինքն գաւթի յատակին. կէօյա իբրեւ պիլօրեղէն լէկից մի բոլոր եւ քէօչէսիզ շինեց այնուհետ: Յայտնի է, թէ սրբատաշ եւ կոփածոյ սպիտակ մարմարէ քարերով զուգելով, որն ամենահարթ եւ անխորշ է կոչում, զի ամենհարթն է դուրալի եւ համաչափ. եւ անխորշն է բոլորակ եւ քէօչէսիզն /անթերի/:

Բարձրավանդակ - Այսինքն տաճարի կամ խորանի գմբէթը, երկնակամարի օրինակով խորանաձեւ յօրինեց, որը դաբիրայօրէն է անուանում: Վերին եթերի օրինակով անմերձենալի եւ փայլուն բարձրակառոյց շինելով: Իսկ եթեր է կոչում անշարժ, հրեղէն երկինքը, որը հրեշտակների եւ երանելիների բնակատեղին է, որի մասին Բարուքն ասում է. «Որքա՞ն մեծ է Աստուծոյ Տունը, եւ որքա՞ն ընդարձակ Նրա տիրապետութեան սահմանը» /Բարուք:

Ի վարագուրն անջրպետարան - Այսինքն՝ խորանի երեսների վարագույրն պատրաստեց սրբութեան տեղում իբրեւ բաժանիչ միջոցի եւ գաւթի, որպէս թէ Հարսի երեսին քօղ ձգելով եւ անարժանների տեսողութիւնից թաքցնելով: Ըստ որում եւ Աստուծոյ մասին ասում է անիմանալի մէգի մէջ, անմատոյց լոյսի մէջ է բնակւում, որը Երանելին Սուրբ Պատարագի մասին է պատուարժանօրէն եւ սրբութեամբ ասում, քանզի Հնում մանանայով լի ոսկէ սափոր էր վարագույրի ներքեւում ծածկուած պահւում տապանակի մէջ, ուրեմն եռակի էր պահարանւում. սափորով, տապանակով, վարագույրով: Իսկ պատուական Հիւսք պայծառ կոչում է վարագույրի նիւթը, որը յայտնի է, եւ ինքն էլ ասում է, Եգիպտական պատառ, որոնք Հնում պատուական եւ նուրբ էին: Նրանց մասին Եսային ասում է. «Ամաչելու են նաեւ բարակ կտաւ գործողները, եւ նրանք, որ բեհեզ են գործում» / Եսայի, ԺԹ, 9/:

Արդ, /ասում է/ նիւթն է բարակ, կապուտակ, ոսկէթելով, որը ոսկեփառ եւ երկնաձեւ է կոչում: Իսկ գործը դիպակ էր տօխումասի, որը տիպակակիտուած էր /ասում է/, քանզի զանազան գոյներով եւ արմայով էր նախշուած: Իսկ երկ վերարկու էր ասում, քանզի կամ վարագույրները կրկնատակ էին, աստառով. կամ մեծ վարագույրից յետոյ պատրաստել էին նաեւ փոքրը իբրեւ սեղանի ծածկոց:

Իսկ Տիրաւանդ եւ արարչատուր - Այսինքն՝ Սուրբ Պատարագն է, որ Տիրոջից մեզ աւանդուեց, Որն Արարիչ էր Հին եւ նոր լինելիութեան. եւ նոր կտակի սահմանիչ: Զի իր մահով աւանդեց Քրիստոսալոյս խորհուրդները, որպէս կտակ իր որդիներին, որը կտակ եւ նոր Ուխտ կոչուեց: Արդ, պատարագի զանազան թելերից գոյնզգոյն երկնագոյն կապտութիւն տուող զգեստն անուանում է /որ պատարագի սուրբ խորհրդի ստուերն եւ քեօրկէն է, որի մաքրութեան աղօտագոյն նշոյլը այդ զգեստից է երեւում: Եւ նոյնիսկ Ահարոնեան սուրբ զգեստից առաւել մաքուր է, քանզի նրանց զգեստները ոչխարների մորթելու համար էր պիտանի, իսկ սա՝ Ճշմարիտ Գառան խորհրդի, որ միայն դրա

նախատիպարն է, ինչպէս նոր պատարագը՝ Հին պատարագի, նոր զգեստը՝ Հին զգեստի եւ ինչպէս ճշմարտութիւնն է գերազանցում ստութեանը: Այսինքն՝ կռապաշտ քրմերի զգեստից: Եւ նորը, որ Հին զգեստի թերութեան լրացումն է, որը վայել է Տէրունական մարմնին: Եւ նոյն զգեստներով վայելչապէս պաշտուում է սրբազնագոյն խորհուրդը, որն արուելով զանազան գոյնզգոյն թելերից, զի երկնային խորհրդին է այդ զգեստը նմանութիւն տալիս: Որի համար Ելեմական կղզիներից բերած գոյններով է ներկւում եւ այն գոյներին /ասում է/ ներկեր. զի կամ պետաշխի կամ փիրուզէ քարերի գոյնով գունաւորեց զգեստներն: Իսկ Ելեմացիները Պարսիկներ են: Ելեմացիների որդիները Սեմից են սերուել. Ծննդ. Ժ 22, ինչպէս նոյն համարը մեկնաբանում է Կոռնելիոսը: Իսկ ծիրանածուեն կերպաս ասելով պիտի հասկանալ, որ Սուրբ Պատարագի զգեստները կապուտակ էին. ծիրանի, եւ արծաթեայ թելերով շինուած եւ գործուած: Իսկ ծիրանին մոռեայ ձկան արեամբ է ներկուած, քիչ աւելի բաց քան մանուշակի գոյնը: որը Հին եւ նոր կայսրերի հագնելիքը ներկուած է լինում: Եւ քանզի Սուրբ Պատարագի խորհուրդը երկնային եւ կայսերական լինելով եւ որպէս արծաթ եօթնապատիկ սրբագոյն քան որեւէ այլ խորհուրդներ: Որի համար էլ պատարագի զգեստներին այնպէս դիպաւ խորհրդաբար, զի եօթնապատիկ պարզուած է, քան այլ խորհուրդները. եւ երկնային եւ կայսերական է Սուրբ Պատարագի խորհուրդը:

Եթովպացի եւ Բաբելոնացի բազմազանձ ականց - Այսինքն՝ ժամարարի գօտին շինում է /ասում է/ գոյնզգոյն քարերից, որոնք Եթովպիայից եւ Եգիպտոսից են բերւում: Իսկ Եթովպիայում արդիւնահանւում է սեւագոյն բիւրեղը, ինչպէս ասւում է Նմանութեան Բ գրքի ԺԴ գլուխի մէջ,~ թէ Եթովպիականի մէջ,~ թէ Եթովպիական բիւրեղն է սեւ գոյնի, սպիտակ գօտիով, որն առաջ է բերում տրտմութիւն, բազմապատկում է երկիւղը, հոգին շարժում է դաւերի եւ կռուի, իսկ եթէ Եթովպիայում գտնում են պատուական քարեր՝ յայտնի է Սաբա տիկնոջ ընծայից,~ Մնացորդաց 2, Թ. 9, իսկ Սաբան Եթովպիացի էր, կամ, ինչպէս կարծում է Կոռնելիոսը՝ Երջանիկ Արաբիայից, որը Եմէնի երկիրն

է: Մատթ. Բ. 1:

Իսկ բացանշոյլ է կոչում յակինթն, թէեւ Կուռնէլիոսի Ելից ԻԸ 19, եւ Յայտն. ԻԱ 20ի մեկնութեան մէջ յակինթը գօչազմն է, որը փիրուզն է, իսկ փիրուզը բոցանշոյլ է, այլ կանաչ եւ կապտախառն: Բայց Յայտն. ըստ նոյն ԻԱ 20 մեկնութեան, հնագոյն յակինթները կապուտակ, շափիւղեայ, երկնագոյն, ոսկեհատ փայլերով էին /որը լաջվարդը է, այլ կէօկ լազուրն է, իսկ նորագոյնները՝ ոսկեգոյն եւ մեղրագոյն էին, որը թւում է, թէ Սուրբի ասածը նորագոյնների մասին է, եւ ըստ այդմ՝ ճշմարիտ է բոցանշոյլ ասելն, զի բոցն ունի ոսկու եւ մեղրի գոյն:

Գարնանագեղ Ջմրուխտոյ - Այսինքն՝ գարնանը բուսած կանաչ խոտի գոյնով: Զի զմրուխտը յիրաւի կանաչ է, եւ գերազանցում է բոլոր կանաչներին, ինչպէս ասում է Կուռնէլիոսը Յայտն. 21-ում, չորրորդ քարի՝ այսինքն զմրուխտի մասին:

Թխատիպ սաթոցն կապուտակաց - Սաթ, այսինքն՝ կապուտակ լաջվարդ: Զի քարերի մէջ նա է միանգամայն թխատիպ եւ կապուտակ, ոչ թափանցիկ եւ ոչ փայլուն: Արդ քարերի այս եռեակին /ասում է/ տախտակագօտու, այսինքն Փաւստոսի կամ բոլորակամար, որն ամենապատիկ եւ համատակ է կոչում. այսինքն՝ միջապատող եւ միախաթ::

Դշխոյ - Որպէս մայր թագաւորի կամ որպէս թագաւորի կին, զի տիրող կամ թագաւորող կանայք դշխուհի են կոչւում: Այդպիսին է հարաւի դշխուհին, որը տիրակալն ու թագուհին էր Սաբայի երկրի, ում Աստուածաշունչը Տիկին Սաբայ է կոչում /Գ թագ, Ժ 1 եւ 2/: Մնաց. է.1: Թագուհի կոչում, որպէս թագ ունեցող կին, թագաւոր: Արդ Ապարանից այդ տաճարը Սուրբը կոչում է Դշխոյ, ըստ որում ինչպէս Քրիստոսի մայրն է Սուրբ Պատարագովն ծնում Քրիստոսին: Ուստի Հե Բանի մէջ, որը Սուրբ Տիրամօր անուամբ եկեղեցու մասին է, դրւատում է եկեղեցուն՝ ասելով. Տիրամօրն լուսոյ կոչմամբ ի մերձաւորաց Միածնին ձայնեալ կնքեցաւ: Արդ սոյն տաճարը /ասում է/ որպէս մի թագակալ դշխոյ է, որը սեղանին ունի պատկերը Տիրամօր: Եւ պատկերի գլխավերեւը պատուական քարերից կապում է պսակի գօտի եւ դշխոյ կամ թագաւորի մայր է կոչում, մկրտուածին ծնելու շնորհիւ:

գ Գմբէթին - Այսինքն՝ խուլապէի բարձութեամբ արեց /ասում է/, ինչպէս ասին ու եզրը շինուածքի, զի ասիւր երբեմն կոչուում է ծովի եզր: Ըստ այդմ, Եզեկիէլը Ա 1, Ես էի գերութեան մէջ, Քորար գետի ասիւր: «Երեսուներորդ տարում, չորրորդ ամսին, ամսուայ հինգերորդ օրը, ես Քորար գետի ասիւր գերեզմարուածների մէջ էի»: Եւ երբեմն ձեռքերի ասի. Եսայի, Խ 12, այլ ինչպէս ասին է ծովի եզրը եւ ծովի կատարը, այդպէս էլ գմբէթն է եզրը տաճարի ամբողջ շինուածքի, որ երբ ասում է .«Այն գմբէթը շինեց որպէս գլուխ եւ գագաթ արքայուհու տաճարի ամբողջ մարմնի: Եւ այն արարեց /ասում է/ տաշած կարծր քարերից»: Իսկ քուաքատակեացը կարծեմ ագուցեալն է քարերի միմեանց, որ կէջմէ եւ կէյտիրմէ են կոչում այլ անձիք: Կամ քարանց է անունը, որ այլազգիք քիւլվեքէ թաշի են կոչում:

Գեղանկար - Պատկերների մասին է /ասում է/, որոնց ծաղկայինաորակ է կոչում, այսինքն՝ ծաղիկների որակից եւ նրանց գունապատկերը նկարեց, որով Սուրբը ցոյց է տալիս պատկերների իւղանկար լինելը, եւ ոչ թէ շօշափելի եւ սուերատեսակ՝ հեթանոսների կուռքերի նման: Զի եւ Փրկիչի եւ Աստուածամօր պատկերները կտաւի եւ կուպրէ տախտակների վրայ սքանչելի նկարեցին: Իսկ կենդանագիր է /ասում/ սրբապատկերներին, ոչ թէ նրա համար որ նկարուած պատկերները կենդանի էին, այլ թէ այնպէս էին գծագրուած, որ ունէին մարդու տեսք եւ առանց ընթերցելու իրենց մասին պատմում էին տեսնողներին անշունչ բարբառով: Եւ պատկերների շնորհիւ ստուերացուածները հին ժամանակներն էին յիշեցնում: Եւ աներեւոյթներին, որոնք մարմնով հողի մէջ էին լուծուել. եւ հոգով երկնային փառքին ժամանածներին երեւելի պատկերներով ի յայտ էին բերում եւ զգայուն աչքերի համար տեսանելի դարձնում: Որով կամենում է ասել, որ սրբերի պատկերները յիշեցնում էին իրենց նախատիպերին. եւ ոչ թէ ինքնըստինքեան պաշտելի են: Զի պատուելի են միայն վերաբերմունքով: Եւ ցուցողաբար առնչւում են կերպարներին եւ որպէս նշաններ են:

Եւ որպէս զարձանն եօթնատես - Այսինքն այն քարը, որ Զօրաբաբէլին երեւաց, որի վրայ եօթը աչքեր կային: Արդ

արձանով կամ վէմով իմացուում է տաճարը եւ եօթն աչքերով՝ եօթն խորհուրդները եւ կամ Սուրբ Հոգու եօթը պարգեւները. եւ եօթը սարկաւազները: Ինչպէս մեկնում է Սուրբ Ներսէս Լամբրոնացին Ձաքարիայի Գ 9 խօսքը, իսկ Լատին վարդապետները քարով իմանում են Քրիստոսին եւ է/7/ աչքով, որը նշանակն է ընդհանրութեան/ իմանում են մարմինն Քրիստոսի, զի /ասում են/ Քրիստոսը համբերութեան քար էր եւ աչքերից էին իմանում չարչարանքների զգալը:

Ձատիչն այս տեղի - Այսինքն այն տաճարը որպէս Աստուծոյ ոտնատեղ եւ կայարան հաստատեց: Քանզի երկիրն է պատուանդանն Աստուծոյ, ինչպէս որ երկինքն է աթոռը: Կամ ինչպէս Մովսէսին եւ ծերերին ցոյց տրուեց Աստուծոյ ոտնատեղը որպէս շափիւղեայ գործուածք՝ /Ելից ԻԴ 10/: Այսպէս եւ այս տաճարն իբրեւ շափիւղաշէն՝ Աստուծոյ ոտքերի, այսինքն Բանի մարմնացման տեղ կառուցուեց, ինչպէս որ այլ տեղում՝ ՀԵ ճառի մէջ, որը եկեղեցու մասին է ասում. Անտուն կը շրջի անբովանդակելին, եթէ այստեղ տունն չպատրաստուի: Այստեղից Կուռնէլիոսը Շափիւղեայ ոտքերն Աստուծոյ խօսքը խորագիտօրէն մեկնաբանում է որպէս մեզ խոստացուած փառքի արքայութիւն, որը ցոյց է տալիս /ասում է/ նոյն արքայութիւնը, հաստատութիւնը, մաքրութիւնը, բարձրութիւնը: Զի շափիւղեան կապուտակն է եւ աստեղանշոյլը, որը յարաբերում է երկնքի նմանութիւնից: Զի կապուտակ գոյնը, որով երկնքի մակերեսն ենք տեսնում, բարձրագոյն լոյսի խորութիւնն է, որը նշանակում է Աստուածային լոյսի անչափելի խորութիւն: Իսկ այլաբանօրէն /ասում է/ նշանակում է Երանուհի Կոյսի պարզագոյն մաքրութիւնը, որի վրայ՝ իբրեւ պատուանդանի նստելու արժանացաւ Աստուծոյ Որդին: Աստուծոյ այս ոտնատեղն իբրեւ կայարան հաւատքի՝ վէմի վրայ հաստատուեց: Այսինքն Պետրոսի վէմի վրայ: Զի Պետրան նոյնն է, ինչ որեւէ քար, ինչպէս որ Կէփասը՝ գլուխն է: Քանզի նա եկեղեցու հիմքում վէմ եղաւ եւ գլուխն առաքեալների: Զի եկեղեցու վէմին պատշաճ է լինել Քրիստոսի անդամների գլխաւորը: Քանզի նա է սկիզբն ու գլուխը Քրիստոսի հաւատացեալների եւ պատուով ճոխ է քան առաքեալները:

Ընդարձակ - Այսինքն լայն: Որպէս թէ կամենում է ասել, լայնութիւնը երկնքից մինչեւ աստղերը, որոնք իբրեւ ճրագներ են վառում աշխարհի տանը լոյս տալու համար: Այդպէս էլ տաճարի ընդարձակման համար կանթեղներ են վառում, ինչպէս աստղեր: Զի եկեղեցին որպէս երկրաւոր երկինք է երկրի վրայ կառուցած, որի եօթը մոլորակներն են եօթը անմոլար խորհուրդները եւ եօթը պարգեւները եւ 12 կենդանակերպերն են սրբազան առաքեալները եւ արեգակն է Քրիստոսը եւ լուսինն է Կոյսը:

Դարաստան - Պարտէզ կամ ծառաստան:

Խիտս բռնաւորաց - Թւում է թէ խիտ բեղմնաւորաց պիտի ասել եւ գրիչների սխալով է այդպէս գրուել: Քանի որ այլաբանօրէն չի խօսում Սուրբ վարդապետը: Իբր թէ երբ ասում ենք՝ բռնաւոր բոյսերի տնկիների խիտ անտառներ հիմնեց, իբր թէ կրօնաւորների բազմացրեց: Քանզի ստորեւ խօսքը բուսական տնկիների մասին է: Ուստի /ասում է/ գեղասաղարթ ծառեր, այսինքն գեղեցկատերեւ:

Ամբարձուղէշ - Բարձրաստեղն:

Հաստաստեղն - Հաստաճիւղ կամ ծառ, որի բունը հաստ է:

Մարդադարման - Այսինքն այնպիսի ծառեր, որոնց պտուղները մարդկային կեանքի դարման են լինում: Կամ մարդկանց կողմից դարմանուող ծառեր, եւ ոչ ետպանի /ինքնածին - Ա. Պ./:

Բազկաստածուս - Այսինքն բազուկի եւ բանջարի՝ ածուխ /արտի կամ պարտէզի մաս/ եւ պարտէզ: Կամ բազուկով խնամուող:

Աճիւնաճիւղ - որպիսին է բարունակն որթերի, որոնցից առաւել ճիւղեր են աճում:

Վայելչատերեւ - Որպիսին է չինարին/սօսի/ կամ պտղատուներից՝ ձիթենին, խնձորենին եւ դեղձենին:

Վարսաւոր - Որպիսին արքայ ուռենին է /լացող ուռենի/, որի ոստերը կարծես վարսեր լինեն եւ անհիւս մազեր /հերս/:

Այլայլասեռ տարազած միջոց - Կամ պատուաստների մասին /ասում է/, որի արմատն այլ է, եւ ճիւղերն այլ են: Կամ թէ այդ երկրում չգտնուող տունկերը, իսկ տարազն օրինակ է. կամ գոյնզգոյն, այլեւայլ:

Դիւրամոքելի - Այսինքն դիւրամարսելի: Կամ թէ կոկորդի

Համար քաղցր եւ ախորժելի, ինչպիսին տանձն է:

Գերապարար - Այսինքն գեր եւ պարարտ պտուղների ծառերը, ինչպիսին ընկուզենին է, կաղնին, պնդուկենին:

Արգաւանդահող - Պարարտ եւ բերրի հող:

Բերրի - պտղաւէտ:

Ծաղկ ընծիւղս - Ծաղկատու եւ պտղածին: Քանզի բազում են, որ ծաղկում են, բայց պտուղ չեն տալիս մարդկանց վայելելու համար, ինչպիսիք են սօսին, ուռենին եւ բարդին: Կամ թէ պտուղներ են տալիս, որոնք օգտագործում են միայն բժշկական դեղեր պատրաստելու համար, որպիսիք են գիհու պտուղը, բայց ոչ իբրեւ կերակուր:

Արմախարիսխ - արմատահաստատ ծառեր:

Մրգամատոյց - Պտղաբեր. սեխ. աղածի:

Պատուաստակիր - Աշխամա //^Բ//, որպիսին կեռասին է:

Անդ /Հանդ/ - Անդաստան, պարտէզ կամ արտօրայ ջրարբի:

Ամենունակ - մրգեղէն եւ բանջարեղէն բուսացնող:

Ջրահոս - Ջրարբի կամ ջրաւէտ արտ:

Սահմանս - Ջրարբի արտ եւ հող, զի վտակարբուն ջրարբի է եւ ուղիսապարարն նոյնն է, իսկ անձրեւասնունդն եւ ցօղամատոյցն՝ եւ անջրդի տեղին այն է, որ անձրեւօք եւ զօղովք է դարմանում:

Աչք - Աչքն ի միտ է առուած նմանօրէն եւ այլաբանօրէն: Զի նշանակում է Աստուծոյ ամենատեսութիւն. եւ ըստ Սուրբի՝ Աստուծոյ տեսչութիւն եւ ողորմութիւն: Այսպէս, Դաւիթն ասում է. Տիրոջ աչքն այսինքն խնամքն Աստուծոյ իր երկիւղածների վրայ է: Իսկ Աստուծոյ երեսները նշանակում է բարկութիւն եւ վրէժխնդրութիւն, որով կամեցաւ մեղքերիս համար ինձ պատժել: Որի համար էլ ասում է Սուրբը. քան թէ երեսաց: Թէպէտ երեսն ու աչքը Սուրբ Գրքում նոյնն են, բայց աչքը վերաբերում է ողորմութեան բարի կողմին, երեսները՝ վրէժխնդրութեան կողմին: Իբր թէ Սուրբ Աւետեաց երկրի նման արեց նոյն վանքը: Զի նրա համար է Մովսէսն ասում /Բ. Օրինաց ԺԱ 12, թէ Տիրոջ աչքը / ասում է/ նրա վրայ է տարուայ սկզբից մինչեւ աւարտը:

- Ի մտից ամին - Տարեմուտը հրեաների մօտ Նիսանն է, եւ ելքը նոյնն է: Իսկ աստղաբաշխների մօտ տարեմուտը Մարտի 21-

ն է, երբ արեգակը մտնում է խոյի համաստեղութեան մէջ. եւ ըստ
Հատին եկեղեցու՝ Յունուար 6ն է, Քրիստոսի մկրտութեան օրը:
Զի Փրկիչի անուանադրութեան տարեթիւն է, որի համար էլ Տիրոջ
տարի են ասում: Իսկ ըստ ձայների՝ Կաղանդի օրն է եւ ըստ մեզ՝
Նաւասարդի մէկը: Իբր թէ տարուայ սկզբից մինչեւ աւարտը
Աստուծոյ աչքը նրա վրայ է՝ Օրին. ԺԱ 12:

Գրգել - Պարարտացնել, տածել, փափկացնել, զի գիրգն նոյն
բանն է, ինչ փափուկ եւ փափկակենցաղ որեւէ բան:

Յանձանձել - պաշտպանել, խնամել:

Երկակի յորջորջմամբ - Տաճարը կառուցող Ստեփաննոս
Եպիսկոպոսի մասին է /ասում/, զի ըստ վերստին ծննդեան
Ստեփաննոս կոչուեց, եւ ըստ ստուգաբանութեան՝ պսակ, ինչպէս
Եսաւը, որ Եդոմ կոչուեց եւ Իսմայէլը, որ Հագարացի կոչուեց,
որոնցից սերուեցին Եսաւանք եւ Եդովմիացիք: Իսմայէլացիները
նաեւ Հագարացիներ յորջորջուեցին:

Անուանակիրն - Սողոմոնը կառուցելով տաճարն անուամբ
Աստուծոյ, նոյն տաճարը կոչուեց նաեւ իր՝ Սողոմոնի՝ այսինքն
կառուցողի անուամբ: Նաեւ Տիրոջ տաճար, քանզի այդ տաճարը
կառուցուեց յանուն Աստուծոյ բնակութեան: Ըստ այդմ՝ անունն
իմ դրուեց այնտեղ, որի համար էլ մակագրուեց՝ Տիրոջ տաճար,
ուստի Սուրբը կոչում է փրկութեան սրահ, քանզի այնտեղ
աղօթողներն ընդունւում են փրկութեան համար /Գ Թագ. Ը 33:

Զհնոյն ի նորս արծարծեալ - Այսինքն հին տաճարի անունը
դրեց իր շինած տաճարի վրայ՝ աղօթողների եւ փրկութեան տեղ
կոչելով: Քանզի ոչ իր՝ շինողի անուամբ, այսինքն Ստեփաննոս
կոչեց, այլ Տիրոջ տաճար, քանզի եկեղեցին Աստուծոյ տունն է:

Եդեմ երկրորդ - Երկրորդ դրախտ:

Փառօք առաջնագոյն - Առաջին դրախտի մէջ Կենաց Ծառը
տնկեց եւ սրա միջի Կենաց Փայտը:

Կենացն արդարութեան - Ինչպէս որ բարու եւ չարի
գիտութեան պտուղը մահուան գործակից եղաւ /ասում է/
նախածնողների անհնազանդութեան համար, այդպէս էլ խաչի
փայտն է արդարութեան գործակից, ըստ այնմ թէ Օրհնեալ է
փայտը, որով եղաւ արդարութիւնը. Իմաստ. ԺԴ., 7: Զի Քրիստոսը

նրանով մեզ արդարացրեց: Եւ այնտեղ՝ կարծես աթոռին նստած՝ սատանային դատապարտեց. եւ Ադամեան բնութիւնն արդարացրեց, որի օրինակը՝ աջակողմեան աւագակի արդարացումն էր եւ ձախակողմեանի դատապարտումը: Զի խաչն էր արդար Դատաւորի աթոռը, ըստ այնմ, թէ՛ Նստեցիր աթոռին արդարութեան: Սաղմ. Թ. 5:

Կամաւոր մահուան Յիսուսի -

Քրիստոսի մահն Աստուծոյ կամքով էր եւ Քրիստոսի բանական հոգով՝ էլի կամաւոր: Թէպէտ զգացական մասով երկնչում էր Քրիստոսն չարչարանքներից, զի երկնչելն չարչարանքներից կամքին հակառակ է, այլ էր կամենում չարչարուելը, բայց Քրիստոսը կրկին գալիս է յօժարութեան: Նախ այն պատճառով, որ ըստ Հօր Աստուածային կամքի էր, որը նոյնն է՝ Քրիստոսի կամքն ըստ աստուածութեան: Եւ ըստ այնմ ասում էր. խմեմ սրանից, թող Քո կամքը լինի: Եւ նոյն պատճառով էլ բանական հոգու կամքի յօժարութիւնն էր: Եւ ըստ այդմ ասում էր. Հոգիս յօժար է, բայց մարմինս տկար: Որ մարմին անունով յայտարարում էր իր զգացական կամքը: Բայց այստեղ տարակոյս է առաջ գալիս. եթէ Քրիստոսի մահը կամաւոր էր, ինչո՞ւ նրան սպանողները դատապարտուեցին: Պիտի ի միտ առնենք, որ Քրիստոսին սպանողները Աստուածային կամքի կատարման նկատառումով չէին Քրիստոսին սպանել, այլ իրենց չար կամքը նախանձով լցուելուց, թէկուզ եւ նրանց չար կամքով Աստուծոյ բարի կամքն է կատարւում, բայց նրանք չար կամքով չկարողացան Աստուծոյ բարի կամքը չարացնել: Նոյնպէս եւ Բարի կամքն Աստուծոյ նրանց չար կամքը չարդարացրեց, որի համար էլ իրաւամբ դատապարտուեցին:

Պատկերն պարկեշտութեան անձանց ճգնաւորաց - Զի ճգնաւորները խաչաբարձ լինելով՝ Յիսուսի մահուան նշանակն իրենց վրայ են առնում: Եւ Քրիստոսի համար կենդանիները՝ մեռեալ են աշխարհի համար եւ կենդանի են Աստուծոյ համար. ինչպէս որ Քրիստոսն իր մարդկային բնոյթով մահացաւ խաչի վրայ, իսկ Աստուածութեամբ կենդանի էր: Բայց ոչ թէ մէկը կենդանի, միւսը՝ մեռեալ, քանզի Քրիստոսի մէջ երկու հոգի չկային,

այլ միայն մէկ հոգի, որ կամքով կրում էր իւրաքանչիւրը կամովին, ըստ Սուրբ Ներսէս Շնորհալու: Դարձեալ՝ խաչն, ասում է, պատկերն է պարկեշտութեան, ընդ որում՝ գալիք փորձութեանց եւ դիւակաւ պատերազմներին խաչի նշանով ճգնաւորները զերծանում էին վտանգներից: Դարձեալ՝ զի խաչ բարձրացողները գողերի պէս չէին յանդիմանւում, զի նա պարկեշտութեան նշան է: Ինչպէս ասում է Յովհան Ոսկեբերանը, այսուհետեւ մեր փրկութեան պարկեշտ նշանն այսուհետեւ ամօթ մի՛ համարեսէք: Զի նրանք, ովքեր խաչւում են, իրենք իրենց ցոյց են տալիս մեղքերից պարկեշտացած, այլ ոչ թէ անպարկեշտութեան համար պատժեալներ:

Հօր Աստուածութեան հաճութեան կամքով - Քանզի մինչ Քրիստոսն ասում է՝ եթէ հնար կայ, թող այս բաժակը չլինի, իսկ եթէ ոչ՝ կը խմեմ սա, թո՛ղ Քո կամքը լինի: Մօտեցան հրեշտակները եւ զօրացրին նրան, այսինքն՝ աղաչում էին նրան, թէ Հօր կամքը կամենում է մեռնելդ՝ աշխարհի փրկութեան համար: Բայց եթէ Քրիստոսը Աստուածային իմաստութեամբ գիտէր Հօր կամենալը, ինչո՞ւ էր հրեշտակների կողմից ուսուցւում: Կ'ասենք որ Քրիստոսը Աստուածութեամբ հաստատեց Հօրը, բայց մարդկային չարչարանքներով փոքր էր քան հրեշտակները /Եբր. Բ. 9/, իսկ բոլոր փոքրերին յատուկ է սովորելը մեծերից՝ ըստ Աստուածային կարգադրութեան: Դրա համար էլ Որդին չհրաժարուեց թլփատութիւնից: Այսպէս էր եւ Իւր դրած կանոնը անպարտ պահեց՝ կամեցաւ հրեշտակների միջնորդութեամբ հասնել եւ մանաւանդ օրինակ տալով առաքեալներին, թէ ի վերուստ է իջած ամենայն պարգեւ՝ կարգով եւ աստիճանով իջնում են ստորիններին: Նախ որպէս Թագաւորի Որդի, դեսպանների ձեռք /նախապէս իմանալով/ հարցնում է Հօրն, որպէսզի տեղեկանան, որպէսզի լսողներն ու տեսնողները չկարծեն, թէ իր գործերը հակառակ են Հօր կամքին: Այսպէս եւ Քրիստոսը, Երկնաւոր Հօր Որդին գիտէր Հօր կամքը: Ըստ որում նրա կամքը մէկ էր Հօր հետ: Բայց լինելով մարդ, կամեցաւ տնօրինաբար /որ զօրացուցիչն է երկնաւորների եւ երկրաւորների/ իմանալ եւ ուսանել, որը Լուսատուն եւ իմաստնացուցիչն էր հրեշտակների եւ մարդկանց: Բայց

մարդասիրութեան համար մարդ լինելը ամօթ չհամարեց, որի համար էլ մարդօրէն հարցնելուց չխոտորեց: Ինչպէս որ Ս. Կուռնէլիոսը Սուրբ Գրքի Դ գլխի վերաբերեալ է ասում, թէ Ինքը Յիսուս, որը գերագոյն էութեամբ պատճառ է երկնային էութիւնների, մեր բնութեանն անփոխատրաբար գալով, չի փախչում Իր կողմից ընտրածը եւ կարգուած մարդկային վայելուչ բարեկարգութիւնից, այլ Աստուածային հրեշտակների ձեռքով տպաւորուած, բարուօք հաւանութեամբ հնազանդւում է Հօրն:

Զի գործի իր բարձրութեան փառաց էմմանուէլի - Զի Քրիստոսը խաչն Իր փառքն է անուանում, եւ ըստ առաքեալների՝ յանձն առաւ խաչը, որի համար Աստուած նրան առաւել փառաւորեց: Եւ եթէ յանձն առաւ խաչը՝ արհամարեց ամօթը, նստեց Մեծն Աստուծոյ աջ կողմը երկնքի բարձունքին /Եբր. ԺԲ. 2. «Նայենք Յիսուսին, հաւատի զօրագլխին, այն կատարելագործողին, որն իր առաջ դրած ուրախութեան համար յանձն առաւ խաչը, արհամարհեց ամօթը եւ նստեց Աստուծոյ աթոռի աջ կողմում»:

Նշան լուսոյ - Այսինքն՝ Խաչն է նշանը Քրիստոսի լոյսի, զի Քրիստոսն է լոյսը եւ խաչն է նշանն ու ձեւը Քրիստոսի: Ինչպէս որ դրօշակն է նշանը Թագաւորի, այսպէս էլ Խաչը՝ Քրիստոսի կամ ինչպէս երկրորդ գալստեանը՝ լոյսը պիտի լինի նշան եւ կարապետ Քրիստոսին:

Խոստացելն շնորհիս - Այսինքն՝ խաչն է որ Ս. Կարապետի խորանում ամփոփուեց /ասում է/ նոյն խորանն իբրեւ կարապետ եւ նախագուշակ ցոյց տուեց Ս. Խաչի գալուստը: Զի մինչ Մանգլաւտին կայսրերը խոստացել էին Կենաց Փայտի մասունքները, նոյն ժամանակ կառուցուեց եւ Խորանը Ս. Կարապետի: Որի համար ինչպէս Քրիստոսի գալստեանն է լինելու, այնպէս էլ նման ձեւով եղաւ եւ գալստեանն Ս. Խաչի. կարապետ եւ գուշակ լինելով՝ նոյն խորանում ամփոփուեց: Զի Յովհաննէսն առաջին գալստեան կարապետն էր եւ Խաչն է լինելու երկրորդին:

Զուգամասն կրօնից - Այսինքն՝ երբ եպիսկոպոս դարձաւ երանելի Ստեփանոսը, դրանից յետոյ սկսեց շինել Ս. Աստուածածնի առումը խորան, որն սկզբնակից եւ ժամանակակից եղաւ նրա

եպիսկոպոսութեան, որը կրօնակից է կոչուում, որ յետոյ Սուրբ Կարապետի խորանից Սուրբ Աստուածածնի նոյն խորան տեղափոխեց Կենաց Փայտի մասունքները Աւագ Ուրբաթ օրը, որպէսզի միասին պատուեն երկուսի փրկառիթները:

Զոմն ծնող, զոմն ծանուցիչ - Քանզի սրբուհի կոյսն ծնող եղաւ Քրիստոսին եւ Սուրբ Խաչը՝ ծանուցող: Ըստ այդմ՝ երբ բարձրացնէք մարդու որդուն, այնժամ իմացէք, որ այդ ես եմ: Քանզի խաչուելու ժամանակ արեգակի խաւարմամբ, վէմի պատումամբ, գերեզմանների բացուելով, վարագոյրի հերձմամբ եւ երկրաշարժով ծանուցուեց Քրիստոսի ահեղ զօրութիւնը: Եւ դրանք Քրիստոսի Աստուածային յայտնի նշաններն էին:

Աջողակ հողմոյն - Այսինքն, Սուրբ Աստուածածնի խորանից աջ /ասում է/ գլխաւոր Առաքեալների անուամբ խորան շինեց, որը հիւսիսակողմն է: Եւ /ասում է/ այն խորհրդաբար եղաւ, քանզի թէպէտ «Խստաշունչ է հիւսիսային քամին, բայց յաջողութեան նշան է համարւում» /Առակ. Իէ 16/: Այսպէս էլ խորանն էր Ս. Առաքեալների, թէպէտ հիւսիսային կողմն ընկաւ, բայց Սուրբ Աստուածածնի աջին դիպաւ, զի նրանք էլ աջակողմեան էին եւ նախապատուած էին առաքեալների մէջ: Ուստի Պետրոսը Եկեղեցու գլուխ եւ պետ, եւ վէմ կոչուեց, իսկ Պողոսն՝ Սուրբ Գրքի անհաս իմաստութեան բանալի, որի համար էլ Տիրապատիւ է կոչում նրան Ս. Գրիգորը:

Եւ գլուսաւորչին դաւանութեանն - Անուամբ Ս. Լուսաւորչին կամ պահարան, կամ մատուռ շինեց /ասում է/ Աստուածածնի տաճարի աջ կողմը:

Դարումայ - Այսինքն ջուխտակների: Զի դարն զոյգը կամ ջուխտակն է: Իբր թէ զոյգն Առաքեալների՝ Պետրոսի եւ Պողոսի: Հարաւային կողմը շինեց Աբդըլմսէհ վկայի խորանը, որն ազգութեամբ եբրայեցի էր եւ յետոյ քրիստոնեայ մարտիրոս եղաւ:

Գերագոյն դրան - Սուրբ Կարապետին կոչում են գերագոյն դուռն, զի նա եղաւ դուռն ու սկիզբն Առաքեալների: Քանզի նա կոչուեց սկիզբն առաքեալների: Ըստ այդմ եղաւ Աստուծոյ Առաքեալ Յովհաննէս անուամբ: Զի նա արգանդից առաքելաբար իր մօր բերանով դաւանեց Կոյսի որովայնը տարած Տիրոջն ու

Տիրոջն կրող Տիրամօրը: Ըստ այնմ, ո՞րտեղից է ինձ այս, զի իմ Տիրոջ մայրը եկել է ինձ մօտ: Եւ նա դուռ եղաւ Առաքեալների համար, ուր մտցրեց իր աշակերտներին Քրիստոսի մօտ, որպիսիք էին Անդրէասը եւ Փիլիպպոսը նաեւ Յովհաննէսը. Յոհան. Ա. 37: Արդ, սրա ոսկորներից /ասում է/ մասունք ամփոփեց Ս. Աստուածածնի խորանի բարձողի սեան մէջ, որ այն սիւնը միացնում էր երկու խորանների պատը: Այն Կարապետին, որը ջրով Տիրոջը լուաց եւ ինքն էլ Նրանից հոգով մաքրուեց աւաւազոյն մաքրութեամբ, զի կանխաւ նա բաւականին մաքրուել էր սկզբնական մեղքից Եղիսարէթի արգանդում:

Երկրորդն Աբէլ - Առաջին մարդու նախնական պտուղի վկան էր Աբէլը եւ երկրորդ Ադամի՝ այսինքն՝ Քրիստոսին եղաւ Ստեփանոս Նախավկան: Առաջին մարդն իր ծննդով երկիր դուրս եկաւ եւ երկրորդը՝ երկինք: Առաջինն կոյս երկրից առանց սերման ստեղծուեց եւ երկրորդը կոյս մօրից ծնուեց, առանց տղամարդու ներգործութեան, Սուրբ Հոգու զօրութեամբ: Ադամի առաջին երկունքի ծնունդ եղաւ Աբէլը, եւ երկրորդ Ադամի չարչարանքների ծնունդն ու պտուղը եղաւ Սուրբ Ստեփանոսը:

Որ եղեւ հրաւիրող - Այսինքն՝ Քրիստոսից յետոյ Սուրբ Ստեփանոսը բացեց երկնքի դռները, ուր նախ ինքը մտաւ եւ այլոց հրաւիրեց: Նրա եւ այլոց նշխարներից /ասում է/ եւ ոչ թէ ամեն յիշեալների համար խորան չիւնեց:

Լերանս Սիօնի - Ոչ Ս. Սիօնն է ասում, այլ Կորդուաց լեռները եւ այն էլ ամրութեան տեսակէտից, կողմից: Զի Սիօնն ըստ իրեն թարգմանւում է ստուգաբանօրէն որպէս ամրոց: Այդպէս էլ Կորդուաց լեռներն էին Մոկաց գաւառի ամրոցները:

Եղբարձ երից - Յունաց կայսրեր Վասիլի եւ Կոստանդնի ժամանակներին Վան քաղաքի Հայոց թագաւորներն էին՝ Սէնէքերիմը, Գուրգէնը եւ Աշոտը: Աշոտի անունը մկրտութեամբ Սահակ կոչուեց, Գուրգէնինը՝ Խաչիկ, եւ Սէնէքերիմինը՝ Յովհաննէս: Արդ, սրանք ազգով Արշակունի չէին, այլ Քանանի զարմից սերուած Նեբրովթի ծնունդներից: Սէնէքերիմից առաջ եկած սերունդները Բաբելոնական թագաւորութիւնն ստեղծեցին: Զի Սէնէքերիմին պատուհասելու օրերին /Եզեկիէլ թագաւորի եւ Եսայի

մարգարէի օրօք/ Աստուծոյ հրեշտակի կողմից ՃԶԵՌ զօրքի: Փախստեամբ ետ դառնալով մինչ երկրպագում էր տանն իրենց չաստուածներին, իբր թէ շնորհակալութիւն էր մատուցում իրեն կոտորածից ազատելու համար եւ հրեշտակին իր երկու որդիներն էր խոստանում զոհաբերել, որ լսելով իր երկու որդիները՝ Սարասարն ու Աբամելիքը՝ սպանում են նրան եւ փախստեամբ գնում են Հայք: Սրանց սերունդներից էլ բողբոջում են այս երեք եղբայրները՝ կոչուելով Սէնէքերիմեանք, որոնք թագաւորում են Վասպուրական գաւառի Վան քաղաքում: Սուրբի ասածն ըստ մեզ՝ ճշմարիտ պիտի լինի եւ այդ մասին յայտնում է Ուռհայեցի Մատթէոսը իր պատմութեան ԼԸ գլխի մէջ, ասելով, թէ ԴՃԻ թուականին մեռնում է Գագիկը եւ խռովութիւն է առաջանում նրա երկու որդիների՝ Աշոտի եւ Յովհաննէսի միջեւ: Քանզի Յովհաննէսն առաջ էր քան Աշոտը, բայց Աշոտը քաջ եւ զօրեղ էր եւ Յովհաննէսը բռնակալում է հայոց թագաւորութիւնը, զի յոյժ իմաստուն էր: Իսկ Աշոտը զօրքով շրջում եւ աւարառութիւններ էր անում բազմաթիւ վայրերում եւ նեղութիւն էր տալիս Անի քաղաքին: Գնում է Վասպուրականի թագաւոր Սէնէքերիմի մօտ, որը ժառանգն էր Արծրունի տան Գագիկ - Դերենիկ Աշոտ - Աբուսահլ նախնիների, որոնք ժառանգներն են Ասորեստանեան Ադրամելիք արքայի: Ուստի Ս. Գրիգորն ասում է, որ երեք թագաւորները քեռու կողմից սերւում են Ասորեստանից: Բայց ըստ այդմ պիտի սեմացիներ ասէին քան թէ Ներրովթացիք եւ Քանանացիք: Իսկ Սուրբ Գրիգորն ասում է թէ Ներրովթի նախապետական ծննդաբանութիւնն այս է. Ներրովթը որդին է Քամի գաւակ՝ Քուշի: Եւ այս ոչ միայն Սուրբ Գրքի Մննդ. Ժ 6 համարին է համապատասխան, այլեւ Մովսէս Խորենացու Պատմութեան Ա հատորի Դ գլխին: Զի ասում է. Սեմը ծնեց Քուշին, Քուշը՝ Մեստիմին, Մեստիմը՝ Ներրովթին, Ներրովթը՝ Բաբին, Բաբը՝ Անէբիսին, Անէբիսը՝ Արբէլին, Արբէլը՝ Նինոսին, Նինոսը՝ Ներուասին: Եւ ըստ այդմ ճշմարիտ է Սուրբի խօսքը, թէ Նինոսը Ասուրի եօթներորդն է, որ իր անունը փոխարկեց Ասուր քաղաքին: Իսկ Ասուրը /ասում է/ Ներրովթի մօրեղբայրն է, որը Ներրովթի հրամանով շինեց Ասուրը, որը յետոյ Նինոսի անուամբ կոչուեց Նինուէ: Թէպէտ Կուռնէլիոսը Մննդ. Ժ11-ի մեկնութեան

մէջ միաժամանակ ասում է ե՛ւ Ասուր ե՛ւ Նինոս, կարծելով դրանք երկանուն եւ սա էլ Սուրբ Գրքի համաձայն է, քանզի Մովսէս խորենացին ասում է, թէ այս երկրից էր Ասուրը, որ շինեց Նինուէն: Ուրեմն՝ նոյնն են շինողն ու անուանողը, լինելով երկանուն, թէպէտ Մովսէս խորենացու խօսքին համապատասխան չեն, որին եւ Սուրբ Գրիգորն է համաձայնում եօթներորդն ասելով Նինոսին՝ Քամի որդի Քուշից:

Այս Ասուրից /ասում է/ Ասորիները սերուեցին եւ Ասորիներին պիտի ասել Քամացիներ, քան թէ սեմացիք: Իսկ եթէ Ասորիները Արամէացիներ են, ըստ Սուրբ Գրքի, ինչպէս ասում է Ծննդ. Ժ 22ում, թէ Սեմը ծնեց Ելամին եւ Ասուրին, եւ Արփադսադին, եւ Լուդին, եւ Արամին /ասում է/ Կուռնէլիոսը, Արամեանք Ասորիներն են: Եւ Եսային է ծում ասում է. «Արամի գլուխը Դամասկոսն է», այսինքն՝ Ասորիների գլուխը կամ գլխաւոր քաղաքը Դամասկոսն է: Զի այն ժամանակ Դամասկոսում Ասորիների իշխանութիւնն էր, որի համար էլ Ասորիները Արամեանք են եւ Սեմի որդիները: Արդ, Ասուրի քոյրը՝ լինելով Սեմի դուստրը, ամուսնանում է Քամի որդի Քուշի հետ, որոնցից ծնւում է Նեբրովթը, որի հրամանով Ասուրը, որը Նեբրովթի դստեր եւ Նոյի մօր եղբայրն էր՝ շինում է Ասուր քաղաքը, որը յետոյ Նինոսի անուամբ կոչւում է Նինուէ, կամ նոյնն է՝ Ասուր եւ Նինոս եւ ոչ թէ Ասորիների եօթներորդ Նինոս, ինչպէս ասում է Մովսէսը, թէ Ասուրը շինեց քաղաք եւ կոչեց Նինուէ, թէպէտ Մովսէս խորենացին եւ Սուրբ Գրիգորն այդպէս են կարծում: Արդ, եզրակացութիւնն այն է, որ Ասորական թագաւորները, որ առժամանակ դասւում էին Նեբրովթի ազգին, եւ յետոյ նրանց թագաւորութիւնը համարուեց Արամական, որը որդին էր Սեմի: Իսկ Վասպուրական քաղաքի թագաւորները Սէնէքերիմի ազգիցն էին, որն էլ Նեբրովթի ազգից էր, սա էլ Նոյի ժառանգն էր՝ միջնորդուած Քամով եւ Քուշով, այսինքն՝ Քուշի զաւակը, որոնց միջնորդութեամբ Ասորական Սէնէքերիմեանք արքայից եւ Աբու Ադրամելիք որդու միջոցով քրիստոնէութեան են անցնում Հայաստանում եւ հետեւորդներն էին Իսահակը, Գուրգէնն ու Խաչիկը, որոնք կոչուեցին Սէնէքերիմեանք, ինչպէս եւ Անիի թագաւորները՝ Բագրատունիներ եւ Կիլիկիացիներինը՝ Ռուբինեան-

ներ: Բայց յայտնի է նաեւ այն, որ երկուսն էլ Ասորի են: Մէկը նա է, որ Նինոս կոչուեց, ըստ Կուռնէլիոսի, եւ նա որդին էր Քամի, որ Ներքովթի հրամանով շինեց Ասուրը, եւ որը նրա երկրորդ անուամբ կոչուեց Նինուէ: Իսկ երկրորդը Սեմի որդին էր, ինչպէս ասուում է Ծննդ. Ժ 22-ում, որից եւ իր եղբայր Արամից սերուեցին Ասորիները, ինչպէս որ Ասուրի որդիներից Քուշայ թագաւորներն էին երբեմն եւ մի առ ժամանակ:

Նախապետութեանն Ներքովթայ - Յայտնի է որ այս Ներքովթը, որը Քամի թոռն էր եւ Քուշի որդին, առաջին հսկաներից էր իր հասակով, զօրութեամբ եւ խորամանկութեամբ: Բայց հսկայ չի նշանակում հասակի մեծութիւն, այլ ապստամբութիւն Աստուծոյ դէմ /եւ ոչ թէ այնպիսին, ինչպիսին հրեաների առասպելաբանութեան մէջ է, թէ իբր նա ունէր ԳՃ /300/ կանգուն հասակ: Քանզի ըստ այդմ Ադամն աւելի բարձրահասակ պիտի լինէր, որը մարդու վայելչութեան դէմ է, այլ հսկայ էր Աստուծոյ դէմ ապստամբութեան համար, եւ Աշտարակի բուրգը կառուցելու համար, որպէսզի գերծ լինի ջրհեղեղից: Արդ, նա կոչւում է նախապետ, քանզի ամենքից առաջ նա թագաւորեց՝ իշխելով ուրիշների վրայ, նուաճելով եւ յափշտակելով ուրիշներին: Ուստի եւ եղաւ ամեն ինչ յափշտակող եւ զրկող թագաւորների եւ կռապաշտութեան գաղափար: Զի նա հեղինակ դարձաւ, ինչպէս ասում է Կուռնէլիոսը, Ծննդ. Ժ 10-ի վերաբերեալ, որը կարծում է, թէ նա նոյն Բէլն է, ինչպէս որ Մովսէս Խորենացին է վկայում Ա հատորի 2 գլխի մէջ: Սա Քուշի զաւակներին գերազանցեց եւ կոչուեց Ներքովթ ըստ Երրայեցւոց, որ նշանակում է ապստամբ: Զի նախ նա բռնակալ եղաւ եւ նուաճեց այլոց եւ իրեն ծառայ դարձրեց եւ արհամարհեց Աստուծոն, ինչպէս ասում է Կուռնէլիոսը Ծննդ. Ժ 3-ի մասին, որը եւ հսկայ էր մարմնի զանգուածով, զօրութեամբ, համարձակութեամբ եւ խստասրտութեամբ: Սա նաեւ որսորդ եղաւ ոչ այնքան թռչունների, որքան մարդկանց: Զի որսորդը նոյնն է ինչ աւազակը եւ կալանաւորը: Ուստի եւ Արիստոտէլը աւազակութիւնը դնում է որսորդութեան սեռի մէջ, զի գազաններ որսացող մարդը սովորում է եւ մարդկանց որսալ: Որի համար էլ պարսից Կիւրոս թագաւորը, որն իր զօրքերին պիտի

ուղարկէր պատերազմ, նախ սովորեցնում էր որսորդութեան եւ կենդանիներ կոտորելու:

Վաղաստանական - Զի աշտարակը որ շինեց, գալիք պատուհասից վախենալու շարժառիթով էր, որ նախքան սասանիչ ջրհեղեղը կառուցի եւ փրկուեն:

Բրգան - Այսինքն աշտարակին:

Սէնիար - Բաբելոնի դաշտն էր: Աշտարակի կործանումից եւ լեզուների խառնումից յետոյ այսպէս կոչուեց: Զի Սէնիար նշանակում է ատամների թափում: Զի այնտեղ աշտարակ շինողների լեզուները թափուելով խառնուեցին, ինչպէս ասում է Կուռնէլիոսը Ծննդ. ԺԱ 2-ի վերաբերեալ:

Յորմ է Ասորիք - Որ թէ Ասորի Նինոսի մասին է, որը Քամի որդին է, եւ որը շինեց Ասուր քաղաքը եւ կոչեց իր երկրորդ անուամբ՝ Նինուէ: Ըստ Կուռնէլիոս մեկնիչի կարծիքի, միւս Ասուրի մասին է խօսքը, որը Սեմի որդին էր, որի քոյրը Քամի որդիներից Քուշի հետ էր ամուսնացել, ծնելով Նեմրուսին: Այլապէս Աբրահամը Սեմացի չէր լինի, այլ Քանանացի՝ լինելով Քաղդէացիների ազգականը, թէպէտ Ասորիքը սերուած չէ Սեմի որդիներից, այլ նրա եղբայր Արփաքսադայից, Ծննդ. Ժ 22:

Ակումբ - Շուրջանակի կամ պարառնելի:

Կնդրկի եւ կասիայի - Կնդրուկը խուսկն է, իսկ կասիան խիարշեմպէն, որոնք ծխեցին /ասում է/ Կենաց Փայտի մասունքի առջեւ: Թէպէտ կասիան գովելի հոտ չունի, բայց կասիայով է իմացւում ասիլպէնտն , բայց միակն է, որ՝ Եգիպտակէթն- տե՛ս Նմանութ. Գ գրքի ԺԲ գլուխը:

Ընդ երկրպագուիս հոգւոյ - Այսինքն՝ Հոգու ջերմեռանդութիւնն որպէս կնդրուկ եւ կասիա է: Եւ ես /ասում է/ այնժամ խառնուեցի Սուրբ Կենաց Փայտի պաշտամունքի ծխացողներին: Զի այն ժամանակ Երանելին փոքր էր հասակով, որի ամբողջ կեանքը 33 տարի էր, իսկ Սուրբ Խաչը բերուեց Հայոց ԴՃԼԲ/4132/ թուականին, իսկ ինքը ննջել է ԴՃԾԳ /4153/ թուականին՝ Աղօթագրքի աւարտման տարին: Իսկ եթէ ԴՃԼԲ /4132/ թուականը Սուրբ Խաչի գալստեան տարին է մինչեւ ԴՃԾԳ-ն մնում է ԻԱ /21/ տարի: Ուրեմն ԺԲ-ին աւելացնելով՝ ստացւում է ԼԳ: Ուրեմն՝

յայտնի է դառնում որ այն ժամանակ ժԲ ամեայ էր: Իսկ որ Սուրբ Խաչը ԴՃԾԳին է բերուել, սակաւ է յայտնի, քան վերոգրեալը: Իսկ որ ԴՃԾԳին է բերուել՝ յայտնի է նրա գրած յիշատակարանից:

Տաւիղ - Տասնադի կամ սանթուր:

Ի քնար շնչաւոր - Քնարը թէկուզ տաւիղի հասարակ անունն է, բայց այստեղ շնչաւոր է ասուում, քանզի յայտնի է որ բերանից զգայաբար ելնելով՝ հնչիւնով է խօսում: Ուստի այստեղ քնարի տակ հասկացուում է փողը, որից հնչիւնով ձայն է դուրս ելնում, որին էլ եւ փող ձայնաւոր /ասում է/ եւ կամ այլաբանօրէն է խօսում: Զի շնչաւոր տաւիղը եւ անձնաւոր փողը երաժշտական երգիչներ են:

Ի Խնջոյս հոգեւոր - Ոչ թէ Հերովդէսի ծննդեան օրուայ ընթրիքի պոռնկախաղի նման, այլ համագումար մարդկանց հոգեւոր խնջոյքն է: Զի խնջոյքը լկտի խաղերի եւ պարերի անունն է: Որ այստեղ բոլորն էլ հոգեւոր եւ ողջախոհ մոլութեամբ են լի, ինչպէս Դաւթի պարելն էր Տապանակի առջեւ:

Ի տրոփումն կայթելոյ - Զի սրտի առաւել բերկրանքի պահին բոլոր զգայութիւններն ու անդամները բերկրակից են լինում սրտի ուրախութեանը: Եւ այն իրենց գործողութիւնների եւ յատկութիւնների համապատասխան է լինում: Զի ինչպէս տրտմութեան պահին ձեռքի մատներն իրար են կաշուում եւ ոտքերն են ամփոփում, այնպէս էլ ուրախութեան պահին ձեռքերը ծափ են զարկում եւ ոտքերն են դոփում ու պարում: Զի, ըստ Սողոմոնի, ամենայն ինչ ուղիղ է եւ իմաստաբար եւ յարմար է նրանց համար, ովքեր գիտութիւն են ձեռք բերում: Այսպէս էլ խաղալն ու դոփելն է, որը լկտիների գործ է՝ լինում է ուղիղ գիտութեամբ եւ համարուում է բարոյական, զի մտադրութեամբ են գործերը լինում բարի եւ չար:

Յերիսաց աղեղան - աղեղներով /յօնքերով/ իմացում են սատանայի բարկութիւնը, խստութիւնը, փորձութիւնը եւ խորամանկութիւնը: Ուստի երբ Աստուծոյ գթութեան նշանակներ են երեւում այդ վայրում, վերանում են սատանայի անգթութեան նշանները: Ուստի Ս. Խաչն իբրեւ Երկնաւոր Թագաւորի նշան, յաղթանակում է սատանայի հնարքներին, որն էլ տեսնելով /ասում է/. «Սաղմոսի այս տունը երգեցին Սուրբ Խաչի մասունքների պատուին»:

Եւ անդր քան զօրինակն - Օրինակն /ասում է/ տապանակն է: Զի Կտակարանների տապանակը զանազան հրաշքներով եւ նշաններով փայլեց, այսինքն՝ Աստուածխօսութեամբ, որը քաւութեամբ եւ քաւութեան շնորհիւ քերովբէներից է: Եւ Երիքովի կործանումը, եւ ցաւալի շշուկները հրէաստանցիների այլազգիներին եւ Ողայի մահացմամբ: Բայց եթէ այն ժամանակ խաչի նախօրինակն այդքան հրաշքներ էր գործում, ո՞րչափ եւ սա կը գործի իր ճշմարտութեամբ, մանաւանդ որ նա անարժաններին էր մահացնում, ինչպիսին Ողան էր, որի մասին ասում են, թէ այն գիշեր նա ամուսնութեան գործը կատարել էր եւ տապանակի շեղելը կամեցաւ ուղղել, որի համար արժանացաւ մահուան /2 Թագ. 2 6/ : Արդ, տապանակն օրինակ լինելով Խաչին՝ անարժանին էր մահացնում եւ արժանաւորներին ոչինչ էր շնորհաբաշխում/, բայց Սուրբ Խաչը Քրիստոսի իր օրինակից վեր էր եւ անարժաններին խնայում էր եւ արժանաւորներին տալիս էր բժշկութեան պարգեւ, ինչպէս ներքեւն է ասում, թէ քանզի նա սաստում է վերին բարկութեան կորստաբեր մահուան հրաւէրը եւ կարկտաբեր ամպով է որոտում /այնքան որ նոյնիսկ Դաւիթն է վախենում Ողայի մահից, թէ մի գուցէ ամենքին կոտորի եւ նրան չտարաւ իր քաղաքն, այլ Աբեղղարայ Գեթացուի տուն /2 Թագ. 2 9/: Յայտնի է որ Դագօն էլ կործանեց, գուշակելով, թէ նրա ճշմարտութիւնը խաչն է Քրիստոսի, որ պիտի կործանի կռապաշտներին եւ նրանց երաստան մէջ հարուածէր զբօսաշրջիկներին: /Ա Թագ. Ե 3/: Իսկ Աստուածը նկալ ողորմութեան այս նշանը շնորհ բաշխելով աւետարանում է:

Քրիստոսակիր տեսակի - Քանզի Խաչն իր ձեւով Քրիստոսի պատկերն է ցուցանում: Քանզի խաչի կերպով տարածուեց Քրիստոսը նրա վրայ, որի համար էլ Քրիստոսակիր է կոչւում Խաչի ձեւը: Զի Խաչը Խաչեալի պատկերն է:

Ձերաշխէպ - Քրիստոսի ցաւերի կենարար չարչարանքները /ասում է/ հաւաքաբար իրեն է ցոյց տալիս, ինչպէս որ գլուխն ունի մարմնի հինգ զգայարանները եւ ինքն է պարագրում, նմանապէս եւ Խաչը: Քրիստոսի ճշմարիտ կրքերի գուշակը լինելով, յայտնապէս ցոյց է տալիս, որ Քրիստոսն առերեւոյթ չէ կրել

չարչարանքները, այլ ճշմարտապէս:

Խառնախորթ - Շփոթական եւ առ աչօք /աչքին երեւացող/: Այսինքն՝ Խաչի վրայ կատարուածներն ոչ թէ շփոթական եւ առ աչօք էին, այլ անշփոթաբար եւ ճշմարտապէս: Մարմնացեալ Բանն Աստուծոյ կրում էր չարչարանքները: Այլեւ ոչ թէ իրերի դիպուածով եւ պատահականութեամբ էր Քրիստոսն անցել չարչարանքների միջով, այլ բոլոր մարգարէների գուշակութեամբ եւ կանխատեսութեամբ էր այնտեղ ելել: Ըստ որում նաեւ ծարաւի համար ասաց, թէ ինչպէս է կատարուել իրողութիւնը. ասաց՝ ծարաւ եմ եւ գրութեան աւարտին որ չարչարանքների մասին ասում է, թէ ահա ամեն ինչ կատարեալ է:

Եւ զինքնաժառանգ փառացն Յիսուսի - Որպէս թէ մարգարէները ոչ միայն Յիսուսի չարչարանքների մասին են վկայել, այլեւ Քրիստոսի Հոգու ազդեցութեամբ՝ Նրա փառքի մասին /Ա Պետ. Ա.11/: Իսկ ինքնափառանք ասելով ցոյց է տալիս, որ Քրիստոսը ոչ որպէս որդեգրական որդի է, այլ ունէր բնական եւ սեփական փառքն ըստ Աստուածութեան, որից փառքերի առաւելագոյնը անդրահեղուեց Նրա Հոգու մէջ նախքան յարութիւնը: Եւ յարութիւնէից յետոյ՝ Նրա մարմնից՝ Հոգուն: Թէեւ կամաւոր էր կրում չարչարանքները, բայց զարմանալի կերպով նշմարւում էր նրա մէջ Աստուածութիւնը: Ուստի Յիսուսը ոչ թէ պատահական կերպով փառքի արժանացաւ կամ հետամտական ինքն իր համար, այլ մեզ համար: Դրա համար էլ Նրա փառքին ինքնափառանք է ասում:

Ի հոյլս համասեռացն - Այսինքն թէ Խաչի փայտը ամենայն հոմասեռ փայտերից հրաշագործութեամբ առաւելութիւն ստացաւ, քան վկայութեան տապանակն է եւ քան Մովսէսի եւ Ահարոնի գաւազաններն են:

Քառակուսեան եզերս աշխարհի - Այսինքն ամենայն փայտեր, որոնք աշխարհի չորս կողմերը տարածեցին, այս փայտից մասնաւորութեամբ լինել սնուցիչն ու դարմանիչը կենաց զգայութիւնների, եւ որոնք /փայտերը - Ա.Պ./ կենսատու եւ դարմանիչ կոչուեցին: Այն պատճառով է փայտը կենաց, որ աշտարակ է կոչւում, այսինքն՝ յենարան է քրիստոնեաներին, որի

Համար էլ Սողոմոնն ասում է. «Փայտը կենաց է բոլոր նրանց համար, ովքեր պատսպարւում են նրանով եւ յենւում են նրա վրայ՝ իբրեւ Տիրոջ Հաստատութեան /Առակ, Գ. 18: Որով ուզում է ասել, թէ ամենայն փայտերը, որոնք տարածուել են աշխարհի չորս կողմերը, սնուցիչ եւ դարմանիչ են մարդկանց համար, նրանց զգայական եւ աճողական զօրութիւնը կենդանացուցիչ են կոչում, այդ կենսատուութեան անունը կենաց փայտի վրայ մասնաւորեցնելով են ընկալում եւ նոյն փայտի անունով են կոչում: Եւ կամ կամենում է ասել, թէ որոնք աշխարհի չորս կողմերը տարածեցին մարդիկ, իբրեւ Նոյի տապանի յիշատակին ապաւինելով, մասնաւորեցին կենաց եւ փրկութեան, որի համար էլ Նոյի տապանի փայտն էլ մարդկանց կեանքի եւ փրկութեան առիթ կոչեցին: Եւ դարձեալ Իմաստ. ԺԴ 6-ն ասում է, քանի որ ամբարտաւան Հսկաների կորստեամբ աշխարհի մարդկանց յոյսը կապուեց լաստափայտի հետ, թող աշխարհի զաւակները Քո ձեռքով նաւապետուեն: Ուրեմն՝ նոյն Տապանը, որը փրկուածներին իբր մայր դարձաւ եւ կենաց փայտ կոչուեց /որով միայն ութը Հոգի ազատուեցին/. այն նոյն փայտի անուանը հաղորդուելով միայն կենաց փայտի շնորհին արժանացան: Սակայն այսպիսի մեկնութիւնները Սուրբգրական չեն, այլ խորհրդական են: Որի համար էլ, կարելի է ասել, կամենում է ասել, աշխարհի չորս ծագերում որքան մասեր գտնուեն կենաց փայտից, բոլորն էլ Քրիստոսի խաչից են կտրտուած: Իսկ որոնք կայսրերից շնորհուեցին, ոչ միայն խաչի մասերից են, այլեւ խանձարուրից եւ փշէ պսակից եւ քղամիդից եւ սպունգից. եւ Ս. Աստուածածնի գլխի քողից: Որի համար էլ խաչն իբր թէ չարչարանքի բոլոր գործիքների հետ /որոնք Քրիստոսի փառքի վկաներն են/ այդտեղ միասնաբար պարգեւուեցին Ապարանքի վանքին եւ Սուրբ Ստեփանոսի եպիսկոպոսութեանը, որը ինչպէս եւ խաչի մասունքները եւ այլն, գրեթէ բոլորի կարծիքով յափշտակուել են Գողգոթայի մօտից, եւ խաչելութեան ժամանակ, յանդիման են կանգնեցրել եւ տրտմական /տանջանքի/ գործերը, ուրախութեան եւ շնորհներով հիացմամբ, որին հայողները երկիւղում են եւ մարում են նրանց սիրով եւ խաչելութեամբ Քրիստոսի: Իսկ աշտարակ է,

ասում խաչին, քառանկիւնութեան համար: Զի յատկապէս աշտարակները քառանկիւնի ձեւով են շինուած:

Իսկ Աստուածաստեղծս այս եւ այլն - Ոչ թէ այն իմաստով, որ այլ փայտերը ստեղծուած չեն Աստուծոյ կողմից, այլ այս փայտը նախատեսուած է յատկապէս Աստուծոյ այդ նախանկատութեամբ: Կամ թէ պատուի համար /այսպէս է ասում/: Եղաւ ուրեմն բարելրութեան նորոգիչ եւ կենդանարար նշան, ինչպիսին էր դրախտի կենաց փայտը: Որ ոչ թէ բնականաբար, այլ սնուցմամբ էր ուտողներին ազատ պահում ցաւերից, եւ նրանց կեանքն էր դարմանում եւ երկարեցնում եւ հոգիները տրամութիւնից ազատ պահում, ինչպէս ասում է Կուռնէլիոսը Ծննդ. Բ 9 իր մեկնութեամբ/ «Տէր Աստուած երկրից բուսցրեց նաեւ ամեն տեսակի գեղեցկատեսիլ եւ համեղ մրգեր տուող ծառեր, իսկ կենաց ծառը՝ բարու եւ չարի գիտութեան ծառը, տնկեց դրախտի մէջտեղում»: Իսկ ի՞նչ է այս բարելրութիւնը: Ասեմ՝ թէ բարեգոյն լրութիւնը մարդու համար թուաց թէ գիտութիւնն է բարու եւ չարի: Երկրորդ, մշտնջենաւոր անմահութիւնը, որը կենաց ծառից է: Որ առաջինը շնորհում էր բարու եւ չարի գիտութեան ծառը եւ երկրորդը՝ կենաց ծառը: Բայց դրանք ուտողներին չեն հասցնում իրենց նպատակին, քանզի ուտելով՝ նրանք մերկացան, իսկ միւսն ուտելով՝ չժամանեցին: Երկրորդի համար Աստուած եկեղեցում Սուրբ Խաչի փայտը տնկեց: Որով եւ որից պտուղը ճաշակելով՝ մարդիկ հասան բարելրութեան նորոգմանը: Զի Խաչը կամաւոր կրողներին պատճառ եղաւ իմանալու բարին: Եւ իմանալու չարը՝ հրաժարելով այն կրելուց: Որի համար էլ եւ Փրկիչը խաչը բարձրացնողներին եւ իր չարչարանքները կրողներին անուանում է իր արժանաւոր աշակերտներ, իսկ չբարձրացնողներին՝ անարժաններ: Իսկապէս որ եղաւ կենաց փայտը՝ նրա պտուղի, որ Քրիստոսն է, ճաշակման նկատառումով: Քանզի ինչպէս կենաց ծառի պտուղն է մարդու կեանքը վերանորոգում, սնուցում եւ երկարեցնում, այսպէս էլ ծառի այսօրուայ պտուղը, որը Քրիստոսն է, վերանորոգում է ճաշակողների հոգեւոր կեանքը, սնուցանում է եւ երկարեցնում: Ուստի Կուռնէլիոսը Ծննդ. Բ 9 մեկնելով՝ ասում է բնաբանի վախճանի մօտ, թէ կենաց ծառը հաղորդութիւնն է, որը հոգուն

եւ մարմնին կեանք է տալիս, վասնզի նրա զօրութեամբ բարձրանում ենք յաւիտենական կեանքի: Ըստ այդմ՝ ով ուտի այս հացը, կ'ապրի յաւիտեան: Իսկ կենդանարար նշան /ասում է/, զի կամաւոր կրողների կենդանարար նշանն է եւ կամ քանզի Քրիստոսով կենդանացանք: Սա է նրա մեզ կենդանացնելու նշանը: Զի որքան խաչի այսպիսի նշաններ ենք տեսնում, յիշում ենք, թէ սրանով Քրիստոսը մեզ կենդանացրեց եւ սա արեց ու տուեց մեզ նշանը, որպէսզի ապրենք աղեղի երեսով, այսինքն սատանայի թիւր կամքի եւ խաբէութեան:

Որպէս թէ զխաչն իսկ խաչելութիւն ելողին փառօք - Այսինքն Կենաց Փայտի սոյն մասն ինքն իրենով միանգամայն ցուցանում է ամբողջ խաչը, որի վրայ խաչուեց Քրիստոսը: Քանզի Կենաց Փայտի մասը ինչպիսի ձեւով էլ որ լինի՝ երկրպագելի է: Որի համար էլ այդ մէկ մասով պաշտուում եւ երկրպագում է Քրիստոսի բոլոր խաչը: Իսկ խաչելութիւն ասելով, Քրիստոսի չարչարանքներն է նշանակում, քանզի մասն էլ բոլոր խաչից է լինում. Քրիստոսի մարմինը շօշափելու պահին նրա չարչարանքները /ասում է/ նորից են լինում: Իսկ ելողին ասելով ցոյց է տալիս, թէ Կենաց Փայտի մասունքը, ուր էլ լինի, իրեն վրայ դեռեւս Քրիստոսին բեւեռուած է ցոյց տալիս, նկարագրութեամբ եւ ոչ թէ ներգործապէս: Զի Քրիստոսն խաչի վրայ է եւ այժմ չարչարանքների ժամուայ նկատառումով եւ վերաբերմամբ, այլ ոչ թէ ներգործապէս: Ինչպէս եւ Սուրբ Դաւիթ Փիլիսոփան է /Անյաղթ - Ա. Պ./ բարձրացածների եւ սրբերի մասին գրքի սկզբում եւ վերջում ասում. «Յիսուսի արեամբն մխեալ եւ չեն նորին զօրացեալ, որ է ի Քեզ, ընդ Քեզ եւ առ Քեզ»: Կամ թէ ինչպէս Ս. Կոյսն, որ միանգամ ծնեց Քրիստոսին, բայց միշտ Աստուածածին է, եւ /ասում է/ այսպէս էլ Քրիստոսը մի անգամ բեւեռուեց խաչին եւ միշտ նրա վրայ է: Դարձեալ նրա վրան ըստ որում նշան է խաչուելու եւ պատկերի: Զի իւրայատուկ կերպով ձեւակերպուածը ցոյց է տալիս որպէս իր վրայ: Իսկ նկատողապէս դարձեալ նրա վրան նշանակում է՝ սքանչելագործելով եւ ըստ այսմ՝ Քրիստոսը խաչի վրայ է իր կարողութեամբ, զի սքանչելիքները /հրաշքները/ լինում են յատկապէս Աստուծոյ

կարողութեամբ: Իսկ փառքն նշանակում է, որ Քրիստոսը խաչն ու չարչարանքներն իր փառքն է համարում: Ոչ ըստ Իրենով /զի անարգանքների եւ տանջանքների ենթարկուեց/, այլ ըստ որում Քրիստոսի փառքը /եւ փրկագործութիւնը որ նրանով է լինելու/ պատճառ եղաւ, ինչպէս որ զինուորի կարողութիւնը զէնքն է, փառքով եւ պատուով որպէս գործիքով պարծենում է տարածած յաղթութեան համար: Դարձեալ զի մահուան գործիքը, որ դատապարտեալների անարգանքն է, անդատապարտներին փառք ու պատիւ է, ինչպէս ասում է Առաքեալը. մի՛ ձեզ չարչարէ՛ք ինչպէս սպանուող եւ այլն, այլ որպէս քրիստոնեայ: Մի՛ ամաչէ՛ք եւ կամ եթէ նախատւում էք Քրիստոսի անուան համար՝ երանելի էք: Զի փառաց եւ զօրութեան անուն է /Ա Պետ. Դ.13/: Դարձեալ Ա. Պետ. Գ.14: Դարձեալ՝ Սուրբ Խաչը Քրիստոսի փառքն է: Զի նրանով պարգեւուեց Սուրբ Հոգին որպէս անդատապարտեալի չարչարանքների օժիտ: Եւ Քրիստոսի չարչարանքներից յետոյ ծանուցուեց Սուրբ Երրորդութեան ճշմարիտ հաւատքը եւ Քրիստոսն ամենուր փառաւորուեց Հօր եւ Սուրբ Հոգու հետ միասին: Բայց սրանք, ինչպէս վերն ասուեց, խորհրդական, այլաբանական եւ գրական մեկնութիւններ են:

Աննուագ փայլումն արձակէ - Քանզի արեգակն ուրիշից լոյս չի ստանում, ինչպէս Լուսինն, այլ ինքն իրենից աննուագ փայլ է արձակում: Այդպէս էլ Քրիստոսի Խաչի մասունքը արեգակի պէս ունի Խաչի ամբողջ լոյսը, կամ որի մէջ չարչարանքի գործիքն այդ մասով առկայ է լիովին:

Յիշատակ կորուսելոյ փառացն Ադամայ - Այսինքն՝ խանձարուրը, որով Քրիստոսը պարուրուեց ծննդեամբ՝ Ադամի կորուսեալ փառքի յիշատակն էր: Քանզի Ադամի ամենայն հեշտութեանց փոխարէն Քրիստոսը խորհրդաբար կրեց Իր վրայ հարուածներ եւ կըտտանքներ: Զի Իր ապաշխարութեամբ Ադամի նախքին մեղքերի վէրքերն բժշկեց:

Եւ զմաշկեղէնն - Այսինքն՝ թզենու տերեւի փոխարէն մաշկեղէն հանդերձ հագցրեց Աստուած Ադամին եւ Եւային, որ նշանակ էր ապագայ ժամանակ Աստուծոյ խօսքին անձի ծառայական կերպարանք առնելուն: Զի մաշկեղէնով նշանակւում է մեր

բնութիւնը, որ յանձն էր առնում Աստուծոյ Որդին, ինչպէս ասում է Կուռնէլիոսը Ծննդ. Գ 21-ի կապակցութեամբ: Հագնելով՝ Ադամը /ասում է/ օրինակ եղաւ Քրիստոսին, որ թէպէտ սուրբ եւ մաքուր էր, սակայն հագնուել կամեցաւ մորթեղէն զգեստներ, որ նշանակում է՝ մեր մեղքերն առաւ իր վրայ: Եւ Նա կերպարանք առաւ որպէս մարդ՝ մեղաւոր մարմնի նմանութեամբ: Ուստի եւ Սուրբ Գրիգորը մաշկեղինաւը հասկանում է մեր ծառայական բնութիւնը Աստուծոյ խօսքի յանձնառութեամբ: Քանզի թզենու տերեւով ծածկուելու փոխարէն /ասում է/ Քրիստոս ծածկուեց մեր մաշկեղէն բնութեամբ, որի նախօրինակը մեր նախածնողների մօտ ցոյց տրուեց դրախտում: Եւ Ադամը մաշկեղէն հագաւ /որ ոտին հագնելի լինի կօշիկ եւ սոնապան, նրա որդիների ոտքերը /ասում է/ իշխանաբար զարդարեց, ասելով՝ ահա տուեցի ձեզ իշխանութիւն՝ կոխելու օձին եւ կարիճին, ինչպէս որ Եւային էր ասել. Դու կըջախջախես նրա գլուխը, այդպէս էլ Առաքեալներին /նրա որդիներին/ աւանդեց կոխել օձերին եւ կարիճներին: որ մի խօսքով մաշկեղէնով է առնում կրկին օրինակ. Աստուծոյ խօսքի յանձնառութեամբ՝ մեր բնութիւնն առնելով եւ միւսը՝ յանձինս Առաքեալների՝ իշխանութեամբ եւ կարողութեամբ: Զի հպարտ սատանայի գլուխը Առաքեալների մարմնով ճնշելով եւ մահացնելով եւ մեղքից յետոյ ոչնչացնելով՝ կոխուած լինի, որ նշանակում է ոտներով, որպէս թէ որոնք մեռելոտի ոտքերն են հագնում, մինչեւ որ վերջին մեղքն ապաշխարեն: Նրանք կօշկաւորուած են եւ կարողութիւն ունեն կոխելու սատանայի հպարտութիւնը: Այդպէս էլ չինական իմաստասէրներից մէկը կոխոտելով Պլատոնի փլուզուած տունը գռեհիկ կօշիկներով, ասում էր. այսպէս կոխկրտեցի Պլատոնի հպարտութիւնը:

Եւ զփուշս դաժանաբոյսս ~ Այսինքն՝ փոխանակ դրախտի ծաղիկներին, որով մարդը զմայլւում էր, Քրիստոսն իր գլխին առաւ փշեղէն պսակ: Որը եւ մասն է կազմում Կենաց Փայտի մասունքների, որ պարգեւուեց Ապարանքի վանքին:

Զարիւններանգն ~ Այսինքն, կարմիր քղամիդից էլ գոյացաւ ընծայ, այն քղամիդի, որը Ադամի յանցաւոր մտքի խակութեան նշանակն էր: Ուստի գռեհիկների մէջ առակ կայ, որ մտքով

ապշեալներին կարմիր են կոչում: Սակայն Քրիստոսի կարմիր քղամիդ հագնելը նշանակում է /ասում է/ նրա պատերազմականութիւնը: Ուստի հրեշտակների հարցումից յետոյ, թէ ինչո՞ւ կարմիր են ձորձերը Քո, լսեցին նրա պատասխանը. «Ես մենակ ճմլեցի հնձանը, հեթանոսներից ոչ ոք ինձ հետ չէր, զայրոյթով տրորեցի նրանց, բարկութեամբ ճմլեցի նրանց եւ գետնին հաւասարեցրի ու իմ բոլոր զգեստներս արիւնաթաթախ արի»: Եսայ. ԿԳ 3: Ուստի պատմութիւնից յայտնի է, որ Սպարտացիները, որոնք զօրքերին պատերազմ էին տանում, հագցնում էին կարմիր զգեստ, որպէսզի ասպարէզ մտնելիս չերկնչէին: Քանզի կարմիր զգեստը արնագոյն լինելով՝ չի թողնում արիւնը երեւայ: Բայց յայտնի է, որ քղամիդն ու արիւններանգը միեւնոյնն են, կարմիր են: Բայց քղամիդ հագած Մատթէոսն ասում է Քրիստոսին, որ Յովհաննէսին ծիրանի կոչէ, իսկ ծիրանին ներկուած էր լինում Մորէա կոչուած ձկնով, որոնք կայսրերն էին հագնում: Ուստի հրեաներն կատակի կերպարանքի տակ, անգիտութեամբ նրան Տէր եւ Թագաւոր եւ Կայսր էին ընդունում, ինչպէս ասում է Յովհաննէս Ծործորեցին՝ Մատթէոսի քղամիդ պատմուճանը մեկնաբանելիս:

Եւ զդժնդակատէգն սեւեռս - Այսինքն՝ բեւեռի մասը կամ ամբողջ բեւեռը, որ կենաց փայտի մասի մէջ մեխեցին: Արդ /ասում է/ բեւեռները մեխեցին ձեռքերին, որպէսզի խափանեն ձեռքի անարգել ձգումը մահաբեր փայտից, զի զգայութեամբ մարդը մեղանչեց դրախտում: Քրիստոսը նոյն զգայութեամբ կրեց տանջանքները Գողգոթայի պարտէզի մօտ:

Դառնաթորմի - Այսինքն դառնակաթիլ: Զի սպունգն դառն զմուսով եւ քացախով թաթախելով մօտեցրին նրա բերանին, որը քաղցր պտուղի ճաշակմամբ խորհրդաբար բուժմանն է վերաբերում:

Զարկանելիս - Այսինքն՝ Սուրբ Աստուածածնի գլխի քօղից, որով սուրբ պարկեշտութեամբ սքօղել էր գլուխը՝ խորհրդաբար ծածկելով սկզբնամայր Եւայի ամօթալի մերկութիւնը, ինչպէս որ Որդին խորհրդաւոր չարչարանքներով Ադամի մեղքերը քաւեց եւ մայրը Եւայի պարտքերը վճարեց /յանցանքը մարեց/:

Զայսոսիկ - Յայտնի է որ Կենաց Փայտի այդ մասունքները

մի քառանկիւն տուփի մէջ են ամփոփել, ինչպէս որ այլ տեղ է արդէն ասուել:

Եօթնամասնեայ շաւիղ գթութեան ~ Որպէս թէ այդպիսի եօթը մասունքներ կային: Աստուած երբ իւր առաջատեսութեամբ բերեց ի մի եւ միափի, որպէսզի նրանցով կամ նրանց միջնորդութեամբ երգեն եւ օրհնեն: Եւ այն գթութեան եօթնակի հրաշքով Նրա կարողութիւնը եւ զօրութիւնը փառաւորուի անաղօտ ծագմամբ: Զի դրանց դրեցին Աստուծոյ տաճարի մէջ որպէս եօթն ստեղծական ակունք եւ աչք, որոնցով Աստուածային կարողութիւնները ինչպէս արեգակ՝ ծագելով լուսաւորում են: Եւ նրանցով յուսացողը իւր կարողութիւններն է զօրացնում: Քանզի ինչպէս արեգակի կամ ճրագի լոյսից թարթում, թէեւ աչքերն առողջ են լինում, բայց չեն տեսնում, այդպէս էլ առանց Աստուածային կարողութեանց ստեղծուածները որքան էլ գերագոյն եւ սուրբ լինեն՝ չեն կարող հրաշքներ գործել: Իսկ եթէ եօթն են այսպիսիները, ո՞րոնք են դրանք: Առաջինը մասն է Կենաց Փայտի: Երկրորդը խանձարուրն է, որով պատուեց անբանից մսուրում: Երրորդը Փշէ Պսակի մասերից է: Զորրորդը կարմիր քղամիզն է: Հինգերորդը բեւեռի մասն է: Վեցերորդը սպունգի մասն է: Եօթներորդը՝ գլխարկի մասը, այսինքն՝ Սուրբ Աստուածածնի գլխի ծածկոցի մասը, այլեւ որպէս էականապէս Աստուած եւ ամենատես եւ բոլորովին տեսողութիւն, որ եօթն աչքով է իմանում, որ Յովհաննու Յայտնութեան մէջ գրուած է Ե 6, թէ զէնեալ գառը ունէր եօթը եղջիր եւ եօթն աչք, որոնք եօթն աչքերով իմանում են Քրիստոսի ընդհանուր տեսողական զօրութիւնը, այդպէս էլ նոյն տաճարում սրանք /ասում է/ եօթը մասունքները, որպէս եօթ աչքեր են կայացած, որպէսզի նրանք եւ հրաշքները որ նրանցով են լինում, ինքն անաղօտ օրհնութեամբ միշտ երգի եւ օրհնի: Եւ կամ եօթն այսպիսի մասերով իմանում ենք Քրիստոսի գթութեան եօթը եղանակ, քանզի Խաչովն է ազատել: Խանձարուրը մեր մերկութիւնը ծածկեց: Փշէ Պսակը արքայական փառքի մեզ արժանացրեց, Քղամիզով մեր մտքի խակութիւնն հասունացրեց, եւ հոգեւոր պատերազմի մէջ մեզ քաջացրեց: Բեւեռովն մեզ իւր սիրոյն եւ բաղձանքին սեւեռեց, նահանջեցնելով մեր պիղծ եւ

վնասակար բաղձանքներից: Սպունգով ճաշակների դառնութիւնը քաղցրացրեց: Իր մօր գլխի ծածկոցով մեր ամօթալի մերկութիւնը սքօղեց:

Աստուտ կնքեսցուք - Մինչեւ այստեղ բաւական համարելով կենաց Փայտի գալստեան պատմութիւնից:

Փոխատրեալ - Փոխանակ պատմութեան՝ Սուրբ Խաչի գովասանութեանը դարձէք:

Բարեբաստութիւն - Բարերջանկութիւն:

Ներբողական - Գովասանական:

Արհեստահիւսակ - Այբբենական կարգը պահելով բանահիւս /յանկարծածին/ ճարտասանութեամբ:

Առասացութեամբ - Յայտարարութեամբ կամ կոչմամբ: Բայց առն այստեղ զարդ է նշանակում /զարդարուն, պերճագեղութիւն/ :

Ի Պրակապատճէն պիտառութեան - Պատմագիտականօրէն ձեռագրելուց բացի պատճառները յայտնաբերելով եւ վկայելով: Զի պիտառութիւնը վկայութիւն է, կամ շրջառութիւն, քանզի հարկաւոր է /ասում է/, իր պատմութիւնից յետոյ հոլովել եւ դառնալ գովաբանութեան եղանակին, որպէսզի գովաբանութիւնները խառնուելով միանան գովաբանութեանը, որի համար էլ միամասնեայ է ասում:

Գումարահոլով - Սուրբ Խաչի բազմեղանակ պատմութիւնը կոչում է գումարահոլով:

Դուն ինչ - Սակայն ինչ:

Համառօտագիր - Որ գրութեամբ կարճառօտ է եւ խօսքով արդիւնաւոր: Զի Աստուածաբանութիւնը պիտի լինի սակաւաբառ եւ բազմագէտ:

զՇաիչ շնորհաց - Սրբուհի Աստուածածնին կոչում է շաիչ շնորհաց: Որպէս թէ ցօղիչ շնորհաց: Ըստ օրինակի՝ շատրուանող, շռայլօրէն ցրող, զի ինչպէս շատրուանն է բարձր աղբիւրներից ցօղում բոլորին, այսպէս եւ Սուրբ Կոյսն Աստուծոյ բարձր աղբիւրից առատ շնորհում, ցօղում եւ սրսկում է իր պաշտողների, իր անունը տուողների եւ բարեխօսութիւնը խնդրողների վրայ: Ուստի Սուրբ Խաչի ներբողումից յետոյ խոստանում է Սրբուհի

Աստուածածնին ներբողել: Որպէս թէ Խաչից յետոյ երկրորդն ինքն է գործում յանուն մեր փրկութեան, որպէս շնորհների շատրուանում:

Մնացեալն - Այսինքն նախքան իր գալը եկած սրբերի, որոնք Սուրբ Խաչի գովաբանութիւնն արեցին: Որպէս թէ մնացեալի պակաս թողածն ինքն է խոստանում լրացնել:

Բացաձայնեցուք - Մեկնաբանեցին: Այսինքն այն խօսքերը, որոնք Սուրբ Գրքում կան Սուրբ Խաչի վերաբերեալ՝ մենք /ասում է/ նսեմաբար պարզաբանեցինք:

Այս խաչանիշ նորոգ նշանի - Զի այս խաչանիշ նշանով Հնում եւս Հրամայեց Կարմիր ծովին ճեղքուել: Քանզի ինչպէս Մովսէսը գաւազանը այս ու այն կողմ տարածելով ծովի վրայ՝ պատուեց ջուրը եւ Իսրայէլին անցկացրեց /որ եւ ջրերը պատկառեցին Սուրբ Խաչի նշանից/, այդպէս էլ Տէրը մեր Խաչով պատուեց մեր մեղքերի ծովը: Բայց մենք /ասում է/ ոչ թէ Մովսէսի գաւազանն, այլ այս նոր Նշանն ենք դրուատում եւ ոչ էլ Յակոբի ձեռքերի խաչանման տարածումը Նփրեմի եւ Մանասէի վրայ, այլ այն, որի վրայ Քրիստոսի ձեռքերը տարածուեցին:

Նորանուագ նկարս բանի - Ոչ հին վարդապետութիւնների ասածների եղանակով, այլ նորանուագ եղանակով ենք գովում Սուրբ Խաչը:

Գրաբարից արդի Հայերէնի վերածեց Ա. Պ.

Քաղուած է՝ Յակոբ Նալեանի «Մեկնութիւն աղօթից եւ ներբողինաց Սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ»: Կոստանդինուպոլիս, 1745, էջ 723-747

Հ. Միքայէլ Զամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, Հատոր
Բ, Վենետիկ, 1785, գիրք չորրորդ, գլ. Լ, էջ 852-857

Սմբատի թագաւորութեան եւ Խաչիկի կաթողիկոսութեան
ժամանակներում, քանի դեռ կենդանի էր նաեւ Վահան
կաթողիկոսը, իմաստութեամբ եւ սրբութեամբ սկսեց փայլել
մարմնաւոր հրեշտակ սուրբ Գրիգոր Նարեկացին, Խոսրով
Անճեւացի մեծ եպիսկոպոսի որդին: Նա ծնուել է 951 թուականին,
սնուել աստուածային շնորհներով, մանուկ հասակից բուրել մաքուր
վարքի անուշահոտութեամբ եւ երկնային գիտութեամբ:
Դաստիարակուել եւ կրթուել է Ռշտունեաց գաւառի Նարեկայ
վանքում, իր անդրանիկ եղբոր՝ Յովհաննէսի հետ միասին, մեծն
Անանիայի՝ նոյն վանքի հոգելից առաջնորդի մօտ, որը եւ իր մօր
հօրեղբայրն էր: Եւ Գրիգորի զարգացմանն զուգընթաց հռչակուեց
նրա անունը համայն Հայաստանում եւ պատուելի եղաւ
կաթողիկոսի, հայրապետների, թագաւորների եւ իշխանների
համար: Եւ դեռեւս նոր էր քահանայութեան կարգուել, իր կեանքի
քսանվեցերորդ տարում հայոց ՆԻՋ, այն է 977 թուականին,
Գուրգէն Անճեւացի թագաւորի խնդրանքով, սքանչելի եւ
քաղցր վարդապետութեամբ մեկնաբանութիւն արեց Սողոմոնի
Երգ-Երգոցին: Ընդ որում ինքն էլ յիշում էր այդ գրքի
մեկնութիւնն սկզբից մինչեւ վերջ:

Վահան Կաթողիկոսից տեղեկանալով Քաղկեդոնի ժողովի
պատճառով հայերից յոյների տարապարտ բաժանման մասին,
Սուրբը գալիս է կաթողիկոսի մօտ՝ Վասպուրական եւ ամեն կերպ
ցանկանում վերահաստատել ճշմարտութիւնը, փորձում յունաց
եւ բոլոր քաղկեդոնական ազգերի եկեղեցիների հետ հայերին դրդել
միաբանութեան եւ վերացնել ատելութիւնն ու թշնամութիւնը, որ
առկայ էին քրիստոնեաների միջեւ: Տեսնելով, թէ ինչպէս է
աւերւում եւ ամայանում Հայոց աշխարհը այս ու այնտեղ սպրդող
եկեղեցական կարգի խոտորումներից, նա շտապում էր խնամքով

եւ զգուշութեամբ ուղղել դրանք:

Յետամիտ մարդիկ Սուրբի սրտի այսպիսի բարի խորհուրդների մասին իմանալով՝ սկսեցին այլ աչքով նայել նրան եւ կոչել ծայթ, որ իբր թերահաւատ է եւ շրջուել է դէպի այլադաւանութիւն: Եւ չբաւարարուեցին սրանով, այլ Վահան Կաթողիկոսի մահանալուց յետոյ ոմանք տգիտօրէն սկսեցին հալածանք կազմակերպել նրա դէմ եւ գնացին ու Շիրակ գաւառում եւ Անի թագաւորանիստ քաղաքում ամբաստանեցին նրան: Եւ շշուկներ էին տարածւում եւ աղմուկ էր բարձրանում նրա դէմ Հայոց աշխարհում: Ի վերջոյ հարկ եղաւ մի քանի վարդապետների եւ իշխանների ժողով հրաւիրել Անիում, որպէսզի ի յայտ անեն Սուրբի միտքն ու խօսքը եւ եթէ նրան ուղիղ հաւատքից հերձուածող ճանաչեն՝ պատուհասելով՝ աքսորեն:

Ապա հրաւիրակներ են ուղարկում նրա մօտ, որպէսզի շուտափոյթ ժողովի գայ կամ տեղում հարցուփորձ անելով՝ քննեն նրա մտքերը եւ հասցնեն ատեանին: Երբ պատգամաւորները տեղ են հասնում, գիտենալով նրանց խորհրդի մասին՝ Սուրբը հանգրուանում է նրանց իր մօտ: Հոգեւոր սիրալիր բարեմաղթութիւնից յետոյ հրամայում է սեղան պատրաստել հրաւիրակների համար եւ աղաւնիներ խորովել: Իսկ այդ օրն ուրբաթ էր: Երբ ճաշի ժամը հասնում է, նրանք տեսնելով աղաւնիները, առաւել եւս գայթակղւում են նրա դէմ եւ ասում. «Վարդապետ, այսօր ուրբաթ է՞»: Եւ նա իբր թէ չէր յիշում, ասում է. «Եղբայրնե՛ր, թողութիւն չնորհեցէ՛ք»: Եւ ապա խորոված աղաւնիներին հրամայում. «Թողէ՛ք, գնացէ՛ք այստեղից, որովհետեւ այսօր պահք է»: Եւ Սուրբի խօսքերի վրայ, նոյն պահին խորոված աղաւնիները թեւ են առնում եւ ամենքի առջեւից անցնելով թռչում գնում: Այս տեսնելով՝ հրաւիրակները խիստ զարհուրում են եւ ընկնում Սուրբի ոտքերը՝ նրանից թողութիւն խնդրում: Եւ ելնում գնում են ժողովին, որից ուղարկուած էին: Եւ ամէնքին պատմում են իրենց տեսածը: Եւ միանգամից ընդունւում են Սուրբի սքանչելի քաղաքավարութիւնը եւ աստուածաշնորհ վարդապետութիւնը: Եւ այս լսելով զարմանում եւ հրաժարում են իրենց խորհրդից եւ պատժում նրա չարախօսներին:

Իսկ Սուրբ Գրիգորն օրըստօրէ աճում էր սրբութեամբ՝ ինքն իրեն լիովին տալով աղօթքների եւ ընթերցանութեան: Ամբողջ օրը, առաւօտից երեկոյ դեգերում էր անխոնջ եւ համակ ընկղմուած էր Աստուածային խորհուրդների եւ մտածումների մէջ: Եւ արժանացաւ Աստուածորդուն գրկած Սուրբ Կոյսի տեսութեանն իր իսկ մարմնաւոր աչքերով: Եւ ինքը՝ լիանալով Սուրբ Հոգով՝ արարեց աղօթքների այն հրաշալի գիրքը, որ կոչւում է Նարեկ, որի նմանն ցարդ ի յայտ չեկաւ աշխարհում եւ որն աւարտեց Տիրոջ 1001 կամ հայոց ՆԾԱ /451/ թուականին: Արարեց նաեւ գեղեցիկ ճառեր, ներբողներ եւ գանձեր եւ բազում մեղեդիներ: Մեկնութիւնն արեց նոյնպէս Յօբի գրքի: Ստեղծեց նաեւ Հաւատքի եւ արժանավայել վարքի հրահանգներ, իր բարեկամ Վարդանի խնդրանքով, որը դիւանագլխին էր Սենեքերիմ Արծրունեաց արքայի: Եւ հոգեւի այլ խրատական ճառեր յօրինեց եւ բազմաթիւ գրուածքներ:

Այդ ժամանակ, Վասիլ եւ Կոստանդին կայսրերի եօթերորդ տարում, այսինքն Տիրոջ 983 կամ Հայոց ՆԼԲ /432/ թուականին եղաւ Ապարանքի Սուրբ Խաչի փոխադրութիւնը, որից արժանի է ըստ կարգի յիշատակել այստեղ՝ քաղելով Սուրբ Գրիգոր Նարեկացու խօսքից, որ ականատես լինելով իրողութեանը, գրեց այդ մասին երկար ճարտասանական պերճախօս յիշատակագրութիւն: Եւ որպէսզի այստեղ ամբողջական պատմութիւնը ներկայացուի, պիտի խօսքը սկզբից սկսենք: Տէր Անանիա Մոկացու կաթողիկոսութեան եւ Հայոց Աբաս արքայի թագաւորութեան ժամանակ Մոկաց աշխարհի եպիսկոպոսական աթոռին նստած էր Դաւիթ անունով մի վարդապետ: Մարդ էր սքանչելի սրբութեամբ եւ իմաստութեամբ, որ բազմապիսի առաքինութիւններով էր փայլել իր կեանքի բոլոր օրերին, եւ հասնելով բաւական ծերութեան՝ վախճանուեց եւ թաղուեց Մոկաց աշխարհի իր վիճակում՝ հռչակաւոր Ապարանք կոչուած, կամ Ապարանից Սուրբ Ուխտ վանքում, նոյն Դաւիթ եպիսկոպոսի նախնի՝ Հայոց երեւելի նախարարներից մէկի ապարանքի առաջուայ տեղում, Կորդուաց լեռնաձորերում: Եւ բժշկութեան Աստուածային շնորհը տրուեց Սուրբ եպիսկոպոսի մարմնին, քանզի

բազում ախտաժէտներ եւ ցաւագարներ մերձենալով նրա տապանին՝ նոյն պահին առողջանում էին: Ուստի՝ փափագելով մաս ունենալ բարեպաշտի նշխարներից՝ դրա փոխարէն վերցնում էին նրա տապանի հողից եւ պահում էին այն իբրեւ նրա սուրբ նշխարների մաս:

Սոյն երանելի Դաւիթն իր եղբոր դստեր որդուն՝ Ստեփանոսին, որ թարգմանաբար նաեւ Պաակ է անուանւում, ձեռնադրել էր քահանայ: Նրան տուել էր նաեւ վարդապետութեան կոչում եւ դարձրել Ապարանքի վանքի իր տեղապահ: Յետոյ նա ձեռնադրուեց Մոկաց աշխարհի եպիսկոպոս եւ նստում էր այդ վանքում: Եւ Դաւթի եղբորորդիներից մէկն էլ, որը նաեւ քեռին էր Ստեփանոսի՝ այսինքն՝ նրա մօր եղբայրը, երիտասարդ, առոյգ եւ հզօր, ելաւ Մոկաց աշխարհից՝ ժամանեց յունաց աշխարհ՝ Կոստանդինապոլիս թագաւորանիստ քաղաքը եւ զինուորագրուեց կայսեր դռանը: Եւ այնտեղ բազմաթիւ երեւելի արիութիւններ գործեց եւ Մանգլաւտ մականուամբ կոչուեց, որի մասին նաեւ Նարեկացին է ասում, որ այր է արագամիտ եւ խօսքի տրամաբանութեամբ անթարթափ, եւ լեզուից յոյժ բարեհմուտ / հայերէն եւ յունարէն/, եւ Աստուածային հոգելից իմաստութեամբ յաւէտ ճոխացեալ: Հենց ինքը՝ Մանգլաւտն էր տարել իր երջանիկ հօրեղբոր՝ Դաւիթ եպիսկոպոսի տապանից մի բուռ հող, որ ամեն տեղ իր հետ տարել էր եւ ըստ ժամանակի եւ կարիքի դնում էր հիւանդների եւ վտանգուածների վրայ, որով էլ բազմաթիւ հրաշքներ գործեց արքունի պալատում, նաեւ բանակի զօրքի մէջ, մինչեւ որ համբաւը հասնում է Վասիլ կայսեր եւ նրա եղբոր՝ Կոստանդինի ականջին:

Ինքնակալները նրան կանչում են իրենց մօտ եւ հարցնում ու քննում այն հողի զօրութիւնը: Եւ Մանգլաւտը յաջորդաբար պատմում է նրանց իր Դաւիթ հօրեղբոր տապանի հրաշագործութեան մասին: Այնժամ կայսրերի սրտերը գթութեամբ են լցւում Մանգլաւտի, նրա հօրեղբոր շնորհների հանդէպ եւ նրա ազնուութիւնը հատուցում են աւագութեան աստիճան տալով շուտափոյթ, նաեւ պատրիկի եւ մագիստրոսի իշխանական կոչումներ: Եւ այսպէս, ըստ Նարեկացու խօսքի՝ հեռաւոր

աշխարհի անծանօթ օտարականին, սիրելիների աչքից այդքան հեռու, հարազատներին անհպաւոր, իսկ եւ իսկ նրա ասածի պէս՝ աշխարհախումբ, երկրագումար եւ բիւրակաճառ ատեանում փառքի բարձրութեան եւ պարգեւընկալ պանծալի պատուի են արժանացնում:

Ինքնակալներն ապա հարցնում են Մանգլաւտին, թէ ով է այն վանքի հովիւն ու առաջնորդը, ուր թաղուած է երանելի Դաւթի մարմինը: Եւ Մանգլաւտը նրանց յայտնում է, թէ իր քեռորդին է՝ Ստեփանոսը: Սա Վասիլի եւ Կոստանդինի մէջ մտերմութեան եւ սիրոյ զգացումը առաւել է ուժեղացնում, որոնք յօժարում են մեծամեծ պարգեւներ եւ նուէրներ ուղարկել Ստեփանոս վանահօրը եւ Ապարանքի Սուրբ Ուխտին՝ ոսկեղէն եւ արծաթեղէն սպասքով մեծարել սուրբ Դաւթի հանգստարանը: Իսկ Մանգլաւտը համեստաբար պատասխանում է, թէ մարմնաւոր ճոխութեան կարիք չունեն, բայց եթէ վեհերը կամենան՝ նամակով կարելի է տեղեկութիւն ստանալ, թէ իրենք ստոյգ ինչ բանի ակնկալութիւն ունեն: Եւ կայսրերի ցանկութեամբ Մանգլաւտը շտապ նամակ է գրում Ստեփանոսին, որպէսզի նա իր վանականների եւ եկեղեցու պաշտօնեաների խորհրդակցութեամբ պատասխան տայ եւ ասում է. մեր ինքնակալներն այլ կարեւոր խնդրանք չունեն, բացի միայն՝ որպէսզի Սուրբ Խաչի փրկական եւ Աստուածընկալ Կենաց Փայտից մաս շնորհեն մեզ իբրեւ պարգեւ, որը կար մինչ այդ ժամանակ Կոստանդինապոլիս թագաւորական քաղաքում:

Երբ Վասիլն ու Կոստանդինն իմանում են հայերի այդպիսի հոգեւորական տենչանքը, յոյժ գովում եւ նոյնիսկ զարմանում են: Եւ հրամայում են առանց ուշացնելու պատրաստել ոսկեկուռ ձուլածոյ փառաւոր խաչ եւ նրա հետ դնել Կենաց Փայտի երեւելի մասունքներից: Եւ Սուրբ Նշանին առաւել եւս փառք ընծայելու համար գեղեցկազարդ յօրինում եւ դնում են նրա հետ անգիւտ եւ փափագելի նշխարները. այսինքն՝ մաս սպունգից, որով աշխարհի Փրկիչը լեղին ճաշակեց, եւ փշեղէն պսակից մաս, եւ բեւեռներից, եւ սուրբ խանձարուրից, եւս ղենջակից /սփածանելի, վարչամակ, գլխաշոր/, որով սփածաւ. այլեւ Սուրբ Աստուածածնի հանդերձից: Այս ամենը վայելուչ ամփոփելով մի պատուական

տապանակի՝ երկբացիկ դռներով ճարտարութեամբ յօրինելով՝ տալիս են բարեպաշտ իշխան Մանգլաւտի ձեռքը. եւ նրան բազում շուքով ուղարկում իր հայրենիքը՝ Հայոց աշխարհի Մոկաց գաւառը. որ եւ ինքը բերում, դնում է այն իր հօրեղբօր՝ Դաւթի հանգստարանին, որը եւ այդ շնորհները Կորդուաց լեռների ձորակի Ապարանքի վանքին արժանացնելու պատճառն էր:

Արդ, երբ Մանգլաւտի քրոջ որդին՝ Ստեփանոս եպիսկոպոսը լսեց այդ կենսատու խաչի մեծ պարգեւի մասին՝ ուրիշների հետ ձեռնարկեց այդ գանձի համար արժանավայել եւ փառազարդ տեղ յօրինել: Եւ քանի որ ինքը վաղօրօք էր սկսել վանքի եւ մօտակայ եկեղեցիների նորոգումը, եւս առաւել ջանքերով ցանկացաւ այդ նորոգումը, հոյակապօրէն կառուցեց Ապարանքի վանքը: Եւ ըստ Նարեկացու գրութեան.«գործեց. եւ երկնքի երկինքը երկրի վրայ վայելչական գեղութեամբ յօրինեց»:

Վանական կառոյցների կենտրոնում ամենօրհնեալ Սուրբ Աստուածածնի անուամբ հրաշալի եւ ամէնարուեստ ճարտարութեամբ մի մեծ տաճար կառուցեց, որն արդէն իսկ հիմնադրել էր իր եպիսկոպոսութեան սկզբից: Եւ այն վայելչացրեց զանազան զարդաքանդակներով եւ որմերն ու տանիքը նրբագեղօրէն նկարազարդեց: Եւ ներքուստ ճոխացրեց մաքուր եւ մեծագին սպասքով: Իսկ արտաքուստ, մենաստանի շուրջ տնկեց բուրաստաններ եւ պարտէզներ եւ անդաստաններ, որոնց մասին երկար գրում է Նարեկացին:

Եւ նրան միացրեց երկու այլ եկեղեցիներ, որոնցից մէկը կոչւում է Սուրբ Թովհանէս Կարապետի անուամբ, եւ միառժամանակ հանգուցուեց պատուական խաչը եւ միւսը Սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի անուամբ, որը իր վանահայրութեան սկզբից էլ կառուցել էր Ստեփանոսը Սուրբ Աստուածածին մեծ եկեղեցուն առընթեր: Զօրինեց եւ այլ մեծամեծ խորաններ՝ կամ փոքրիկ մատուռներ՝ Տիրամօր տաճարի շուրջը որով Սուրբ Առաքեալների անուամբ, Սուրբ Լուսաւորիչի անուամբ, եւ Աբղըլմսեհ վկայի անուամբ եւ նրանցում հանգուցեց նրանց ոսկորների նշխարները, որոնք իր մօտ ունէր. նրանց հետ միասին եւ Յակոբ արդարի, եւ Անդրէաս առաքեալի, եւ Ատովմեան վկաների,

եւ Սեբաստիոյ քառասուն մանկանց, եւ Կոզմայի եւ Դամիանոսի, եւ Կիպրիանոս Քաղկեդոնացու՝ Աֆրիկայի եպիսկոպոսի, եւ Յուստիանեայ կոյսի եւ վկայուհու, եւ Սուրբ Ղեւոնդեանց քահանաների: Եւ այսպէս սուրբերի ամենայն բոյլը /ասում է Նարեկացին/ իր թեւերի տակ ունի հաւաքուած ամենայն կենդանութեան իբրեւ մայր՝ Տիրուհին եւ Աստուածածինը:

Եւ երբ այս ամենը պատրաստուեց աւարտուեց, Ստեփանոս եպիսկոպոսի հրաւերով եկան եւ գումարուեցին եպիսկոպոսների, վանականների, հոգեւորականների, այլեւ մեծամեծ իշխանների եւ նախարարների բազմութիւններ, ըստ որում՝ Վասպուրականի երեք թագաւոր եղբայրները՝ Աշոտ, Սահակ եւ Գուրգէն /Խաչիկ, Սենեքերիմ, Յովհաննէս/: Եւ մեծ հանդէս կազմակերպուեց՝ բազմամբոխ ժողովրդով հանդերձ, եւ փառաւոր թափօր կազմած՝ շուքով Կենաց Փայտի տապանակը վերցնելով, որի մէջ Փրկչի տնօրինած գործերի մասունքներն էին, ինչպէս ասացինք: Եւ բարձրացրած բերեցին հանգուցեցին Ապարանքի վանքի Սուրբ Աստուածածին տաճարում, Մեծի պահոց աւագ ուրբաթ խորհրդաւոր օրը, 983 կամ Հայոց ՆԼԲ թուականին: Եւ այն օրն այնտեղ մեծ տօնախմբութիւն կատարեցին եւ առ Աստուած գոհաբանական օրհնութիւն մատուցեցին բերկրալիւ բերանով եւ ցնծալից շրթունքներով ասելով Դաւթեան սաղմոսը. «Երկիւղածութեան նշան Դու տուիր, որ փրկութիւն գտնեն աղեղից» /Սաղմ. Կ/ ԾԹ/: Եւ այնտեղ եղաւ ընդհանուր ժողովուածների անչափ խնդութիւն, որոնցից մէկն էլ սրա պատմագրողն էր՝ Սուրբ Գրիգոր Նարեկացին՝ իր հարազատ եղբօր՝ Յովհաննէսի հետ միասին, որը նրա հետ միասին Նարեկայ վանքի վանական էր եւ ինքը՝ Գրիգորը վարժապետութեան կարգուած վանականներին:

Դրանից յետոյ Ստեփանոս մեծանուն եպիսկոպոսը, որը եւ միաժամանակ առաջնորդն էր Ապարանքի վանքի, իմանալով իմաստութեան Աստուածաշնորհ ձիրքը, որ տրուած է բազմաբաշխ առատութեամբ երանելի Գրիգոր Նարեկացու սրտին ու հոգուն, նրան թախանձագին յորդորեց թուղթը ձեռքին, որպէսզի Սուրբ Աստուածընկալ խաչի համար յօրինի գովեստի ներբող՝ Ապարանքի

այս խաչի գալստեան եւ փոխադրութեան վերաբերեալ վիպասանական ճառով հանդերձ: Եւ Սուրբ Գրիգորը ստեղծեց ըստ նրա հրամանի հրաշալի եւ ճարտար խօսքերով եւ խորին խորհրդով, ինչպիսին յայտնի է ընթերցողներին: Եւ դրա հետ միասին առաւել սիրով բորբոքուած իր այրուող սրտով աննման ներբող նուիրեց ամէնօրհնեալ Սուրբ Աստուածածնին: Եւ ինքը՝ նրանելին, իր եղբօր՝ Յովհաննէսի մահից յետոյ սակաւ ժամանակ ապրեց Նարեկայ վանքում եւ հրեշտակակրօն վարքի կատարեալ ընթացքով փոխուեց առ իր անձկալի Քրիստոս՝ յիսուն կամ յիսուներկու տարեկան հասակում, Տիրոջ 1003 թուականին, եւ հայոց ՆՄԲ, փետրուարի 17-ին, Սարգիս Կաթողիկոսի տասներկուերորդ տարում, որ յաջորդեց Խաչիկին եւ Սմբատի որդի Գագիկի տասնչորսերորդ տարում: Եւ նրա սուրբ մարմինը թաղուեց Նարեկայ վանքում, Սանդուխտ սրբուհու եկեղեցու մօտ:

/վերածուած է գրաբարից/

Ապարանից Ս. Խաչի վանքը:

Մոկաց աշխարհի հարաւակողմը՝ Մամըռտանք կամ Մարմոտանք /Առանձնակ/ դաւառի Ողիմ գիւղէն գրեթէ տասնուհինգ վայրկեան հեռու՝ Ապարանք գիւղի հիւսիսային կողմը բոլորածեւ դաշտի մը վրայ բարձրացած է Ս. Խաչի վանքը:1

Սոյն վանքի տաճարին շէնքի ձեւը կը նմանի Աղթամարի տաճարին՝ ըլլալով անոր պէս խաչաձեւ եւ վիթխարի կաթողիկէով վերջացած, ներսէն կազմուած ըլլալով կղմինտրներէ, եւ դրսէն քարերէ /«Բիւզանդիոն», 1904, թիւ 2294/: Գեղեցիկ է եւ հոյակապ /«Լուծայ», 1900, էջ 222/: Նաեւ դարպասն ալ ընդարձակ եւ կամարակապ շէնք մըն է՝ հաստատուած չորս քարաշար սիւներու վրայ: Պատերը կղմինտրներով եւ քարերով շինուած: Տաճարին 2 դուռը, որ բաւական յաջող ճարտարութեամբ մը կը ներկայացնէ, իր ճակատին վրայ հետեւեալ արձանագրութիւնն ունի «Ի թուականին քսան եւ մի յօրելեան, եօթ քառեակ յարեակ ի նմին / 1638/ նորոգեցաւ դուռն սուրբ Խաչին ձեռամբ Լազ. վարդապետին» /«Բիւզանդիոն», 1904թ. 2294: Տաճարին հիւսիսային պատին տակ կը ցուցուի բարձր թումբ մը, որ «Ջորիի գերեզման» կը կոչուի, վասն զի կ'աւանդուի թէ հոն թաղուած ըլլայ խաչաքեր կամ խաչակիր ջորին /անդ/:

Ապարանք ունեցած է քանի մը եկեղեցի: Նախապէս կառուցուած է լուսաւորչաշէն Ս. Կարապետ, որուն մէջ ամփոփուած է մենաստանի առաջնորդներէն Դաւիթ սրբակեաց /Մոկաց/ Եպիսկոպոսը: Անոր յաջորդը՝ Ստեփանոս, ի պատիւ իր անուանակիր երանելիին, կը շինէ Ս. Խտեփանոս Նախավկայի եկեղեցին եւ ապա Ս. Աստուածածնի մեծ եւ հոյակապ եկեղեցին եւ անոր հետ կը միացնէ միւսները եւ զանոնք ամենքը խորաններով կ'օժտէ3: Այդ խորանները կը նուիրուին Ս. Առաքեալներու, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, եւ Աբդլմսեհ վկային, եւ անոնց մէջ կը զետեղուին բաց ի նոյն սուրբերու նշխարներէ, նաեւ Ս. Անդրէաս

Առաքելի, Ղեկոնդեան քահանաներու, Սեբաստիայի Քառասուն մանուկներու եւ Ատովմեան վկաներու մասունքները: Բայց նորակերտ տաճարին զարդն ու հոգեւոր հարստութիւնը կ'ըլլայ Սուրբ Խաչի անգին մասունքը /հմտ. Տաշեան, Մայր Յուլիա, էջ 879/, որ Յոյներու Վասիլ եւ Կոստանդին կայսրները Դաւիթ Եպիսկոպոսի Մանգլաւտ եղբօրորդիին կը պարգեւեն Մոկք բերելու համար. «Ապա փութաբար եւ վաղվաղակի կազմեցին եւ քառաթեւ խաչի յօրինուածքը եւ ոսկեկուռ ձուլուածքից պատրաստեցին Աստուածային Նշանը: Եւ նրա մէջ տեղադրեցին Տէրունական փառքի աթոռից՝ կենսակիր փայտից կտրուած մի մաս: Եւ այս նշանին առաւել փառք ընծայելու համար այն պատշաճօրէն գեղազարդեցին Յիսուսի կենարար մահը եւ չարչարանքները վկայող իրեղէն նշխարներով, որոնցով ճաշակեց եւ սփածաւ /գլուխը փաթաթեց/ եւ պսակուեց եւ սեւեռապինդ գամուեց»:

Այս թանկագին մասունքը նախապէս Ս. Կարապետ եկեղեցու մէջ կը գտնուէր եւ ապա 983-ին Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյ աւարտումէն յետոյ հանդիսաբար հոն կը փոխադրուի: Այդ տօնախմբութիւններու կը մասնակցին Վասպուրականի երեք թագակիրները՝ Աշոտ - Սահակ, Գուրգէն - Խաչիկ, Սենեքերիմ - Յովհաննէս, եւ բազմաթիւ եկեղեցականներ:4

Ապարանից Ս. Խաչի պատմութիւնը կը գտնուի նաեւ անոր կոնդակին մէջ, որուն քաղուածքն է. «Եւ աստուածային օրհնութեամբ՝ սիրելիների ծախսերով յանուն Ապարանի Սուրբ խաչի պատմութեան, որը նախ եւ առաջ մի եկեղեցի էր Ս. Կարապետի անուամբ եւ Դաւիթ ճգնաւոր եպիսկոպոսի գերեզմանն էր խորանի մէջ եւ առաջնորդը Վանքի՝ Ս. Ստեփանոսը, որն ունէր մի ճգնաւոր մանկլաւիկ որպէս իր սպասաւոր եւ Ս. Ստեփանոսը նրան ասում է. Առ վանքից նշխար եւ գնայ ժողով արա բեր: Մտնում է խորան եւ ճգնաւորի գերեզմանից հող է վերցնում եւ գնում Ստամպոլ, որին ժամանակին Կոստանդիանոսն էր թագաւոր եւ ունէր Բ որդի՝ Վասիլ եւ Կոստանդին: Նոյն տարում մեռնում է Վասիլը եւ քաղաքի բազմութիւնը գնում են թագաւորի որդու թաղմանը: Եւ Մանկլիկը վերցնում է օրհնութեան հողը, որ վերցրել էր Դաւթի գերեզմանից եւ դնում է մեռեալի

վրայ եւ նոյն պահին յարութիւն է առնում մեռեալը Քրիստոսի շնորհով: Թագաւորը նրան հարցնում է. «Մ՞ր երկրից ես»: Նա պատասխանում. «Մոկաց Ապարանի վանքից»: «Մ՞վ է, - հարցնում է, - տեղի առաջնորդը»: Պատասխանում է. «Իմ քրոջ որդի Ստեփաննոսը»: Թագաւորն ասում է. «Պահանջիր, ինչ որ կամենում ես՝ կը տանք»: Մանկլաւտն ասում է. «Ինձ թոյլ տուր գնամ վանքի առաջնորդին հարցնեմ, ինչ որ խնդրի՝ կ'ասեմ քեզ»:

Մանկլիկը ննջում է մի ծառի տակ եւ երազում տեսնում է Սուրբ Ստեփաննոսին, որը խրատում է նրան խնդրել Քրիստոսի Զ. Ե. մասերը: Իսկ Քրիստոսի է մասը ոսկեզօծ տապանն էր, մարգարտաշար յօրինեցին եւ մի ջորու բարձեցին այդ մասունքներից եւ Թագաւորի երկու որդիները՝ Վասիլն ու Կոստանդինը եկան Ապարանքի Սուրբ Խաչ տաաներկու հազար հեծելազօր զնդերով եւ աւագ Ուրբաթ օրը հիմնադրեցին եկեղեցին եւ մինչեւ Սուրբ Խաչի օրը աւարտեցին եւ սուրբ մասունքների հիմքի վրայ դրեցին եւ զանազան ահեղահրաշ զարդերով նրան շուրջպարարեցին եւ որպէս երկնաւոր Թագաւոր Քրիստոսի Հարսի՝ պերճօրէն զարդարեցին եւ ամենայն գեղեցկութեամբ որպէս մարգարիտներով ընդելուզուած ականակապ գօտի մէջքին կապեցին եւ Ապարանքի Սուրբ Ուխտի Սուրբ Խաչ անուանեցին եւ օրհնութեամբ ետ դարձան իրենց տեղը՝ Ստամբօլ/Նաթանեան, Արտօսր Հայաստանի, էջ 190-201:

Ապարանքի Ս. Խաչ վանքի հիւսիսային կողմն է անոր քարուկիր եւ կամարակապ ախոռը /պանդոկը/, որի դռան ճակատի վրայ գետեղուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Ի թուականին

Քսան երկու յոբելեանին

Եղեւ շինումն այս պանդոկին,

Զեռամբ պիտակ /անպիտան/ Սիմէոնին

Դիտապետի այս մեծ ուխտին

Արեամբ մածեալ Սրբոյ խաչին՝

Ի աշակերտի քաջ հռետորին

Աստուածաբան Կարապետին.

Խաչէ ի թիւն բնականին

Պաճարամիտ մեղօք ի լին
Վասն այս շինեաց զայս տուն աղբին,
Զի ախտք հոգւոյն իւր բուժեսցին
Թվ. ԼՃ 1651» «Բիւզանդիոն», 1904, Թ. 2294:

Կամարակապ եւ մատռանաձեւ շէնքի մը մէջն է մենաստանին
աղբիւրը: Զայն Սիմէոն վարդապետը շինել տուած է5, իսկ
ճարտարապետն եղած է Խաչատուր. «Շինեցաւ ձեռամբ մէքար
Խաչատուրին Թվ. ՌՃԹ» 6:

Ցաւալի է, որ Գրիգոր Նարեկացիի գրչով այնքան ներբողուած
Ապարանից Սուրբ Խաչի վանքի մասին պատմական տեղեկութիւն-
ներ յետագայ դարերու մէջ այնչափ առատ չեն: Սոյն վանքի
պատմական ըրած ատեն- այժմ- կրկնութիւնէ խուսափելու
դիտումով չեմ ուզէր յիշել այն տեղեկութիւնները, զորոնք անոր
նկարագրութիւնն արած միջոցին շարահիւսեցի: Հաւանականօրէն
անոր կամարներուն վրայ շատ փոթորիկներ ու դառն անցքեր
կուտակուած են ու ծանրօրէն զանոնք հարուածած ու հեռացած,
որ Նարեկեան շրջանին այնպէս պայծառացած եկեղեցին ու
մենաստանն երկար դարեր գրեթէ անտեսուած կը մնայ: Միակն է
Մարիամ Տիկնանց տիկինը, որ անով կը սփոփուի /Հմմտ, Թովմա
Արծրունի, Պտմ. էջ 310/:

Յաջորդ դարերէն հասած են հետեւեալ յիշատակագրութիւն-
ները եւ տեղեկութիւնները: Արդ 1410-ին Հոս Աստուածատուր
քահանան Աւետարան մը կ'արտագրէ՝

«Փառք -ոմանք քահանայք՝ անուն Ղազար եւ Անտոն- ետուն
գրել զսա յիշատակ հոգոց իւրեանց: Արդ գրեցաւ ի Թուականիս
Հայոց ՊՄԹ /1410/ ի երկիրս Մոկաց ի վանքս Սուրբ Խաչ եւ ի Ս.
Կարապետի ի Հայրապետութեան տէառն Դաւթի: Աղաջեմ զձեզ
յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղաւթս զտեղապահ ուխտիս զտէր Գրիգոր
հեղահոգին, եւ զՅովհաննէս Հայրապետն առաքինութեամբ լցեալ»
/Լալայեանց, Յուց. Հայ. ձեռ. Վասպուրականի, էջ 297-298/:

Թովմաս Մեծօփեցիի Յիշատակարանի Համեմատ Կիրակոս
Վիրապեցիի կաթողիկոսական ընտրութեանը թղթով մասնակցում
է նաեւ Յովհաննէս Վարդապետ Ապարանեցի /Հրտ. Կոստանեանց,
Թիֆլիզ, 1892, էջ 93/: Այս Յովհաննէսի հետ չի կարելի միացնել

«Յովհաննէս Ապառանից/ից/ վանից» /«Հանդէս Ամս.», 1891, էջ 308/: Վերջինը Ապարաներէն է /Ապարաների Միաբանող եղբայրներու մասին հմմտ. Ալիշան, Սիսական, էջ 369-374/:

Կարեւոր յիշատակարան է հետեւեալը՝ «Փառք եւ արդ գրեցաւ Սուրբ Գիրքս ձեռամբ փծուն գրչի Իգնատիոս աբեղայի ի Թուականիս Հայոց ՌԳ /1554/ ի յերկիրս Մայեկաց ի սուրբ վանքս Ապարանից ի կաթողիկոսութեան Աղթամարայ տէր Գրիգորիսի եւ ի հէրապետութեան սուրբ ուխտիս Ապարանից արհեպիսկոպոսի տէր Վարդանին, որ լաւ ընդունելութիւն արար մեզ եւ ի մարմնական գործոց եւ ի յայլազգեացն պահեաց զմեզ. Տէր Աստուած տուիչն բարեաց տացէ սմա զիւր անճառ բարիսն՝ ի դառն եւ ի նուրբ ժամանակի՝ վասնզի Հանց սաստիկ մարախ եկաւ, որ ի բազում տեղիս գետինն ոչ երեւէր եւ եկեր զամենայն վարսակս զարտոյ եւ զպտուղս այգոց եւ զխոտս անասնոց. եւ դեռ կայ յամենայն տեղիս: Եւ դարձեալ ելաւ խոնդքարն ի Ստամբուլայ բազում զօրաւք մինչ էՌԾ /7100/ եւ այլ աւելի ասեն եւ գայ բռնութեամբ ի վերայ աշխարհիս Հայոց եւ եկեալ հառեալ ի Մանազկերտ եւ Շահ Դամազ պարոնն Թաւրիզոյ ի Խորասանայ անթիւ հեծելօք ժողովեալ է ի Նախնուրան եւ կայն հակառակ ընդ միմեանս եւ զվերջն ոչ գիտենամ: Բայց գոհութիւնն եւ փառք արարչին Աստուծոյ, որ զինչ առնէ զմեզ խրատէ:

Եւ դարձեալ սաստիկ սով է ի բազում տեղիս, որ կապիճ կորեկն էլ ութմանի է եւ ցորեան եւ գարի ուրեք գտանի...: Սէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս ամենայն սրբոց բարեխօսութեամբ ողորմեայ համօրէն եղբարցս տէր Վարդան եպիսկոպոսին եւ Ստեփաննոս եւ Սարգիս եպիսկոպոսացն, տէր Արսէն եւ տէր Վարդան մահդասոյն, տէր Սիմէօնին եւ տէր Կիրակոսին, Տէր Կարապետին եւ տէր Աբրահամին, Տէր Ղազարին եւ տէր Յովաննէսին եւ սարկաւազացն Ընիստակէսին, Դաւթին եւ Յակոբին, մշակացն եւ տնտեսին, որ կու աշխատին ի դրունս սուրբ Նշանին Ապարանից, Տէր Աստուած առնէ զսոսա մշակ առանց ամաւթոց...: Եւս առաւել զգեաւղի քահանայքն զտէր Հէրապետ եւ զտէր Յովաննէս, զտէր Գրիգոր, եւ զմիւս տէր Հէրապետ, զոչս Խալիֆայն եւ զիւր եղբայրքն եւ զտանուտէրքն զամենայն: ...Եւ արդ կացցէ Սուրբ

Գիրքս ի դրուես Ապարանից սուրբ Նշանին ձեռամբ Վարդան եպիսկոպոսին եւ այլոցն ամենայնի: Դարձեալ ողորմեսցի տէր Աստուած ննջեցեալ եպիսկոպոսացն Թումայ եպիսկոպոսին եւ այլոցն ամենայնի ամէն:/Գրուած է ի խնդրոյ տէր Արսէնին եւ եղբօրն Ներսէսին եւ քուերն Մանուշակին/: Ապարանից վանքի առաջնորդն է 1580-ին Թումաս եպիսկոպոսն, ինչպէս վկայում է Կիրակոսը, որ այնտեղ Աւետարան է արտագրում՝ «Գրեցաւ սուրբ Աւետարան յերկիրս Մեմրրտան ի սուրբ հռչակաւորս ուխտս Ապարանաց ընդ հովանեաւ կենսատուր Սուրբ Խաչին Քրիստոսի եւ Սուրբ Աստուածածնին եւ Սուրբ Կարապետին եւ այլ սրբութեանցս որ աստ կան հանգուցեալ, ի յառաջնորդութիւն Տէր Թումա արհիեպիսկոպոսի» /Լալայեանց, ցուց. հայ Զեռ. Վասպուրականի, էջ 692-693/: Նոյն Կիրակոս դարձեալ Թումայ արքեպիսկոպոսի առաջնորդութեան օրով կը գրէ ուրիշ Աւետարան մը /Հմմտ. «Հայաստան», 1847, թ. 12-65:

Այս շրջաններուն կ'ապրէր անուանի Սիմէոն Ապարանցի վիպասանը, որ Ապարանք գիւղէն յորջորջուած է Ապարանեցի: Խ. Լեւոնեան /«Բիւզանդիոն», 1904, թ. 2383/: Նրան Ապարանից վանքի առաջնորդ կ'ենթադրէ՝ անշուշտ հիմնուած ըլլալով պարզապէս Ապարանեցի յորջորջանքին վրայ: Հ. Ակինեան, որ ընդարձակօրէն Սիմէոնի մասին գրած է, այս հաւանական չի գտնէր /Հմմտ. «Հանդէս Ամսօրեայ», 1919, էջ 81/: Սիմէոն 7 ընդարձակ տողեր նուիրած է Ապարանից Սուրբ Նշանին: Իր վիպասանութեան վերջը հրատարակուած է «Յիշատակարան Շարադրութեանս եւ Պատմութիւն Ապարանից Սուրբ Նշանի» որ կը սկսի «Ի թիւ հազար եւ հարիւրոց, կատարեցաւ բանս սլատմագրոց»: Հ. Ն. Ակինեանի կարծիքով /անդ, էջ 85/ այս յիշատակարանը կարելի է վիպասանութենէն անկախ գրութիւն մը նկատել: Այս գրութենէն յառաջ բերենք կարեւոր մաս մը.

«...Զմեզ բնակեցոյց յայսկոյս ծովի
Հանդերձ ծնողօք յԱղիհովտի
Ի սեփական երկրէն ելեալ
Ըստ հին կոչման անուն Աղցնի:
Որ մերձակայ է ի Կորդիս,

Եւ Կորճէից տան դրացի
 Պատապարեալ Տեառն խնամօք՝
 Ըստ Նարեկայ Գրիգորիսի:
 Յելից տարւոյն մինչեւ ի մուտս՝
 Աջ անեղին է հովանի՝
 Եւ բնիկ գիւղն իմ Ապարանց
 Ի յԱրծրունի զարմէն շինած:
 Յարեւելից տանէն եկած
 Ի լեռնոտին եղեն կացած.
 Ի նոյն ցեղէն շառաւիղեաց
 Եպիսկոպոսն սրբասաց:
 Դաւիթ յազգէ Թագաւորաց
 Սքանչեւագործն ի մէջ ազանց.
 Այն որ հող սուրբ գերեզմանին
 Զարհուրեցոյց զիշխանս Յունաց:
 Ի ձեռն սուրբ ճգնաւորին
 Մանկլիկ ի նոյն զարմէն սիրած.
 Ի հոյակապն յըմտամպօլ
 Յականաւորն տիեզերաց:
 Յորմէ հարցեալ զխնդիրս կամաց
 Գտին գոյիցս անկարօտած.
 Կենաց փայտին էր փափազած՝
 Անմահ գանձին խնդիր ելած:
 Ստեփաննոսի Թղթով ազդեաց
 Ի ձեռն ժիր սուրհանդակաց,
 Կրկին տեսին զհրաշ փառաց
 Վասիլ՝ Կոստանդն իշխանք օծած:
 Զի մինչդեռ էր մեծամեծաց
 Ի դիւանին խօսս պարապած.
 Եկեալ կացին սուհանդակքն
 Պատմեն զպարգեւս խնդրողաց:
 Ստեփաննոսէ գոլ ուղարկած
 Ի նոյն ժամուն ուղեւորած.
 Յորմէ ատեան եղեւ ափշած,

Ընդ սքանչելեացն հիացած:
Տարաշխարհիկն եղեւ պատուած,
Յոսկիակազմ աթոռ բազմած,
Իւր ազգայնոցն ընծայ շնորհեաց
Ստեփաննոսի Տեառն փառաց:
Մասունս եօթն ի Քրիստոսէ
Եւ յոյլ սրբոց չորեքտասանց
Հանդերձ զօրօք բիւրաւորօք
Բերեալ եղին վայրս Մայեկաց:
Մեծն ուրբաթին հիմնարկեցին
Օծումն եղեւ ի Խաչվերաց.
Եկեալ ի տես մեծ իշխանաց
Սենեքերիմ եւ այլ եղբարց:
Ակումբ առեալ /Հ/օրհներգութեանց,
Նոր եղանակ երգեն հնչմանց,
Գովեն զխաչն պարծանաց.
Կենարարի արեամբ ներկած:
Եւ ընդ նմա զայլ սուրբ մասունս
Ջչորեքտասանն հաւաքած
Եղին տաճարն Աստուածածին՝
Զորդին ի մայրն յաւանդ տըւած:
Զվկայսն չարչարանաց
Եւ սուրբ նշխարս նահատակաց
Զի միասին ուրախացած.
Մայրն եւ որդին ընդ սիրելեաց:
Շինեալ զտաճարն յորձաքարաց,
Զանազանեալ ի ճարտարաց
Ոսկէնըկար զմէջն ծաղկած՝
Քանդակագործ ծովացուցած...:
Ի սուրբ խորանն է հանգուցած
Աստուածածինն կայ եղած՝
Ի գիրկ ծնողին որդին գգուած՝
Հանդերձ դասիւք սպասաւորաց:
Ի Թումայի գրած պատմութեանց՝

Ժշմարտութեամբ է ստուգած,
 Ի Գրիգորէ Նարեկացւոյ
 Կրկին զճառս հաստատած:
 Ի հնագէտ նախնի արանց
 Աւանդութեամբ առ մեզ հասած՝
 Թէ լուսատուն Հայաստանեայց
 Սուրբն Գրիգոր ի Պահակաց:
 Նախ աստ տաճար նա հիմնարկեաց,
 Սուրբ Կարապետ զանուն կնքեաց,
 Յորմէ /յորում/ Դաւիթն կայ թաղած
 Ի հարաւոյ կուսէ եղած...:
 Արդ այսպիսի պայծառ յուխտէ
 Զոր ծանուցուք փոքր ի շատէ
 Նուաստ ոգիս ի նմանէ է
 Վերջին ծնունդս յԱղձնեաց տանէ...:
 Զաշխարհն մեր օտար ուտէ
 Եւ մեք կացեալ ի հեռաստանէ.
 Մեր բնակութիւնն աւերակ է
 Եւ ի յարկս մեր ոչ ոք բնակէ...:
 Դրունք տաճարին Տեառն ի սուգ է,
 Զի ուխտաւորն ոչ ոք է.
 Անդ ելս եւ մուտս աղուէսն առնէ
 Որպէս ծանոյց Երեմիէ...:

Սիմէոն վիպասանի վերջին տողերուն համաձայն, շատ աղաւաղելի եւ տխուր էր վանքի վիճակը՝ բայց բարեբախտաբար վերականգնումին կը ձեռնարկէ Սիմէոն Փոքր Ապարանեցի եւ մեծ ջանքերով կը յաջողի 9 /Հանդ. Ամս., 1919, էջ 82-83: Աղաւնունի, Հայ Երուսաղէմ, էջ 472/:

Վերանորոգուած վանքին Ս. Խաչի հովանիին տակ 1673-ին Վարդան Աւետարան մը կ'արտագրէ /Լալայեանց, Ցուց. հայ. Զեռ. Վասպ., էջ 942/ եւ 1691-ին Աւետարան մը. «Գրեցաւ եւ աւարտեցաւ ի գիւղաքաղաքն որ կոչի Ապարրանց ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչին եւ է մասանց Քրիստոսի, որ անդ սպասու սուրբ

Խաչին կան հաւաքեալ եւ Սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Յովհաննու Մկրտիչին եւ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին»/ Ի թուականիս Հայոց ՌՃԽ, Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ., Լալայեանցի Զեռագրաց անտիպ ցուցակէն առնուած/: Քանի մը տարի վերջը՝ 1698-ին Նահապետ հոս կ'աւարտէ Աւետարանի մը գրութիւնը /Լալայեանց, Յուց հայ ձեռ. Վասպ., էջ 980/, իսկ 1762-ին Յովհաննէս գրիչ «յանապատն Լմա ընդ հովանեաւ Սուրբ Գէորգայ» կ'օրինակէ «Զմեկնութիւն սահմանաց Առաքելի, ՌՄԺԱ թուին, որ երեւեցաւ հրաշս սքանչելի Ապարանից Սուրբ Խաչի վանքն, որ նոր կիրակին լոյսն յայտնապէս իջաւ ի վերայ սուրբ Խաչին» /Ակինեան Հ.Ն., Հաւաք. Յիշատակ. էջմիածին, 859/:

Ապարանից վանքի վանահայրներէն մին երկու կին ունեցած է եւ փոխանակ Աղթամարի Յարութիւն Արտօնեցի կաթողիկոսի խրատներուն անսալու եւ ինքնզինքն ուղղելու, զանիկա «անօրինաց» կը մատնէ՝ «սպանանել»: Եւ իրապէս «նա /կաթողիկոսը/ նահատակեցաւ ի Խիզնա սուրբ Խաչն ի թուին ՌՄՀԲ յաւուր Աւագ Ուրբաթու», այն է 20 Ապրիլ, 1823 /Հմմտ. Ակինեան Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Վիեննա, 1920, էջ 168/:

Մեզի ծանօթ վերոյիշեալ արձանագրութիւններու եւ յիշատակագրութիւններու մէջ դժբախտաբար Ապարանից վանքի առաջնորդներէն շատ քիչերուն անունները նշանակուած են: Բայց անոնց բովանդակութիւնը կը հաստատէ թէ՛ սոյն վանքը սիրուած եւ հռչակուած վայր եղած ըլլայ: /Հմմտ. եւ Սրուանձտեանց, Մանանայ, էջ 387/: Առատաձեռն հայր անոր ընծայած է շատ բան10: Ունէր 27 մեծ արտ եւ ջրաղաց մը եւ շատ ձեռագիր /«Աշխատանք», 1914, Թ. 37. «Արարատ», 1911, էջ 975/: Սակայն ցաւ է տեսնել, որ այսպիսի վանք մը «Հայոց իրաւասութենէն յեռի նոյն կողմի քիւրտերէն Օսման աղայի որդւոց՝ Հասան եւ Ապտուլ Բահման անուն քրդաց ագարակ եղած է» /«Փունջ», 1877, Թ. 1145 եւ 1167. «Լումայ», 1900, էջ 222. Հմտտ. նաեւ «Մշակ», 1878, Թ. 187 եւ Էփրիկեան, Բնաշխարհիկ Բառարան, էջ 238-240 եւ «Բազմավէպ», 1900, էջ 108-109/: Նոյն իսկ խոտի մարագ եղած է եւ 1895-ին Սիզի Ս. Խաչի եւ Տիւրուշքի վանքերու

Հետ մզկիթի եւ ապա՝ ախոռի վերածուած /Սրուանձտեան, Համով
 Հոտով, էջ 89/ «ՌՄԺԱ Ի սոյն թիւ Ապրիլ ԺԴ. Ապարանից Սուրբ
 Խաչ լոյս էջ գմբեթին բազում աւուրս. եւ բազում ուխտաւորք
 գնացին անդ եւ տեսին»/ Գ. Ս. Երկեր, Հ1 էջ 316/։ «Սպարկերտի
 մէջն է՝ Ապարանից Ս. Խաչի հոյակապ վանքը, որ այժմ դարձեր է
 քրդաց ձեռքը խոտի մարագ» /Գ. Ս. Երկեր, Հ.1, Եր. 1978, էջ 402/
 «Արարատ», 1896, էջ 90. Տարեցոյց 1914ի հրտ. ազգ. ուս.
 միութեան, Կ.Պ., էջ 206 11:

1. Հ. Ինճիճեան հաւաստեալ չի կրնար ըսել թէ՛ այս վանքը Ս. Կանանց վանքէն տարբեր վանք ըլլայ /Ստորագրութիւն, էջ 136: Ապարանից վանքի մասին տեսնել՝ նոյնին Նոր Հայաստան, էջ 162-163/:

2. Տաճարը 40 ոտք քառակուսի է, ունի հինգ լուսամուտ եւ գեղեցիկ զանգակատուն մը:

3. Այս երեք եկեղեցիներու, մանաւանդ Սուրբ Աստուածածնի, ընդարձակ նկարագրութիւնը կ'ընէ Նարեկացին /հմմտ. Մատենագրութիւնը Գր. Նարեկացոյ, Վենետիկ, 1840, էջ 380-387/:

4. Այս հանդէսին եւ մանապէս եկեղեցիներու նկարագրութիւնը, ինչպէս ակնարկուեցաւ, ճոռոմաբանօրէն կ'ընէ Գրիգոր Նարեկացին, որ կը հիստ է պատիւ Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Խաչի ներքողական մը, որոտն վերջերը կը գրէ. «Ես արձանացուցի սմին անջինջ յիշատակ զանուն տենչալի ձերումդ կոչման տէր Ստեփաննոս լերինդ Մոկաց հօր պետ... Ես՝ Գրիգոր յետին վաժապետաց որդի դստեր եղբօր հօր Անանիայի հոգեզարդ եւ մտավարժ փիլիսոփայի եւ ... ընծայեցի քումդ եկեղեցեաց զայս նուէր բարեաց ցանկալեաց...: Արդ, քանզի անընդել գոլով տեսութեան բաղձալի վայրիցդ եւ սրբոց խորանացդ, զքերին լրութեան եւ զպակասն աճելութեան յարմարման գրութեանդ աղերսեմ շնորհել: Եւ ինձ տառապելոյս օգնեա աղօթիւք որ յարաժամ դեզերիմ յընթեռնուլն...» Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի մատենագրութիւնը, Վենետիկ, 1840, էջ 422-423/: Նարեկացոյ այս երկին խորագիրն է՝ «Յիշատակագրութիւն պատմութեան ամենագոր Նշանի աստուածային խաչին, որ ի վերուստ ամենահայեաց նախատեսն ակնարկութենէ ի ստորին կողմանց կայից աշխարհի ազգացն Յունաց բերեալ հանգուցաւ ի սահմանս վայրից գաւառին Մոկաց ի շինուած բնակութեան ուխտին, որ կոչի Ապարանք / հմմտ. եւ Թովմ. Արծր., էջ 310/:

5. Ապարանք գիւղի եկեղեցին ալ արձանագրութեան համաձայն 1664-ին Սիմէոն վարդապետին հոգատարութեամբը կառուցուած /«Բիւզանդիոն», 1904, Թ.2294/:

6. Պատմում է որ «...Ապարանք վանքին մօտ էր մի գիւղ Սօֆինոց Ադարտը անուամբ եւ արեղաները բազում նեղութիւններ էին կրում, քանզի կտրում էին վանքի ջուրը եւ թոյլ չէին տալիս հանգստանալու նրանց», բացայայտ ծաղրում էին քրիստոնէական հաւատքն ու ծէսը/հմմտ. Սրուանձտեանց, Հնոց եւ Նորոց, էջ 118-124/- Ապարանից Ս. Խաչի մօտ է Ս. Կարապետի վանքը /Նաթանեան, Արտօսը Հայաստանի, էջ 201/:

7. Սիմէոնի մասին հմմտ. նաեւ Ալիշան, Հայապատում, էջ 127-128: Սիմէոն միաբան է Ապարանից վանքի, ինչպէս ինքն ալ կը հաստատէ. հմմտ. վարդ:

8. Սիմեոնը վանքի աւերումի ու անշքացումի պատճառները լռութեամբ է անցնում, մինչ որանց ծանօթութիւնը բաղձալի էր:

9. Փոքր Սիմեոն 1647-ին Աւետարան մը կը ստանայ /Լալայեանց, Յուզ, հայ. Ձեռ.Վասալ., էջ 600-602/:

10. Վանքերը շատ քան ունեցած են, սակայն անոնք ստեղծողութեան եւ կողոպուտի ենթարկուած են, ինչպէս մեր գրուածքէն տեսնուեցաւ: Յաւելունք դեռ՝ 1840-ին Յուսկան որդւոյ վանքէն՝ Գաբրիէլ վարդապետի տեսչութեան ժամանակ 300-400 դրուշէն աւելի ապրանք կը գողցուի /Թ. 703 Ձեռագիր/Նամականի Վիեննա, Միսիք. Մատենադարանի, էջ 154/ եւ Արտագի Ս. Թադէի վանքի վարագոյրը կը հեռացուի ու կը ծախուի /«Բազմավէպ», 1930, էջ 3006/: Սոյն վանքէն եկեղեցական շատ մը առարկաներ էջմիածին փոխադրուած են, հոն տարուած է նաեւ Շամբի Ս. Նախավկայի վանքէն եպիսկոպոսական խոյր մը եւ այսպէս յափշտակութենէ փրկուած /«Այրարատ», 1895, էջ 266 եւ 313/:

11. Նոյն Տարեցույցի մեջ, ինչպես Ապարանից վանքի, նաև Վասպուրականի ուրիշ մի քանի վանքերի պատկերները դրուած են /հմմտ. նաև Շերեմզ, Սրբավայրեր, էջ 136. «Աշխատանք», 1913, Թ. 31-127/:

Ժ - Մ. ԹԻԵՐՐԻ. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

1. Ապարանքի յուշարձանները

Ապարանք գիւղը, որի մօտ գտնւում է համանուն վանքը, քրդերն անուանում են Վերաս /արտասանւում է Վարաս/1: Այն գտնւում է բարձրագոյն մշակութային վայրից 1800մ հեռաւորութեան վրայ, Մոկս գետի ձախակողմեան վտակներից մէկի՝ Նամրանի ակունքային ափին:

Սոյն գետի աւազանը բաւականին մեկուսացեալ մի տարածք է՝ որ հայերի շրջանում յայտնի է Մամիրտանք² անուամբ, իսկ մահմեդականների մօտ՝ Մամերխան /հայկական անուան պարզ ձեւափոխմամբ՝ կամ Նամրան /նեմրան/ տարածքը բռնակալած քոչուոր քուրդ ցեղապետի անուամբ: Այս շրջանը Մոկսից բաժանուած է Վանքասար /քրդերէն՝ Սարիխաչ/ անուամբ բարձր լեռնաշղթայով, որի բարձրագոյն գագաթը 3200 մետր է: Մամրուտանքի ամբողջ տարածքը, եթէ բոլոր համեմատութիւններն ի միտ առնենք, բաւականին բուսառատ է եւ տեղիս ալպեան հիւթալի արօտավայրերում բազմաթիւ հօտեր են արածում: Ուստի, որոշ հեղինակներ /Էփրիկեան, Ոսկեան/ հակուած են տեղանքը նոյնացնելու նախկին Երնջնակ գաւառին, սակայն այն որպէս Միջնա գաւառը դիտելու Ս. Երեմեանի վարկածը մեզ աւելի հիմնաւոր է թոււմ 3: 16-րդ դարավերջին Նամրանը Հիզան⁴ կամ հայերէն՝ Խիզան էմիրութեան մի սանջակ էր: Մինչեւ 1895-ը այստեղ հայկական գիւղերը բազմաթիւ էին եւ բարգաւաճ. որոնցից շատերը վերջնականապէս լքուեցին, եւ նրանցից մի քանիսն էլ /օրինակ՝ Վերասը/ վերաբնակեցրին նստակեաց քրդերը:

Ապարանք հասնելը դժուար է: 1972-ին մենք այնտեղ ճանապարհուեցինք Մոկս /ներկայումս՝ Բախչիսարայ/ գիւղաքաղաքից, անցանք մինչեւ Վան հասնելու չափ տարածութիւն 100կմ /այն ժամանակ փոխադրամիջոց չկար եւ ամբողջ տեղանքը դժուարանցանելի էր/: Մոկսից ձիերով տասը ժամ պէտք եղաւ: Նախ

աւանդից հասանք Փիրաձորի կամուրջ, ապա գրեթէ մագլցելով հիւսիս-արեւելքից անցանք Վանքասարի բարձունքները: Այդ լեռնակատարները ձգւում են մինչեւ Վերաս գիւղի մատոյցները: Զառիթափ լանջով դժուարութեամբ իջանք գիւղ:

Ապարանքի վանքն այցելել ենք անցեալ դարավերջի եւ մեր դարասկզբի առաջին օրերին: Ուղեկիցներս՝ Ռ. Նաթանեանը, Գ. Շերենցը եւ Ք. Լեւոնեանը թողել են տեղագրական համառօտ նկարագրութիւններ: 5

Ապարանքի յուշարձանները բազմաթիւ են եւ դրանց մեծ մասը՝ դեռեւս բաւականին լաւ վիճակում: Վանքը տեղադրուած է գիւղից հիւսիս-արեւմուտք՝ քառորդ ժամուայ հեռաւորութեան վրայ: Վանական համալիրի մէջ մտնում են Ս. Աստուածածին եկեղեցին եւ նրան կից համեմատաբար փոքր չափեր ունեցող Սուրբ Խաչ վանքը, Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցին եւ վերջինիս կից աղբւրն ու հիւրատունը: Նոյն գիւղում գտնւում է ծխական մեծ եկեղեցին:

Պատմութիւնը

Մոկաց մնացեալ մենաստանների համեմատութեամբ՝ Ապարանքի մասին մենք սկզբից էլ լաւագոյնս իրազեկ էինք՝ շնորհիւ Գրիգոր Նարեկացու «Ապարանից Սուրբ Խաչի պատմութեամբ» 6, որով նա տեղեկացնում է վանքի հիմնադրումը եւ նկարագրում Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցին: Չնայած լեզուական բազմաթիւ անճշտութիւններին եւ բանաստեղծական յօրինուածքներին, կարելի է ամփոփել գրուածքի բովանդակութիւնը: Աբասի թագաւորութեան եւ Անանիա կաթողիկոսի օրօք, այսինքն՝ 943-952թթ. վանահայրը /Մոկսի առաջնորդը/ իր սրբութեամբ եւ իմաստութեամբ հռչակուած Դաւիթն էր:

Թէեւ աւանդաբար կառոյցը կապւում է Գրիգոր Լուսաւորիչի անուան հետ, սակայն հաւանաբար Դաւիթն է հիմնադրել վանքը՝ Հայաստանի հիւսիս-արեւմուտքից քաղկեդոնականների հետապնդումից հալածուող հայ առաքելական մեծահոգի համայնքի գաղթի ժամանակ, ինչպէս որ ի դէպ Նարեկավանքն է կառուցուել: Դաւթի աճիւնը երբ ամփոփում են իր հիմնադրած Սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու խորանի տակ, շուտով յայտնի է

դառնում, որ շիրիմը շրջապատող հողն ունի բազմաթիւ
հիւանդութիւններ բուժելու զօրութիւն: Դաւթի զարմիկը,
Ստեփանոս եպիսկոպոսը, որ նաեւ իր ժառանգորդն էր, այն
ժամանակ ուխտում է վերակառուցել վանքը: Ս. Ստեփանոս
Նախավկայի անուամբ նա նախ կառուցում է մի եկեղեցի:
Այնուհետեւ փափագում է շինել աւելի ընդարձակ Ս.
Աստուածածին եկեղեցին: Կառուցման գործը նիւթապէս
ապահովելու համար՝ Դաւթի մէկ այլ ազգական՝ Մանգլատն
այդ թանկագին հողից իր հետ վերցնելով մի բուռ՝ մեկնում է
Կոստանդինապոլիս: Այնտեղ նա յաջողում է իր առաքելութիւնն
այն առումով, որ Վասիլ 2-րդ եւ Կոստանդին 8-րդ երիտասարդ
կայսրերը 7 մեծ գումար են տալիս վանքի վերանորոգման համար,
նաեւ թանկարժէք քարերով զարդարուն ոսկեպատ մի խաչապատ
պահարան: Գեղարուեստի բարձր արժէք ներկայացնող այդ
պահարանի մէջ զետեղում են Փրկչի Սուրբ խաչափայտից մի բեկոր,
փշէ պսակից՝ մի փուշ, սպունգից՝ մի կտոր, մէկ գամ, Ս. Կոյսի
հանդերձից 8 մի մասնիկ եւ նրա մէկ այլ զգեստ: Այս ամենը
զետեղում են ադամանդներով զարդարուած թանկագին տուփի
մէջ, որը ժամանակի ամենից նշանաւոր երկու ոսկերիչների գլուխ-
գործոցն էր: Մանգլատն իր թանկագին բեռը բարձում է մի ջորու
վրայ եւ վերադառնում Ապարանք: Սուրբ մասունքներն իջեցնում
եւ տեղաւորում են նախ Սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցում եւ
անյապաղ ձեռնարկում Ս. Աստուածածին եկեղեցու կառուցումը:
Այն դառնում է վանքի տաճարային եկեղեցին, թեմական
առաջնորդարանը, որից յետոյ կառուցում են Ս. Յովհաննէս
Մկրտիչ եւ Ս. Ստեփանոս Նախավկայի եկեղեցիները: Տաճարը
յարդարւում է ճոխութեամբ. վառ կարմրագոյն պաննոյի ձեւով
խորանը « խաչեալ Քրիստոսի հանդէպ » վարագուրւում է ոսկեզօծ
եւ ասեղնագործ, վառ կարմրագոյն եգիպտական կերպասէ ընտիր
գործուածքով: Եկեղեցու ներսոյթը զարդարուած էր կամ
խճանկարային, կամ որմնանկար /որը ճշգրտութեամբ բացա-
յայտուած չէ/ սրբապատկերներով: Հազուադիւտ ծառատեսակ-
ներից պատրաստուած փայտեայ դռները երեսապատուած են եղել
փղոսկրով: Եկեղեցու բակը բարեկարգօրէն սալայատակուած էր,

որը միանգամայն ներդաշնակ էր միջավայրին: Այստեղ է նաեւ վանքի ժամատունը, որ պարզ մի դարպաս է: Գլխաւոր եկեղեցու շուրջ կառուցուած են մի շարք մեծ ու փոքր մատուռներ. Սուրբ Առաքելոց, Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի մատուռները, Սուրբ Աբդրիմսեհի խորանը, որում տեղադրուած են մասունքներ /Սուրբ Անդրէասի, Ատովմեան վկաների, Ղեւոնդեան քահանաների, Սեբաստիոյ Քառասուն Մանկանց եւ այլն/: Սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչի մասունքները ամփոփուած են գլխաւոր եկեղեցու խորանի տակ:

Տարածքն աւելի է բարեկարգուած եւ հողատարածքները ներդաշնակօրէն միացուած են հոգեւոր շինութիւններին եւ միաժամանակ շրջակայ հողամասերին հիմնում են ծառաստաններ եւ տնկում են պտղատու այգիներ:

Երբ այս ամենն աւարտում են, հոգեւոր ղեկավարութիւնն՝ իշխող արքաների՝ Աշոտ-Սահակի, Գուրգէն-Խաչիկի եւ Սենեքերիմ-Յովհաննէսի, հոգեւորականների եւ աշխարհականների հետ ուխտագնաց ուղեւորւում են Վասպուրականի ամենաբարձր սրբավայրը, մասնակցելու համար սուրբ արարողութեանը: Այն նախատեսուած էր 983-ի Աւագ Ուրբաթ, Ապարանքի Սուրբ Խաչ վանքի Սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցում, ուր մեծ հանդիսաւորութեամբ տեղադրում են Խաչը: Գրիգոր Նարեկացին ամենայն լրջութեամբ է մօտեցել իրադարձութիւնը լուսաբանելու գործին եւ Ապարանքի պատմութիւնը հիւսել է լեզուական արտակարգ պերճագեղութեամբ:

Ըմբռնելու համար այն, թէ որքան են կարեւորել Վասպուրականի բարձր իշխանութիւններն այդ արարողութիւնը, պիտի պատկերացնենք նրանց մասնակցելու կամքը կլիմայական այն դժնի պայմաններին, որոնք տարուայ այդ եղանակին առկայ էին բարձր լեռներում, այն լեռնապատը, որ պիտի կտրէին անցնէին, շատ ցուրտ եղանակը, ձնահոսքերի վտանգը:

Իրադարձութիւնների նման ընթացքն իր ամբողջութեամբ հասկանալի է, որովհետեւ, եթէ այդ ժամանակաշրջանում Անիի թագաւորութեան եւ Բիւզանդական կայսրութեան փոխյարաբերութիւնները բաւականին լարուած էին⁹, նոյնը կարելի չէ ասել

Վասպուրականի թագաւորութեան մասին, որն անկասկած, Անիի թագաւորներէից իր անկախութիւնն ապահովելու համար յաճախ դիմում էր Կայսրութեան օգնութեանը: Արծրունի արքաներն ու իրենց ենթակաները, Մոկսի իշխանները, արխոնտի /բարձրագոյն պաշտօնեայ յունական պոլիսներում/ իրաւունքով, գլխաւորաբար կապուած էին Բիւզանդացիների հետ¹⁰: Յատկապէս երբ քացայայտւում է Արծրունիների համակրանքը քաղկեդոնականութեանը, որը բնականաբար ազգայինին հակասող հայեացք պիտի թուար նման նպաստաւոր վերաբերմունքը յոյների նկատմամբ եւ նրանց վերապահութիւնը յունական կղերի հետապնդումների զոհերին, սակայն դա հաւաստի է. Վահան Ա կաթողիկոսը 969-ին, ճշտած լինելով քաղկեդոնականութեան հանգամանքը, մերժում է Վասպուրականի թագաւոր օծել Աբուսահլ-Համազասպին¹¹: Գրիգոր Նարեկացուն անհանգստացնում են միեւնոյն մեղադրանքով¹²: Ի վերջոյ գիտակցում են, որ հետաքրքրութիւնը, որը ցուցաբերում են Վասիլ եւ Կոնստանտին կայսրերը կարող են կապերը խզել Բիւզանդիայի եւ Վասպուրականի միջեւ: Այսպիսի

/ՍՏՈՐՈՏԵԳ/ պարգեւը իրապէս արձանագրուել է այս քաղաքականութեան մէջ¹³: Բիւզանդական ոսկերիչները հասել էին իրենց փառքի գագաթնակէտին: Նրանք Բարձր Պալատում Քրիստոսի պատկերադրուագման իրենց լաւագոյն ստեղծագործութիւններն են ներկայացնում, որոնք ժամանակ առ ժամանակ աւելի նշանակալից էին դառնում կայսերական ճանաչման արժանանալով: Սակայն ոսկեայ սրբազան խաչերը յաճախ հոգեւոր նուէրներ են դառնում, որոնք վասիլականներն օգտագործում էին իրենց ենթակաների հետ կապերը պահելուն, նուէրներ, որոնք աւելի գնահատւում էին, քան թէ վաճառուող արժէքները, որոնք արուեստի առարկայ չեն: Այդ ստեղծագործութիւններն, ինչպէս օրինակ փայտեայ Սուրբ Խաչը¹⁴, շարժում էին ինչպէս իշխանների, այնպէս էլ ժողովրդի կրօնական զգացմունքները:

Կարելի է եզրակացնել, որ ուխտագնացութեան աւելի կարեւոր կէտ չկար. այդքա՜ն այցելուներ եւ վանական կեանքի իսկական ծաղկում: Սակայն Ապարանքի վանքը վաղուց ի վեր ուխտաւոր-

ներ չունի: Հաւանաբար թուրք ավագակների սարսափը, անվտանգութեան երաշխիքների բացակայութիւնը պատճառ դարձան վանական կենտրոնի թուլացման: 11-րդ դարի վերջին Աղթամար կղզում բնակուող Տիկին Մարիամը միակն էր, որ սփոփուում էր նրանով:15:

Ապարանքի համայնքը հետագայ հինգ դարերի պատմութեան ընթացքին պատերազմ չի տեսել: Աւանդոյթ կայ, որ մթութեան այդ դարաշրջանում վանքը ծաղկում է ապրել: Սակայն դա կասկածելի է այն պատճառով, որ մատենագրութեան աշխուժութիւնը ակնյայտօրէն թուլանում է. 15-րդ դարից միայն երեք խմբագրուած ձեռագիր է հասել մեզ եւ հինգը՝ 16-րդ դարից:16: Միւս կողմից, եւ յատկապէս, բուն Ապարանքի վարդապետ Սիմէոնը, որը ծնուել է 16-րդ դարի երկրորդ կէսին, վանքի եւ գիւղի մասին ողբալի մի պատկեր է թողել: Իր Ապարանքի Սուրբ Խաչի պատմութեան մէջ նա ասում է.

«Ջաշխարհն մեր օտար ուտէ
եւ մենք կացեալ ի հեռաստանէ.
Մեր բնակութիւնն աւերակ է
եւ ի յարկս մեր ոչ ոք բնակէ...»:

Դրունք տաճարին Տեառն ի սուգ է,
Զի ուխտաւորքն ոչ ոք է.
Անդ ելս եւ մուտս աղուէսն առնէ
Որպէս ծանոյց երեմիէ...»:17

17-րդ դարի կէսին վանքը վերածնւում է Սիմէոնի ջանքերով, որին նախորդից տարբերելու համար կոչում էին Կրտսեր:18: Նա կառուցում է մի աղբիւր /1650/, մի պանդոկ /1651/, գիւղի գլխաւոր եկեղեցին /1664/ եւ մի գուցէ վերանորոգում է Մարիամ Աստուածածին եկեղեցու ժամատունը /1629/: Սակայն մատենագրութիւնն այդ դարում չի հասնում անցեալ դարի մակարդակին, այնուամենայնիւ չի նուազում նրա ինքնատիպութիւնը:19: Շատ չանցած, հոգեւոր անկումն ընդունում է անվերականգնելի բնոյթ, թէեւ դեռեւս ուխտագնացներ են լինում այստեղ 18-րդ դարում:20: Համայնքը դեռեւս տէր էր երեսուն

ջրանցքով լաւ ոռոգուող բերքառատ դաշտերի, անասունների, ձեռագրերի եւ ծխական օգտագործման առարկաների: Արխիւների անվտանգութիւնն ապահովելու համար տեղափոխուած են Բիթլիս21:

19րդ դարի երկրորդ կէսին Օսման աղա անուամբ մի հարուստ քուրդ զաւթում է վանքը եւ իրրեւ ագարակ յանձնում է իր Հասան եւ Աբդուլ Ռահման որդիներին, նրանց ձեռքը տալով անդաստանների տնօրինութիւնը:

Ապարանքի անցեալի յուշարձաններն այսպիսի կարգաբաժանում են ստանում. նախկին վանքը Սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչի անուամբ, բաղկացած է նոյնանուն եկեղեցուց եւ հարաւային մատուռներից: Նոր վանքը կամ Սուրբ Խաչ վանքը գտնւում է նախկինից 150 մետր դէպի հիւսիս-արեւմուտք, բաւականին խոր ձորակի եզրին, բաղկացած Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու երկու՝ հարաւային եւ հիւսիսային կողմերում երկուական մատուռներից եւ նախկին ժամատնից: Մի աղբիւր գտնւում է ձորակի մէջ, մի հիւրատուն տեղադրուած է նոր վանքից հիւսիս եւ որը չյաջողուեց մեզ գտնել: 19-րդ դարում թէեւ աւերուած վիճակում կար զանգակատունը22, վանական այս համալիրը նոսր կառոյցներով է տեղաբաշխուած: Անհրաժեշտ է աւելացնել գիւղի ծխական եկեղեցին, որը գտնւում է, ինչպէս նշել ենք, դէպի հարաւ-արեւելք քառորդ ժամ հեռաւորութեան վրայ:

Սա Ապարանքի Սուրբ Խաչ վանքի սկզբնական մի պարզ եւ համեստ նախօրինակն է, որ ունէր աւելի փոքր չափեր: Եկեղեցին եւ իր մասերը վատ վիճակում են, ներկայումս այն զբաղեցրել են չորանները:

Ա. Սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցին

Ուրեմն, ինչպէս վերն ենք նշել, այս եկեղեցին հաւանաբար 10-րդ դարի առաջին կէսին հիմնադրել է Դաւիթ Եպիսկոպոսը:

Հստ յատակագծի՝ այն որմնագիր արձանագրութեամբ եռանաւ, 7x5մ քառանկիւնի եկեղեցի է: Նրա երեք աւագ խորանները կիսաշրջանաձեւ են: Արեւելքից համեմատաբար ցածր տեղադրութեամբ բացուած է մի պատուհան, իսկ հարաւից մի

դուռ տանում է դէպի զանգակատուն:

Եկեղեցու արեւմտեան թեւը կարճ է, դէպի հիւսիս զարգացող գոգաւորութեամբ, իսկ հարաւից այն եզերուած է երկու խորունկ կամարաձեւ որմնամոյթերով: Արեւելեան կողմի որմնախորշերը մեզ չյաջողուեց տեսնել: Սակայն ամենեւին բացառուած չէ, որ դրանք գոյութիւն են ունեցել, քանզի պահպանուած են արեւելեան խորանի մէջ բացուած հաղորդակից դռներ [կասկածից դուրս է կողային խորանների մէջ եղած պատուհանի գոյութիւնը, որովհետեւ վերջիններս ծածկող հողը մաքրուած է մինչեւ գետնի մակերեսը], որոնք եղել են սովորականից ցածր եւ այժմ ծածկուած են հողի շերտով: Այնուամենայնիւ հնարաւոր է, որ դրանք եղած լինեն հաւանաբար 80սմ լայնութեամբ, որը պիտի նպաստէր եկեղեցու հոգեւոր արարողութեանց հետ կապ չունեցող անցուղարձի թեթեւցմանը:

Կենտրոնական քառանկիւնին խորանիստ սիւնների վրայ տեղակայուած կամարներից կազմուած ամբողջութիւն է: Այդ սիւներն իրենց վրայ են կրում բոլորաձեւ թմբուկը, որը կամարների վրայ յենւում է առաջաստների օգնութեամբ: 19-րդ դարի կէսերին քրդերի աւերած թմբուկը ներսից կլոր ձեւ է ունեցել, սակայն այսօր նրա արտաքին տեսքը հնարաւոր չէ վերականգնել: Արեւմտեան բաւականին լայն դուռն ամփոփող վերասլաց միաձոյլ կամարի վրայ, խաչի երկու կողմերում, կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը՝

զվարդան յչ քս

զտրարսէն

ԹՎ ջղա

յչ քս ԹՎ ջղզ

/Վարդան. հանգչեց ի Քրիստոս 1542 թուականին: Տէր Արսէն. հանգչեց ի Քրիստոս 1547 թուականին/:

Դռան վերելում տեղադրուած է բաւականին մեծ բացուածքով կամարաձեւ մի պատուհան: Շինութիւնն ամրակուռ է, սակայն քայքայուող. պատերը կառուցուած են թերթաքարի համաչափ բլոկներից: Օժանդակ կառոյցները, ինչպէս նաեւ ներսոյթները աղիւսապատ են: Որքանով մենք յաջողեցինք ճշգրիտ հետազօտել, սա, մեր կարծիքով, եզակի եկեղեցական յուշարձան է: Ի դէպ, անկիւնային խորշեր /աւանդատուն/ չունեցող եռանաւ բազիլիկները, որոնք սովորական երեւոյթ էին 7-րդ դարի համար

2. Նոր կամ Սուրբ Խաչ վանքը

Կառույցների այս համալիր խումբը դեռևս բաւականին լաւ վիճակում է եւ գործածւում է որպէս խոտի պահեստ: Այս համալիրի ուսումնասիրութիւնը դժուարացնում են լեռներից հեղեղով եկած մանրաքարերը, որոնք կուտակուել են եկեղեցիների արեւելեան վերնամասում, մասամբ ծածկելով շինութիւնները: Մինչդեռ դրանց ներսոյթները բացառիկ ներդաշնակ, նրբագեղ եւ կուռ կառույցների մասին են խօսում:

Ա. Աստուածամօր տաճարը /Սուրբ Աստուածածին/ Նկարագրութիւնը

Այս գեղեցիկ յուշարձանը /ըստ A- յատակագիծի/ գմբէթաւոր սրահների սովորական տարատեսակ է: Կիսաշրջանաձեւ խորանը գոգուած է, վերելը կամարակապ պատուհան է, ներքելը՝ ոչ խորին որմնամոյթ: Հարաւային թեւի արեւելեան անկիւնում՝ որմնակամարի տակ լաւ պահպանուած է մի աւանդատուն, որի արեւելեան միջնապատից քանդակազարդ ճակատամասով պսակուած կամարակապ դուռ է բացւում դէպի եկեղեցու հարաւային սրահը:

Հիմքով գոգաւոր սալաքարի մէջ մտած եւ վիմափոր պատուհանով այս թեքուած գմբէթարդն անկասկած Գրիգոր Նարեկացու²⁸ նկարագրած Սուրբ Աբղըլմսեհի խորանն է²⁹:

Հիւսիսային թեւը ընդամէնը որմնակամար երկու գոգաւոր խորշեր են, որոնք բաժանուած են բարակ կենտրոնական յենասիւնով, որտեղ ըստ ժողովրդական աւանդութեան թաղուած է Սուրբ Խաչը Կոստանդնուպոլսից Ապարանք տեղափոխած ջորին³⁰: Արեւելեան որմնախորշն իր հարաւայինի համօրինակութեամբ ներթափանցելու հնարաւորութիւն է ընձեռում հիւսիսային մատուռը, որը կառուցուած է ի յիշատակ Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի³¹: Այն համանման է հարաւային մատուռին: Հիւսիսային թեւի արեւմտեան որմնախորշը անցում է տալիս դէպի մի փոքրիկ եկեղեցի, որի ուսումնասիրութեանը կ'անդրադառնանք աւելի ուշ:

Արեւմտեան թեւում փորուած են խորունկ որմնախորշեր,

որոնցից հարաւայինը կապում է վանքի հարաւային մատուռին, որը կ'ուսումնասիրենք ստորեւ: Ս, Աստուածածնի արեւմտեան պատը օսմանեան դասական տիպի ստալակտիտների /շթաքար/ եզրաշերտով զարդարուած դեկորատիւ շքամուտքով բացւում է դէպի ժամատուն-գաւիթը: Քանդակազարդ ճակատամասի վրայ գտնւում է խնամքով արուած մի որմնագիր քարատախտակ՝ հետեւեալ արձանագրութեամբ.

Ի ՀԱՅԿԱԶՆՄԵԾԹԻՆ

ՔՄՆԵԻՄԻՅԲԼՆԵՕԹ....

ՅԿԻՆՄԻՆՆՐՅԻԴՈՒՌՆ

ՍԲԽԶԻՆԶՈՒՄԲԼԱՂՎՐԴՊՏԻՆ

«1629 թուականին Սուրբ Խաչի դուռը վերանորոգեց Լալ Վարդապետը /կամ՝ Լար/32:

Կենտրոնական քառանկիւնին պահւում է որմնասիւնների վրայ բարձրացած քառակամարով: Թմբուկը ներսից կլոր, արտաքուստ ութանկիւն է: Այն ունի չորս ծագերին նայող կամարաձեւ պատուհաններ եւ ծածկուած է բրգաձեւ վեղարով, որի ութը կողմերից իւրաքանչիւրը զարդարուած է երկուական կամարաշարով: Ներսի մասը լուսաւորուած է թմբուկի 4, խորանի 1 եւ դռան վերեւում՝ արեւմտեան պատի մէջ փորուած մէկական պատուհաններով:

Շինարուեստը

Հիւսիսային եւ հարաւային պատերը շարուած են կանոնաւոր կերպով միմեանց ագուցուած միջին չափի քարերով: Արեւելեան եւ արեւմտեան պատերը հիմնականում քարից են, իսկ վերեւի մասում՝ աղիւսից: Ենթակառոյցները /կամարները, առագաստները, թմբուկը եւ գմբէթը/ աղիւսից են:

Որմնանկարչութիւնը

Յուշարձանի ճակատները ծածկուած են եղել հաստ սպիտակ ծեփով, որն այժմ կտորտանքներով թափուել է: Դրա տակ ընկած էին անկիւնները յղկած զարդանախշ աղիւսներ: Պատուհանները վերեւից զարդարուած էին աղիւսէ երեսակալով: Այստեղ ուղղաշար

աղիւսէ երկու կամարների միջեւ գտնուում է թեքաշար աղիւսէ մէկ այլ շերտ եւս /նկ. 17/:

Թեքաղիւր աղիւսների մի շերտ է նշմարւում նաեւ արեւելեան ճակատապատի եւ թմբուկի վրայ՝ քիւի տակ: Անկասկած այստեղ է գետեղուած այն զարդամասը, որը Գրիգոր Նարեկացին համեմատում է խաչեալ ձեռքերի հետ³³:

Ներսոյթում գտել են նաեւ առանց գունահետքի մի կտոր ծեփաբեկոր: Մինչդեռ Գրիգոր Նարեկացին իր Յիշատակագրութեան մէջ աներկմիտ կերպով խօսում է սրբերի կեանքը եւ Եզեկիէլի տեսիլքը ներկայացնող գունագեղ մի զարդանկարի մասին ³⁴:

Բ. Որմնանկարի Հիւսիսային կամ Սուրբ Առաքելոց մատուռը³⁵

Խօսքը վերաբերում է մի միանաւ կառոյցի /ըստ B յատակագծի/ :որի կրկնակամար շինուածքը միացուած է նախորդ եկեղեցու Հիւսիսային պատին: Մատուռի արեւմտեան պատի գրեթէ հիմնայատակ կործանուած վիճակը թոյլ չի տալիս խօսելու նրա դռան հնարաւոր գոյութեան մասին: Ամեն պարագայի այստեղից Աստուածածին եկեղեցի հնարաւոր էր մտնել միայն Հիւսիսային դռնով եւ այստեղ կարծես խօսք լինել չի կարող յետագայ միջամտութեան մասին: Խորանը խորն է եւ ունի երկու կողային փոքրիկ որմնախորշեր:

Կառոյցի կազմուածքը միջին կարգի է, առանց շեշտուած առանձնայատկութեան, աչքի ընկնող կոթողային կամ գեղանկար զարդամասերի:

Գ. Հարաւային կամ Սուրբ Նախավկայի /?/ /Սուրբ Ստեփանոս/ եկեղեցին

Այս զանգուածեղ եւ մեծ եկեղեցին /ըստ C յատակագծի/ գրեթէ իր ամբողջ ծաւալով կցուած է Աստուածամօր տաճարի հարաւային պատին: Դատելով տեսքից նրա կամարի թռիչքը մոտաւորապէս 4-5մ է:

Խորունկ եւ փոքրիկ պատուհանով լուսաւորուած խորանը բաժանուած է նաւից աչքի ընկնող յաղթակամարով:

Մենք ի գորու չեղանք յատակօրէն որոշել այս եկեղեցու մուտքի խնդիրը: Ներկայումս արեւմտեան պատի հիւսիսային ծայրին գոյութիւն ունի մի փոքրիկ գործող ուղղանկիւն դուռ: Նրա անհամապատասխանութիւնը կառոյցի չափերին, քայքայուող վիճակը, ներսոյթի յատակից ընդամէնը 1 մ բարձրութիւնն ակնյայտօրէն վկայում են աւելի ուշ շրջանում բացուած լինելու մասին: Եկեղեցու հիւսիսային պատի արեւմտեան ծայրին աւելի խնամքով պատրաստուած դուռը թոյլ կը տար այդ եկեղեցու հաղորդակցումը Աստուածամօր տաճարի հարաւային թեւի հետ: Մենք մէկ այլ դռան հետքեր չնշմարեցինք ո՛չ արեւմտեան, ո՛չ էլ հարաւային պատերի մէջ: Այսպիսով, հիւսիս-արեւմտեան դուռը հանդիսանում է իբրեւ միակ եւ պարզագոյն մուտք: Այս բացառիկ անյարմար դրութիւնը միեւնոյն ժամանակ միակը չէ: Այդպիսի դրութեան առնչուել ենք Շատախի 36 Ս. Երրորդության եկեղեցում, ուր այն լուծուած է ինչպէս այստեղ: Տեղանքի մակերեսի անհարթութեան առաջ բերած խնդիր է սա, որովհետեւ ինչպէս հարաւում, այնպէս էլ արեւմուտքում լանջի թեքութիւնը խիստ ակնյայտ է:

Ընդհանուր առմամբ կանոնաւոր, միջին մակարդակի կառոյց է, աղիւս չի օգտագործուած՝ նոյնիսկ կամարների համար: Չկան զարդամասեր, ո՛չ քանդակներ, ո՛չ որմնանկարներ:

Դ. Գաւիթ-ժամատունը

Այս շէնքը /ըստ D յատակագծի/ տեղադրուած է Աստուածամօր տաճարի արեւմուտքում, որի նկատմամբ շփման գծում իւրաքանչիւր կողմից ունի մօտաւորապէս 1մ-ի գերազանցում: Այսպիսի յատակագիծը բնորոշ է աւելի ուշ ժամանակաշրջանի: Այն գրեթէ քառակուսի է. թեթեւակի վնասուած փոխհատուող կամարները յենւում են 4 կենտրոնական ազատ կանգնած սիւնների եւ 8 որմնասիւնների վրայ: Որպէս հիմնական յենարան ծառայում են սիւնների վրայ բարձրացող թեթեւ խոյակները /նկ. 22/: Թեւեւ կամարները անկիւններում ցածր են եւ թեթեւակի վնասուած: Անկիւնները հարուածներից իջած, խոնարհուած են: Կենտրոնում առագաստները պահում են շրջանաձեւ մի բացուածք, որի

զագաթին գուցէ եղել է փոքրիկ զանգակ:

Ներսոյթի լուսաւորութիւնը վատ է: Ուղղանկիւն փոքրիկ ձեղնապատուհանները նայում են դէպի հիւսիսային, հարաւային եւ արեւմտեան թեւերը, ինչպէս նաեւ հիւսիս-արեւմտեան եւ հարաւ-արեւմտեան խցերը:

Ժամատան հաղորդակցութիւնը դրսի հետ ապահովւում է միաձոյլ կամարակապ ուղղանկիւն մի դռնով, որի վերեւում բարձրանում է աղիւսաշէն մէկ այլ կամար: Թմբուկը փոխարինուած է թերթաքարէ, անարձանագիր եւ անկանոն զանգուածով: Ժամատանից դէպի եկեղեցին մուտքն եւնի 6 ոտնաչափ մի սանդուղք:

Կառոյցը շինուած է շատ լաւ իրար ագուցած խոշոր եւ համաչափ սալաքարերից, իսկ ենթակառոյցները աղիւսից են: Ազատ յենասիւնները քարից են, ներկառոյց պատերը՝ աղիւսից:

Սուրբ Խաչ վանական նոր համալիրի կառոյցների թուագրութիւնը

Այս խմբում գլխաւոր շէնքը Ս. Աստուածածին եկեղեցին է, քանզի մեզ յայտնի է նրա օծման տարեթիւը՝ 983: Իր յատակագծով, ինչպէս եւ կառուցման եղանակով այն մեզ է հասել անկասկած առանց յետագայ փոփոխութեան, որն ակնյայտօրէն չի բացառում մանրագոյն փոփոխութիւնները, ինչպիսիք են 1629թ.-ին տեղադրած արեւմտեան դուռը, նաեւ զմբէթի թմբուկը, որը բարձրացուած է եւ չի ներդաշնակւում 10-րդ դարին: Մասնաւորապէս կամարաշարի նախշազարդերը աւելի մօտ են 13-րդ դարի հայոց ճարտարապետութեան ոգուն37 եւ աղերսւում են նաեւ Վանի շրջանի մահմեդական ճարտարապետութեան հետ38: Մնացեալ յատակագիծն, ընդհակառակը, մեզ թւում է իր միաձոյլ ամբողջականութեամբ անվիճելիօրէն կարող է հանդիսանալ շինութեան նախնական անաղարտութեան իսկական օրինակ:

Վերոգրեալ սկզբունքով, հիւսիսային մատուռը պէտք է որ Ս. Աստուածածին տաճարի ժամանակակիցը լինի, սակայն շինանիւթի որակի վատութեան վերապահումով:

Հարաւային եկեղեցու կառուցման տարեթիւը որոշելը առաւել բարդ խնդրի է յանգեցնում, որովհետեւ Գրիգոր Նարեկացու տեքստը պարզ չէ. այնտեղ պիտի տեսնէինք Սուրբ Աբղըլմսեհի մատուռը, սակայն ներկայ եկեղեցին իր չափերով դժուար թէ համապատասխան լինի մի պարզ մատուռի: Մեր կարծիքով, այստեղ խօսքը վերաբերում է մօտ 970-ին եպիսկոպոս եւ վանահայր Ստեփանոսի հիմնադրած Սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի եկեղեցիին: Ի վերջոյ այն կարող է լինել Ս. Աստուածածին եկեղեցու նախօրինակը, որը պէտք է յենուած լինէր նրա հիւսիսային պատին եւ գուցէ համաչափութիւնը պահպանելու համար վերջինիս հիւսիսային կողմից կցուել է Սուրբ Առաքելոց մատուռը:

Ինչ վերաբերում է ժամատանը, ապա մենք կարող ենք աղօտ պատկերացում կազմել միայն նրա տեղադրութեան մասին: Գրիգոր Նարեկացու տեքստը թոյլ չի տալիս յստակ եզրայանգում անել. խօսքը սովորական բակի մասին է, թէ կամարածեւ կառոյցի, մանաւանդ որ այս վերջին վարկածն առաւել ճշմարտանման է թւում, քանզի նա տեղեկացնում է կենտրոնում տեղադրուած մի թանկարժէք ապակեայ գեղաշուք գաւաթի մասին: Ինչ էլ որ լինի, այն աւելի ուշ ժամանակաշրջանի կառոյց է, հաւանաբար 17-րդ դարի: Լալ Վարդապետի կողմից 1692թ.-ին եկեղեցու դռան վերանորոգման փաստը մտածել է տալիս, թէ այն այդ նոյն շրջանին է վերաբերում եւ կառուցել է վանահայր Սիմէոն Կրտսերը, ինչպէս որ Ապարանքի միւս բազմաթիւ շինութիւնները, որոնք մենք արդէր լուսաբանենք:

3. Աղբիւրը

Այս փոքրիկ յուշարձանը գտնւում է լեռնագոգի խորքում՝ հիմնական յուշարձանախմբից հիւսիս: Այն կառուցուել է յորդահոս աղբիւրի վրայ եւ ներկայումս մահմեդական պաշտամունքի վայրի է վերածուել: Ըստ յատկագծի /նկ. 24/՝ այն քառանկիւն մի սրահ է, որը լայնօրէն բացուած է դէպի արեւմուտք: Արեւելեան ներքնապատը ագուցուած է ժայռապատին:

Սոյն աղբիւրի տարեթիւը մեզ հասել է մի արձանագրութեան շնորհիւ, որ գտնուում է կամարակապ մուտքի ձախ մասում: Վիմագիր տառերը դեռեւս չափ լաւ ընթեռնելի են /նկ. 25/.

ՇԻՆԵՑԱԻԶԵՌ

ԱՄԲՄԷՄԱՐ

ԽԱԶԱՏՈՒՐԻՆ

ԹՈՒԻՆ ՌՃԹ

«Շինեց մէմար 39 Խաչատուրը 1660 թուականին»

Մուտքը փոքր ինչ աղաւաղուած է նորակառոյց միջնորմով: Այն թեթեւակի բեկուած մի մեծ թաղակապ շէնք է, որը եզերւում է տափակ քիւով: Այն դրսից կրկնապատկուած է եռակի գլանակով, որի կենտրոնական տարը օձի պատկերով ոճաւորուած քանդակ է. կամարի գագաթի վրայ համաչափօրէն դրուած է օձի գլուխը: Քիւը պահում են անմշակ շթաքարերով զարդարուն յենասիւնները՝ եզերուած հետաքրքրական խոյակներով: Ներսոյթում 3 պատերի մէջ փորուած է եռագալար որմնախորշ: Հարաւային պատի երկայնքով կառուցուած է մի մարմարեայ ամբարտակ: Ծածկն իր վրայ է կրում խաչուող թաղից համակարգը, որի մէկ այլ օրինակի հանդիպել ենք Մոկսում40:

Եթէ հանրայայտ են 13-րդ դարի մի քանի աղբիւրներ, ինչպիսիք են Սանահինը եւ Հաղպատը41, ապա աւելի ուշ շրջանի վանքապատկան աղբիւրները գրեթէ չեն արժանացել հնութիւն ուսումնասիրողների ուշադրութեանը: Նման մէկ այլ օրինակ գտանք նաեւ Խիզանի Սուրբ Խաչ վանքում:

4. Պանդոկը

Ս. Աստուածածին եկեղեցու հիւսիսային կողմում գտնուող այս յուշարձանը վերջերս գիւղացիների կողմից աւերել եւ այլակերպուել է, ուստի մենք չյաջողեցինք տեսնել այնպիսին, ինչպիսին եղել է: Ըստ Խ. Լեւոնեանի42՝ այն ուղղանկիւն մի շինուածք էր, որի ծածկոյթը հենւում էր 4 կենտրոնական սիւնների վրայ: Մի արձանագրութիւն յայտնում է. «22-րդ յոբելիանում այս սեղանատունը կառուցուել է Խաչի արիւնով միացուած այս սուրբ համայնքի Սիմէոն /Փոքր/ նուաստ արքեպիսկոպոսի կողմից, որը

եղել է բարի եւ կրօնասէր ճարտասան Կարապետի⁴³ նախկին սանը: Այս տունը ես կառուցեցի իմ մեղքերի թողութեան, այլ ոչ թէ ժամանակաւոր յիմար սնափառութեան պատճառով, 1651 թուականին»:

5. Ապարանք գիւղի ծխական եկեղեցին

Աստուածածնին⁴⁴ նուիրուած այս եկեղեցին գտնւում է ներկայիս Վերաս գիւղի կենտրոնում: Այն մի մեծ շինութիւն է / 13x16 գծամետրով/ եւ ներկայումս վերածուած է խրճանոցի: Նրա յատակագիծը հազուադէպ է հանդիպում Հայաստանում: Խօսքը վերաբերում է շէտադրուած խաչաձեւ յատակագծին, որում գմբէթը յենւում է 4 ազատ կենտրոնական սիւների վրայ: Կենտրոնական սրահը բաղկացած է 4 քառակուսի յենասիւններից, որոնք հասարակ խոյակների օգնութեամբ պահում են թեթեւակի զարդանկարուած կամարները: Վերջիններիս վրայ առաքաստների օգնութեամբ կանգնած է թաղակապ գմբէթը: Թւում է, թէ այն չի ունեցել ո՛չ թմբուկ, ո՛չ էլ զանգակատուն: Կողային թեւերը կամարակապ են եւ լուսաւորուած իւրաքանչիւրը մի բարձր թէք պատուհանով, որի ներքեւում գտնւում է մի երեքնուկաձեւ որմնախորշ: Արեւելեան եւ արեւմտեան թեւերը, նաեւ անկիւնային 4 խորանները ծածկուած են ցածրացող գմբէթներով: Խորանային զանգուածեղ պատը ակնյայտ տարբերւում է եկեղեցու մնացեալ մասերից: Կենտրոնական խորանի վերնապատից բացուած է մի թեք բարձր պատուհան: Կամարաձեւ գմբէթարդները լուսաւորուած են նեղ պատուհաններով:

Կառոյցը կռու իրար բաւականին լաւ միացած մասերից է: Կամարները յղկուած քարերից են շինուած, իսկ գմբէթները՝ աղիւսից են:

Գլխաւոր մուտքի ձեւաւորումը հետաքրքրական է, չնայած իր յետագայ վերափոխումներին: Ներկայիս դուռն ուղղանկիւն է եւ ցածր: Նրա մարմարեայ քանդակազարդ թմբուկն անհետացել է: Այն կրում էր Խ. Լեւոնեանի ընդօրինակած հետեւեալ

արձանագիր-յիշատակագրութիւնը.

«Կառուցել է ճարտասան Սիմէոն վարդապետ Ապարանցին, Կարապետ Մոկացու աշակերտը, 1664թ.-ին»⁴⁵:

Գլխաւոր մուտքը իրականում կառուցուած է եղել մարմարեայ 4 սիւներով, որոնք յաջորդաբար քանդակազարդուած էին սելջուկեան շղթայով, բոլորակով եւ ի վերջոյ շթաքարերով՝ օսմանեան դասական ոճով: Ներսոյթի չորսուները քանդուել են: Արտաքին չորսուները վերելում ընդգրկուն միացուած են մի կամարով, որը համաչափօրէն զարդարուած է շթաքարերով: Ամբողջը ագուցուած է լաւ յղկուած կարմրագոյն քարէ ուղղանկեան մէջ, որի երկու կողմերը միացուած են իրար մի մեծ ագուաւակերպ, դուրս ելած քանդակադրուագով, որի դերը մեզ անհասկանալի թուաց, եթէ այն պարզապէս զուտ զարդարանք է:

Ստոյգ թուագրուած այս յուշարձանն այնուամենայնիւ տիպաբանական խնդիր է յարուցում: Առաջին հայեացքից յատակագծին յիրաւի միայն յունական ծագում կարելի է վերագրել: Շեշտուած խաչաձեւ յատակագծով եկեղեցին ծածկուած է կենտրոնական գմբէթով եւ 4 անկիւնային գմբէթաձեւ թաղերով⁴⁶: Սակայն ակնյայտ է, որ խաչաձեւութեան բնոյթը որոշակիօրէն չի ուսումնասիրուել, քանզի առանցքային թեւերի ծածկոյթը գմբէթաձեւ է, իսկ խաչի թեւերը իրենց բարձրութեամբ չեն գերազանցում շինութեան մնացեալ մասին: Կառոյցը նոյնպէս առաւելապէս նման է ժամատան⁴⁷: Մենք արդէն նշել ենք դրա հնարաւոր հարազատութիւնը մէկ այլ եկեղեցու՝ Շատախի Սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչին⁴⁸, որի բնոյթը մօտ է վերջինիս այն աստիճան, որ կարելի է երկուսն էլ համարել միեւնոյն ճարտարապետի գործերը, եթէ կարելի լինէր ընդունել, որ դրանք իրար ժամանակակից են: Նաեւ Շատախի վանքի շինարարութեան ժամանակաշրջանի համար նշեալ ուշ տարեթուերի մէջ կարծում ենք այժմ որոշակիութիւն մտցնելու հնարաւորութիւն է առաջանում:

1. Ապարանք՝ նշանակում է պալատ, քանզի ըստ աւանդութեան, վանքը կառուցուել է Մոկսի մի բարձրաստիճան տիրակալի պատկանող պալատի տեղում: Վերասը տարալեզու հեղինակները գրում են տարբեր ուղղագրութեամբ եւ տառադարձութեամբ. Վերս/Deutsche Heereskarte, op.cit/, Վերնիս /Eastern Turkey, op. cit./ Վերլաս/ H.F.B. Lynch, Armenia. Travels and Studies, London, 1901, carte h.t., Deyr Varras/ J. G. Taylor, «Travels in Kurdistan with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris and Ancient Ruines in the Neighbourhood», The Journal of the Royal Geographical Society, London xxxv/1865/ carte h.t/: Այս անունը կարող էր ծագել Վարազից /վայրի խոզ/ մտնելով քրդերէն մի քանի տեղանունների մէջ/ Cf M. Mokri, La le'gende de Bizan- u Manija, Paris, 1966, p. 5-6/:

2. Mamartank կամ Marmitank

3. Այդ հովտի գլխաւոր գիւղերից մէկը, որը նախկինում կրում էր Միկա անունը /արտասանում է Միջա/: Հնարաւոր է, որ XV դարում շրջանը կրած լինի Կօտէ անունը /Cf.L.Khatchikian, Colophone, XV, op. cit.111, p.107-108:

4. Տեղանքի բուրդ տիրակալը, ոմն Յուսուֆ, ըմբոստացել էր իր տիրոջ՝ Խիզանցի Հասան էմիրի դէմ, յաղթել նրան եւ ստորաբար սպանել Ազա /Oq/ գիւղում: CF, Cheref Name', ou foste de la Nation Kurde, trad. Et comm. F. Charmoy, Saint Petersburg , 1868-1872, tome 2, fasc. 1, p. 61-62.

5. Պ. Նաթանեան. Արտոսը Հայաստանի եւ Խարբերդ, Խանդակ, ճապաղջուր, Երզնկա շրջանների, Խիզանի մարզի նկարագրութիւնը: Կոստանդնուպոլ ա.ք. /մօտ 1878/, էջ.199-201: Գ.Շերենց, նոյն տեղ. էջ 136-137; Kh. Le'vonian, «Pe'lerinage' XI». op. cit, N 2294, p.1. Նաեւ, չնայած իրենց բազմաթիւ սխալներին, Գ. Ինճիճեանի «Հնագոյն Հայաստանի նկարագրութիւնը», Վենետիկ, 1822, էջ 136; V. Quinet, La Turquie d'Asie...Paris, 1890-1895, tome 2, p. 714 /Ապարանք/ /Ապարան/ վատ է տեղակայուած Վանի վիլայէթի քարտէզի վրայ/; S. Eprikian, op. cit., tom 1, p. 238-240; Հ. Ոսկեանի նշ. գիրքը, էջ 821-838:

6. Գրիգոր Նարեկացի, Երկեր, Վենետիկ, 1827, էջ 5-37. ինչպէս նաեւ Samuel d'Ani, «Tables Chronologiques», dans L. Brosset, Collection d'Historiens Arme'niens, tome 2, S. Petersburg, 1876, p.437; Դաւիթ Բիթլիսեցի, «Ժամանակագրութիւն», Վ.Ա.Յակոբեանի «Մանր ժամանակագրութիւններ» 13-18-րդ դարեր, Երեւան, 1956, հ. 3, էջ 338; Նաթանեանը մի կոնդակ է նշում, ըստ որի պատմական յիշատակագրութիւնները պէտք է շարադրուէին առավելապէս արձակի ձևով:

7. Նաթանեանի յայտնաբերած կոնդակում հաստատում է նոյնիսկ, որ հարցականի տակ դրուած հոդը վերադարձրել է յանկարծամահ եղած Կոստանդինի կեանքը: Այս կապակցութեամբ հետաքրքրական է նշել, որ

գիւղացիները /քրդերը/ ցայժմ վանքի հիմնադրումը վերագրում են «Ռումացի մեծ կայսր Կոստանդինին»:

8. Չարչարանքի գործիքների այս նմոշները, Խաչափայտի կտորները եւ սուրբ մասունքները 10-րդ դարում Բիզանդիայում գործնական կիրառութիւն ունեին /Տե՛ս J. Ebersolt, *Senctiuaires de Byzance*, Paris, 1921, p. 128-131/.

9. Բիզանդիայի տարածքային բռնագաւթողական հաւակնութիւնները եւ հայկական «Դաշնակից պետութիւններին» քաղկեդոնական դարձնելու յոյն բարձր կղերականութեան գործադրած ճնշումները չէին շրջանցում Անիի թագաւորութեանը, որը ներկայացնելով Բագրատունեաց հարստութեան շահերը եւ լինելով երաշխատորը Հայոց լուսաւորչականութեան, չէր կարող հպատակուել նրանց: /տե՛ս R. Grousset, *Histoire de l'Arme'nie de origines a' 1071*, Paris, 1947, p. 511-512:

10. A. Rambaut, *L'Espri Grec au Deuxie'me Siecle. Constantin Porphyroge'ne'te*, Paris, 1870, p. 508:

11. E'tienne de Taron, III, 8.

12. Gre'goire de Narek, *Le Livre des Prie'res*, Paris, 1961, p. 34.

13. Գուրգէն եւ Մենքերիմ եղբայրները երկու անգամ գնացել են Վասիլ II-ի մօտ եւ նրանից ընծաներ ստացել: Անիի Գագիկ թագաւորը չի մասնակցել այս հանդիպումներին /E'tienne de Taron, III, 43 եւ III, 46/:

14. J. Ebersolt, op. cit. p. 22.

15. Thomas Ardzrouni, «Histoire des Ardzrounis», dans *Collection d'Historiens*, op. cit., tome 1, p. 251. Թովմային շարունակողը որոշ ճշգրտումներ է տալիս Ապարանքի այս Սուրբ Նշանի վերաբերեալ, որը պատրաստուած է ոսկուց և թանկարժէք քարերից եւ իր մէջ պարունակում է մէկ կաթիլ Քրիստոսի արիւնից: Մասունքի հետագայ վիճակը մեզ յայտնի չէ:

16. Մէկը 1410 թ.-ի, /Khatchikian, *Colophons*, op. cit., tome 1, p. 115-116/, միւսը՝ 1420 /նոյն տեղում, էջ 353-354 /Մատեն. ձեռագ. N 10198/, երրորդը՝ 1488/ Նույն տեղում. հ. III, էջ 107-108/. XVI դարի համար՝ 1554 թ.-ի/, որից հայերէնը N 11 Վրաստանի ձեռագրերի պահարան/; 1574 /Մատեն. ձեռագ. 5718/, 1563-1575 /Մատ. 4749/, 1580 և 1584 /Ոսկեան, op. cit., p. 831/.

17. Սիմէոն վարդապետ Ապարանցին, ծնուած 1545թ.-ին, եղել է Ոստանցի Բրգուտենց Յովհաննէսի աշակերտը: Բազմաթիւ ճամփորդութիւններից յետոյ հասել է Մետզայի վանքը եւ հաստատուել այնտեղ /Oskian, op. cit., p. 1066-1067; Ն. Ալիխեան, «Հանդէս Ամսօրեայ» /Վիեննա/, 1919, էջ 79-96; Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901-1902, 2-րդ հատոր, էջ 127-128:

18. Վանքի առաջնորդ Սիմէոն Ապարանցի վարդապետը, Կրտսեր, ծնուել է հաւանաբար XVII դարի առաջին տասնամեակում, եղել է ճարտասան Կարապետ Կողակի սանը /վերջինս եղել է Սիմէոն աւագ

Ապարանցիի աշակերտը/։ Cf, Arakel de Tabriz, «Livres d'Histoires», dans le Collection d'Historiens, op. cit. p. 481/։

19. Մէկը վերագրում է 1638-1684 թթ. /Մատ. ձեռագ. 5150/, միւսները՝ 1660/Մատ.6053/, 1673 /Մատ. ձեռագ. 5269/, 1691 /Մատեն. ձեռագ. 8485/ . Ոսկեան նշ. աշխատ. էջ 836-837. Ապարանքի գրիչները այդ դարաշրջանում խմբագրում էին չափաժոյ յիշատակարանները։ Մենք խորին շնորհակալութիւն ենք յայտնում Մատենադարանի տնօրէն, ակադեմիկոս Լ. Խաչիկեանին, որը սիրալոյսով կերպով մեզ տրամադրեց Ապարանքի XVI եւ XVII դարերի պատմութեան վերաբերեալ բոլոր տեղեկութիւնները։

20. 1762 թուականին վանականներն ու ուխտաւորները մի խորհրդաւոր լույս են նշմարում, որն իջնում է Ապարանքի գմբէթի վրայ /«Annales de l'Anonyme de Van», dans Hakobian, Chroniques Mineores, op. cit., p. 374/։

21. Kh. Le'vonian, Pe'lerinages XI, op. cit., p. 1.

22. Natanian, op. cit., p 201.

23. Н. Токарский, Армянская архитектура IV- XIV вв., Ер., 1961, ст. 110-114.

24. G. Boudoyan et M. Thierry, «Les E'glises de Thil /Corluka/ dans le vilayet de Tunceli /Furquies»/, E. E. Arm, tome 10, p. 179-191.

25. E. Taqaisvili, Album d'architecture ge'orgienne, Tiflis, 1924, pl. 23.

26. Ս. Մնացականեան, Հայկական ճարտարապետութեան Սիունիքի դպրոցը։ Եր., 1960, էջ 22-25։

27. J-M. Thierry, «Monaste'res 3», E.E. Arm., tome 6, 147-149։ ibid., tome 9, p. 40-41.

28. Աբդըլմսեհ, իսկական անունն է Ասեր, եղել է հրեայ ազնուականի /Վերին-Միջագետքից/ որդի։ Հովիւների մէջ նա դաւանանքով միակ խորայելցին էր եւ խիստ հալածանքի էր ենթարկւում ինչպէս պատանի մագդէականների, այնպէս էլ քրիստոնեաների կողմից։ Վերջիններս ձգտում էին նրան մտերմանալ, բայց պայմանով որ նա մկրտուի եւ դառնայ քրիստոնեայ։ Նա դաւանափոխ է լինում եւ նրանց կողմից կնքւում Աբդըլմսեհ անուամբ։ Տուն վերադառնալով՝ Աբդըլմսեհը գոհունակութեամբ խոստովանում է, որ դաւանափոխ է եղել։ Նրա հայրը մոլագար կատաղութեամբ դանակի բազմաթիւ հարուածներով սպանում է որդուն։ Նրան հուղարկաւորում են իր պատանի հաւատակիցները։ Շուտով Աբդըլմսեհի գերեզմանից մեղմ լույս է ճառագում, որը բնականաբար ընդունւում է իբրեւ հրաշք։ Այս շրջանով անցնող ճամփորդները ուխտի են գալիս նրա շիրիմին եւ չեն կասկածում, որ իրենց յոյսերը կ'իրականան։ Սուրբի օրը նշում է յուլիսի 14-ին։ /«Le Synaxaire de Ter Israel», P.O. tom 20, p.729-732. Cf. aussi P. Peeters, «La rasion arabe de S. Abd al-Masih», Analecta Bollandiana, tome 34/1926/ p. 270-341/։

29. Gre'goire de Narek, Ouvres, op. cit., p. 23-24.

30. Kh. Le'vonian, Pelerinage, 11, op.cit. p. 1.

31. Նոյն տեղում, Չոհասեղանը կրում էր նաեւ Եօթ Մասունքների

գոհասեղան անուանումը:

32. Նոյն տեղում, ի վերջոյ այսպէս կարելի է ընթերցել տարեթիւը. Քսան եւ մի յորելեան եօթ քառեակ յարեակ ի մմին, որը չի ստացում 1638, ինչպէս ինքն է ասում, այլ 1629: Երկրորդ տողի աջ ծայրը ջնջուել է եւ գործնականօրէն անընթեռնելի է:

33. Gre'goire de Narek. Oeuvres, op. cit.p/ 21.

34. Նոյն տեղում, էջ 19:

35. Այս անունը վերջին հաշուով վերցուած է Գրիգոր Նարեկացու երկինաստ տերստից /Նոյն տեղում, էջ 23/:

36. Mon 4, pl. 16.

37. Օրինակ Խորանաշատի վանքը /1211-1222/ եւ Աշտարակի Սուրբ Մարինէ եկեղեցին /1281/. В. Арутюнян, Сафарян, Памятники Армянской архитектуры, Москва, 1951, пл. 151, 145.

38. Օրինակ, Iki turbe' d'Ahlal /1280/- /A. Gabriel., Voyages Arche'ologiques en Turquie Oriental., Paris, 1940, p 245, pl. LXXXIX/ Halim Hatun tribesi de Gevaz /1322/ T. Talbot Rich, The Seljuks in Asia Minor, London, 1961, pl.35/ դամբարանները:

39. Memar բառը գալիս է բուրբ-արարական mimar-ից, որը նշանակում է ճարտարապետ:

40. Արծուաբերի Ս. Աստուածածին եկեղեցի /Mon.iv, fig .26.

41. В. Арутюнян, Сафарян, նոյնը, էջ 56-57

42. Kh. Le'vonian, Pelerinage, XI, op. cit.p. 1.

43. Կարապետ Մոկացի Կոտակ ճարտասանը եղել է Սիմեոն Ապարանցու աշակերտը /Arakel de Tabriz, op. sit.p. 481/:

44. S. Eprikian, op. cit., tom I, p.240.

45. Kh. Levonian, Pe'lerinage, XI, op. cit, p.1.

46. Այս տիպը շատ տարածուած է Բիւզանդական կայսրութեան մէջ, յատկապէս մակեդոնական վերածննդից յետոյ: Դրա լաւագոյն օրինակը Կոստանդնուպոլսում Kilise Cami - ն է: /C. Diehe, Manuel de l'Art Byzantin, Paris, 1925, p. 437-438/.

47. Սա չի նշանակում, թէ Բիւզանդական որեւէ ազդեցութիւն լիովին բացառւում է: Մենք արդէն ցոյց ենք տուել որոշ յատակագծերի նմանութիւնները յունական մի քանի եկեղեցիների յատակագծերի հետ: Եթէ մենք չյաջողեցինք յստակ կապեր գտնել 17-րդ դարի հայկական ճարտարապետութեան եւ յունական յուշարձանների միջեւ, ապա կարելի չէ մտածել, թէ այն բազմաթիւ հայ ճանապարհորդները, որոնք գալիս էին Ստամբուլ վարչական կամ առեւտրական գործերով, մայրաքաղաքից նշանաւոր շինութեանց մասին նկարագրական տեղեկութիւններ չէին հաղորդում:

48. Mon. IV. p. 136, n. 93.

Ֆրանսերէնից թարգմանեցին

Յամիկ Մանուկեանը եւ Աշոտ Պեպրոսեանը:

ԴԱԻԻԹ ՔԵՐԹՄԵՆՋԵԱՆ, «ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԾԱՐՄԱՐԱԿԵՄՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐՕՆ- ՎԱՍԱԿՈՒՐԱԿԱՆԻ ԴՎՐՈՅԸ /ԱՆՄԻՎ/

ԱՊԱՐԱՆՔԻ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ Հիմնականում երեքն են՝
Հնագոյն սբ. Յովհաննէս Մկրտիչի վանքը, նրա յաջորդականու-
թեամբ կառուցուած բազմահոգակ Ապարանից սբ. Խաչ վանքը
եւ բնակավայրի եկեղեցին:

Վանքերի կառուցապատման պատմութիւնը սկսում է Գրիգոր
Լուսաւորիչը /4-րդ դար/: Նրան է վերագրւում Ս. Կարապետի
վանքի փոքր՝ հարաւային մատուռը, որի տեղում 943-953 թթ.
Հիմնադրւում է աւելի ընդարձակ մի եկեղեցի: Վերջինը բնորոշւում
է կենտրոնագմբէթ կոնքաւոր տաճարներից դէպի գմբէթաւոր սրահ
տիպին անցման յօրինուածքային առանձնայատկութիւններով:
Վանքի Հիմնադրութիւնն այնքան նշանակալի իրադարձութիւն
էր, որ ինչպէս Նաբեկացին է նշում, նրա արարողութեանը
մասնակցում էին՝ Վասպուրականի երեք թագակիրները, Աշոտ-
Սահակ, Գուրգէն-Խաչիկ եւ Սենեքերիմ-Յովհաննէս, բազմաթիւ
եկեղեցականներ եւ մեծաթիւ ժողովուրդ:

Յաջորդ դարերին վանքի մասին տեղեկութիւնները Համեմատա-
բար սակաւ են: Լինելով Մոկաց իշխանների նստավայրի
եպիսկոպոսանիստ կենտրոն, այնուհետեւ բաւարար ուշադրութեան
չի արժանացել: Ենթադրելի է թուրք-սելջուկեան ասպատա-
կութիւնների աւերիչ արդիւնքը, որ այդքան գովերգուած եւ
կարեւոր վանական Համալիրը յետագային գրեթէ մոռացութեան
է մատնւում: Յատկապէս Արծրունեաց Սենեքերիմ - Յովհաննէսի
գաղթից յետոյ /1021թ./ տեղեկութիւնները վանքի մասին
Հազուադէպ են: Միակ տեղեկութիւնը նշում է Արծրունեաց
երկրորդ պատմիչը, նրա վկայութեամբ՝ Աբղույմսհի տիկինը՝
Մարիամ թագուհին Ս. Կարապետն ու մի շարք վանքեր յանձնում
է Աղթամարի կաթողիկոսութեան Հովանաւորութեանը:

Առաջին յիշատակարանային կամ ձեռագրային յուշարձանը
15-րդ դարից է՝ 1410թ., յաջորդաբար կան նաեւ յիշատակումներ

1554, 1580, 1584 թուականներից: Վանքի պատերին փորագրուած 16-րդ դարի կէսերի թուագրումները հաւաստում են, որ այս ժամանակներում կատարուել են շինարարական աշխատանքներ: Եղած վերանորոգումներից ամենանշանակալին 17-րդ դարի երկրորդ կէսին Սիմէոն կրտսեր Ապարանցու կատարածն է: Վերջինը հաւանաբար 1648-ականներին աւերուած վանքի վերաշինութիւնն է: Հենց այս ժամանակներում կառուցւում են նաեւ վանքի պանդոկը /1651թ./, աղբիւրը /1660թ./, Ապարանք բնակավայրի եկեղեցին /1664թ./:

Վանքային համալիրը կազմուած է երկու հիմնական խմբերից. հարաւային՝ Ս. Կարապետ եկեղեցուց եւ մատուռից եւ հիւսիսային՝ Ս. Աստուածածնայ գլխաւոր եկեղեցուց, Ս. Ստեփանոսի եւ Ս. Առաքելոց մատուռներից եւ ժամատուն-դարպասից: Օժանդակ շինութիւններից նշելի են վանքապատկան խցերը, հիւսիսային «քարուկիր ու կամարապատ» ախոռը, պանդոկը, մենաստանի աղբիւրը, որի ճարտարապետը եղել է Խաչատուրը:

Ս. Կարապետ եկեղեցին եւ Լուսաւորչաշէն մատուռը իրար հետ մի ամբողջութիւն են կազմում: Մատուռն արեւմտեան ճակատից 1 մետրով ետ է ընկած: Դրանք միասնաբար հիւսիս-հարաւ ուղղութեամբ 9 մետր երկարութիւն ունեն: Երկու յուշարձաններն էլ արտաքինից ուղղանկիւն են՝ Ս. Կարապետը 7 x 5,5 մ չափերով, իսկ մատուռը՝ 6 x 3,5մ:

Ս. Կարապետի արեւմտեան թեւը լայնատարած եռակոնք կենտրոնազմբէթ տիպի յուշարձան է: Արեւմտեան թեւը արեւելք-արեւմուտք ուղղութեամբ 70սմ է,, լայնքը՝ 1,8մ: Այն ունի երկու կողային 90սմ-անոց կամարակապ խորացումներ: Դէպի կենտրոնական քառակուսին երեք յաջորդական աստիճանաձեւ դասաւորութեան քառակուսիներով լուծուած չորս որմնամոյթերը ընդգծում են 2,4մ կողով զմբէթատակ քառակուսի տարածքը եւ անցում են հանդիսանում դէպի մնացեալ կոնքերը: Հիւսիսային եւ հարաւային կոնքերը միատեսակ են. նրանք բացուածքում 1,8 մետր են, իսկ խորութեամբ 1 մետր: Արեւելեան խորանային կոնքը բացուածքում հաւասար է զմբէթի տրամագծին, իսկ խորութեամբ 1,5 մ է:

Չափազանց հետաքրքրական է լուծուած կառոյցի ներսոյթը: Չորս կենտրոնական հայկական կամարները առաջատային անցումով ստեղծելով գմբէթատակ օղակը, դէպի դուրս մարւում են յաջորդական երեք կամարագօտիններով: Նման լուծումը համադրելով կոնքերի կորագիծ մակերեւութային ձեւին՝ տեսողական սրացում են առաջացնում դէպի ներքուստ կորագծային լուծում ստացած թմբուկն ու սրածայր վեղարը: Ներսոյթի լուսաւորութիւնը կատարւում է խորանի առանցքային եւ արեւմտեան բարձր լուսամուտներից եւ յատկապէս թմբուկի չորս պատուհաններից: Յուշարձանի յատկագիծը կողային պիլոններ ունեցող գմբէթաւոր դահլիճ տիպից զանազանւում է յատկագծային եռակոնք ընդգծուածութեամբ, որ յուշարձանի յօրինուածքի հիմքում նշմարել է տալիս նման կառոյցների մեծ ազդեցութիւնը: Յուշարձանի տանիքային եւ տարածական լուծմանը բնորոշ է գմբէթաւոր սրահ տիպի առանձնայատկութիւնները: Ճակատային լուծումների կապակցութեամբ նշելի է մուտքային դռան ընդարձակութիւնը եւ նրա յարդարանքներով ընդգծուած մշակուածութիւնը:

Ս. Կարապետի հարաւային կոնքով տրուած մուտքը տանում է դէպի հարաւային մատուռը: Մուտքի աւելի ուշ յաւելում լինելու մասին է խօսում բնագրում եղած, բայց յետագայում փակուած արեւմտեան մուտքը: Իրօք, խնդրոյ առարկայ մատուռի յատկագծային առանձնայատկութիւնները միանգամայն վաղմիջնադարեան են եւ չունեն Ս. Կարապետի ներքին տարածութեան մշակման հասուն վարպետութիւնը: Այն ներքուստ 2,4x2,7մ չափերով թաղակապ ուղղանկիւնի է, որի անկիւնային հատուածներում կան քառակուսի որմամոյթեր: Շրջանաձեւ խորանը յատկագծում տրամագծով հատուած լարային տեղադրութիւն ունեցող յաղթականամարով բաժանուել է դահլիճից: Ինչպէս նման խորանային լուծում ունեցող յուշարձաններում ընդհանրապէս, այստեղ նոյնպէս բացուածքն ու խորութիւնը 1,5 մ չափով հաւասար են իրար: Դահլիճի լուսաւորութիւնը լուծուած է աղօտ, եկեղեցու լուսամուտը տրուել է միայն խորանային առանցքով:

Պատերի կառուցուածքի եւ շինանիւթի կապակցութեամբ աւելացնենք, որ այն երկտակ միտիս է, արտաքինից կրաքարով, իսկ ներքուստ աղիւսակերտ: Այն ծածկի մասում ընդհանրապէս աղիւսաշէն է: Շարուածքի միւս առանձնայատկութիւնը /որ վասպուրականեան յատկանիշ է/ արտաքինի մեծ եւ ներքինի մանր չափերի քարերից իրականացուած լինելն է:

Ս. Աստուածածին եկեղեցին Համալիրի ամենաակնբախ եւ գեղարուեստականօրէն լուծուած յուշարձանն է: Այն յատկազօային լուծմամբ աղբրսուում է Ռշտունիքի Ջոջլուի Ս. Գէորգ, Կապուկողա Ս. Յակոբի եւ այլ վաղմիջնադարեան եկեղեցիների հետ, տարբերուելով նրանցից ճակատների եւ ներսոյթի ճարտարապետական մշակման հասունութեամբ:

Ս. Խաչ վանքի պարսպապատ տարածութեան երկարագոյն չափերն են՝ հիւսիսից հարաւ 18,3 մ, արեւելքից արեւմուտք՝ 23,7մ: Համալիրի Ս. Աստուածածին եկեղեցին տեղադրուել է տարածքի հիւսիս-արեւելեան անկիւնում, համապատասխանաբար ցանկապատներից 7-ական մետր հեռաւորութեան վրայ: Նման տեղակայումը եկեղեցու վերձիգ գմբէթին ապահովում է ոսկեհատման յարաբերութեամբ օրինաչափութիւն՝ ողջ համալիրի ծաւալատարածական կազմում:

Ս. Աստուածածնայ եկեղեցին արտաքինից 9x13մ դասականացուած պարագծային յարաբերութեամբ ուղղանկիւնի, գմբէթաւոր դահլիճ տիպի կառոյց է: Նրա ներքին լուծումը դեռեւս պահպանում է վաղ միջնադարեան՝ արեւմտեան թեւը երկար՝ խաչաձեւ կենտրոնագմբէթ միակոնք տանճարների յօրինուածքային տարբերակը:

Ներքուստ մի զոյգ պիլոններ, հիւսիսայինը՝ 1,6մ, եւ հարաւայինը՝ 1,4մ ցցուածութեամբ, դահլիճը բաժանում են լայնքով 3,5մ եւ երկարութեամբ 3մ արեւմտեան ու կենտրոնական /տրանսեպտային/ սրահների: Արեւմտեան սրահն ունի պիլոնների խորութեան համապատասխան կողային կամարակապ խորացումներ: Տրանսեպտը բաժանւում է 4 մ կողմով գմբէթատակ քառակուսի տարածքի եւ պիլոնների խորութեան համապատասխանող եւ բացուածքում կենտրոնական քառակուսու անմիջական

շարունակութիւնը հանդիսացող հարաւային եւ հիւսիսային
թեւերի: Վերջինները նոյնպէս օժտուած են յատակագծում
ուղղանկիւն որմնախորշերով, որոնցից հիւսիս-արեւելեանը
ծառայում է իր աւանդական մկրտման նպատակին, իսկ
արեւմտեանը որպէս մուտք, անցում է տալիս դէպի Ս. Ստեփաննոսի
մատուռը: Հարաւ-արեւելեան որմնախորշը նոյնպէս դէպի
համապատասխան աւանդատունը տանող անցում է: Ինչ
վերաբերում է հարաւային՝ Ս. Առաքելոցի մուտքին, այն տրուած
է արեւմտեան սրահի հարաւային որմնախորշի արեւմտեան
անկիւնով: Պիլոնները ինչպէս ժամանակաշրջանի միւս յուշարձան-
ներում, դէպի կենտրոնական քառակուսի տարածքը նայող
անկիւններում լուծուած են երեք յաջորդական անկիւնային
ելուստներով, որոնք տարածական անցում են ստեղծում
գմբէթատակ կամարներից դէպի խորանն ու խաչաթեւերը:
Խորանը յատակագծում ձգուած կողերով կիսաշրջան է,
բացուածքում 4մ եւ խորութեամբ 3մ: Նրա կողերում կան մէկական
ուղղանկիւն որմնախորշեր եւս, իսկ առանցքով մի լուսամուտ:
Աւանդատների 3,5x1մ չափերի ուղղանկիւնաձեւ ձգուած
յարաբերութիւնը յատակագծին հաղորդում է իւրայատուկ
նկարուածք:

Առաստաղը համադրում է խորանային գմբէթարդը,
առաստաղային անցումով ներքուստ կորագծային եւ արտաքուստ
բազմանկիւնի գմբէթը եւ դրա շուրջ համապատասխան
ուղղութիւններով կամարակալուող թաղերը եւ նրանց գօտիները:
Շնորհիւ եկեղեցու յատակի ժամատան նկատմամբ 6 աստիճան
չափով բարձրացուած լինելուն, ինքնին արդէն ձգուած
յարաբերութիւն ունեցող գմբէթային համակարգը ծաւալատարա-
ծական իւրայատուկ արժէք է ստանում շրջապատի եւ համալիրի
նկատմամբ: Տանիքը /որ արդի դրութեամբ չափազանց
աղաւաղուած վիճակում է/ լուծուել է աւանդական գմբէթի շուրջ
խաչաձեւ դասաւորուած երկթեք կտուրներով, որի անկիւնային
հատուածներն ունեն աւելի ցածր եւ թեք տեղադրութիւն: Վեղարի
արտաքին նիստերի մէջտեղով բոլորում են համապատասխան 8
կամարներ, որոնք կողերով ընդգծում են վեղարի կողային

մակերեսները: Արեւելեան եւ արեւմտեան բարձր լուսամուտների հետ, ներսոյթի բնական լուսաւորութիւնը ապահովում են թմբուկի չորս պատուհանները:

Թէկուզ յուշարձանն արդէն կորցրել է իր պերճանքը, շէնքի տարածական լուծումը դեռեւս դիտւում է չափազանց հետաքրքիր: Ճակատները բոլոր ուղղութիւններով ծածկուած են այլ ծաւալներով, միայն արեւելեանն է, որ մնում է իր զուսպ հարթոյթային մշակմամբ. փաստօրէն դրանում չկան բեռնաթափող որմնախորշեր: Ճակատները հիմքի եւ բարձրութեան 1:4-1:5 յարաբերութեան սահմաններում են:

Օգտագործուած շինանիւթը շէնքի ստորին հատուածներում քարն է: Մինչդեռ սկսած պատերի վերին մասերից մինչեւ վեղարի գագաթը աղիւսակերտ է: Սա հաւանաբար Սիմէոն Ապարանցու ժամանակներում կատարուած վերանորոգումների արդիւնքով է, հենց այս ժամանակներին պէտք է վերագրել նաեւ յուշարձանի ծեփապատումը:

Ելնելով Ս. Աստուածածնայ հարաւային եւ հիւսիսային պատերի լուծումներից, պէտք է ենթադրել, որ երկու կողային մատուռները կառուցուել են եկեղեցու հետ միաժամանակ:

Ս. Առաքելոցը, միեւնոյն 13 մ երկարութեան է, ինչ Ս. Աստուածածինը, իսկ լայնութեամբ այն 6 մ է: Դահլիճը 4,4x 6,6 մ չափերի թաղակապ նաւ է: Խորանը յաղթակամարի միջոցաւ բաժանուած է դահլիճից: Այն յատակագծում ձգուած կողերով կիսաշրջան է, բացուածքը 4,3 մ, իսկ խորութիւնը՝ 3,6 մ: Եկեղեցու արեւմտեան մուտքը վերջին դարերի արդիւնք է:

Ս. Ստեփանոսի մատուռը չափերով աւելի համեստ է: Սա նոյնպէս ձգուած համաչափութեամբ միանաւ կառոյց է, որտեղ խորանային յաղթակամարի պակասը թելադրել է դահլիճի երկարահաս յօրինուածքը: Տուեալ լուծումն այս դէպքում տարածում գտած որմնամոյթերի փոխարէն իրականացուել է մարուող պարզակների միջոցով: Մատուռի ներքին չափերը 7x2,2մ է, իսկ սրահները՝ 3,25x2,2 մ երկարութիւններով իրար հաւասար տարածքներ: Յատակագծում ձգուած կողերով կիսաշրջանաձեւ խորանը ծածկի գմբէթարդային լուծման հետեւանքով դահլիճից

աւելի նեղ է: Նրա բացուածքը 1,4մ է, իսկ խորութիւնը՝ 1,6մ:

Գաւիթ ժամատունը պատկանում է Վասպուրականում լայն տարածում գտած տարբերակին: Նրա ցածր տեղադրութիւնը ընդհանուր համալիրին հաղորդում է տեւրասածեւութիւն: Տեղանքը թեք լանջ լինելով վանքի ընդարձակումը կատարող ճարտարապետը, հաւանաբար խաչատուրը, ձգտել է ամենուրեք պահպանել պատերի համասեռութիւնը: Վերջինով կարելի է պայմանաւորել ժամատան հիւսիսային պատի անընդհատ շարունակումը մինչեւ Ս. Ստեփանոսի մատուռը:

Շէնքն արտաքինից 11x10,5 մ չափերով քառակուսու մօտեցող ուղղանկիւնի է: Հատոյթում 1.1մ չորս կենտրոնական սիւները եւ ութը փոքր ցցուածութեան որմնամոյթերը դահլիճը բաժանում են 2մ լայնքով երկու կողային եւ 3,3մ կենտրոնական նաւերի, իսկ արեւելք-արեւմուտք ուղղութեամբ՝ 2մ լայնքով արեւմտեան, 3մ կենտրոնական եւ 1,8մ արեւելեան սրահների: Հենց տուեալ ասիմետրիկութիւնից էլ բխում է արտաքին պարագծի քառակուսուց մի փոքր նահանջը: Ներսոյթի ճակատները պարագծով մէկ կամարակապ են, որմնամոյթերի խորութեանը հաւասար որմնանկարներով: Դրանցում ամենամշակուածն արեւելեանն է, որ միաժամանակ Ս. Աստուածածնի մուտքն է հանդիսանում: Այն բարաւորային մասում լուծուած է ստալակտիտաւոր, ինչպէս հանդիպում է Կտուցի Ս. Յովաննէսում, Սելիմի քարաւանատան մուտքի թեւերում եւ սելջուկեան ժամանակների այլ յուշարձաններում՝ Կարինի «Ձիֆտէ մինարեթ»ում, Նիգտէյի Ալաէտտինի մզկիթում: Առաստաղը բոլոր ուղղութիւններով գօտեւորուած է չորսական փոխուղղահայեաց թաղակամարներով, որոնց կենտրոնում է 3 մ տրամագծով երդիկաւոր գմբէթը: Խաչաթեւերը թաղկապ են, իսկ անկիւնային ուղղութիւնները լուծուած են զնդաձեւ թաղերով: Ս. Խաչ համալիրում սա միակն է, որի սալայատակը արեւմտեան կողմից դրսի մ օտեցման հարթակի անմիջական շարունակութիւնն է կազմում: Փաստօրէն արեւմտեան ճակատը պրոեկտում է իր բնական չափով, իսկ կողային ճակատները արեւելեան կողմից խորանում են թեք ընթացող տեղանքով՝ յատակի նիշից ցած: Այսպէս, ստեղծւում է արտաքին ծաւալների

սովորական մասշտաբների հակադրում՝ ներսոյթի վերձիգ համաչափութեամբ ենթամասերի հետ:

Հակադրուելու համար եկեղեցու գմբէթատակ տարածութեան պայծառ լուսաւորութեանը, ժամատան բնական լուսաւորութիւնը արեւմուտքից արեւելք աստիճանաբար նուազող օրինաչափութեամբ է: Տանիքի ձեւը եւ տարածական լուծումը համեմատելի են տիպի աւանդական օրինակների հետ:

Ս. Խաչ եկեղեցական համալիրից հիւսիս են 17-րդ դարի կէսերին կառուցուած պանդոկն ու աղբիւրը: Դրանցից առաջինը իր յօրինուածքով համեմատական է ժամատանը: Զերմուկ անուանուած աղբիւրը նման չէ վանքային համալիրներում լայն տարածում գտած երկթեք կտուրով, ճակատում եռակամար լուծուած օրինակներին: Սա ինչ որ տեղ համեմատելի է Տաթեւի վանքի աղբիւրին, այն առումով, որ տանիքում լուծուած է հարթ, բայց ներսոյթի լուծումով միանգամայն այլ է եւ եղակի: Շէնքը յատակագծում արեւելք-արեւմուտք ուղղութեամբ 5մ է, իսկ միւս կողմով՝ 4,5մ: Այն ներկայ դրութեամբ պարագծով մէկ խուլ է: Նախկինում նրա արեւելեան կողմը բաց է եղել, որ պատի աւելացմամբ ծածկուել է եւ այդ պատճառաւ հիւսիսային պատին կից աւելացուել է փոքր ու անշուք մի մուտք: Կառոյցը ներքուստ լուծուած է բաւականին հետաքրքիր: 3,3մ ներսոյթի հիւսիսային մասով անցնող առուի ակը արեւմտեան կողմում է, որին առնթեր հարաւային պատով մէկ կայ քարէ նորակառոյց նստարան: Մուտքային ճակատից բացի, իւրաքանչիւր ներքին ճակատի առանցքով կան մէկական 1,2մ լայնքով եւ վերեւից երեքնուկի նկարուածքով կրկնակի որմնախորշեր: Տանիքը լուծուած է անկիւնագծային թաղակամարումով, որ իր տեկտոնիկայով մօտենում է խաչուող թաղերին: Աղբիւրի արտաքին շարուածքն իրականացուել է տարբեր չափերի ուղղանկիւն եւ յղկուած քարերից: Նման շարուածքը բնորոշ է Մոկսին, որ միաժամանակ հետաքրքիր ֆակտուրա է հաղորդում տարածքի շէնքերին:

Ապարանքի աւերակ /խոնարհուած/ եկեղեցին արտաքինից ուղղանկիւն 15X 12,4 մ չափերի, կենտրոնական չորս սիւներով բազիլիկ կամ գմբէթաւոր-բազիլիկ տաճար է: Կողմերի

յարաբերութիւնը 1x1,2 մ է: Սիւները հատոյթում 90 սմ կողմով քառակուսի են. դրանք ութը որմնամոյթերի հետ ստեղծում են կամարակապ մի համակարգ, որ ներսոյթը բաժանում է 9 հատուածների: Կենտրոնական գմբէթատակ տարածքը 4մ կողերով քառակուսի է, իսկ հիւսիսային եւ հարաւային նաւերն ունեն 2,5մ լայնութիւն: Արեւմտեան եւ արեւելեան սրահները նոյնպէս իրար հաւասար են, նրանք ընդամէնը 2,2մ լայնութեամբ են: Առաստաղի լուծումը շատ նման է ժամատների համակարգին: Այն կազմուած է կենտրոնական գմբէթային համակարգի շուրջ խաչաձեւ դասաւորութեամբ 4մ թռիչքով եւ 2,2x2,5մ խորութեամբ թաղերից եւ անկիւնային՝ 2,2x2,5 չափերով գմբէթային թաղով լուծուած հատուածներից: Ինչպէս որ սովորաբար հանդիպում է Նախիջեւանի շրջանի յուշարձաններում, դահլիճն ունի երեք մուտքեր՝ տեղակայուած արեւմտեան, հարաւային եւ հիւսիսային կողմերում: Ապարանքի աւերակ եկեղեցին ունի բազմաթիւ ընդհանուր գծեր նախիջեւանեան համատիպ յուշարձանների եւ յատկապէս Շատախի Ս. Յովհաննէս եկեղեցու հետ:

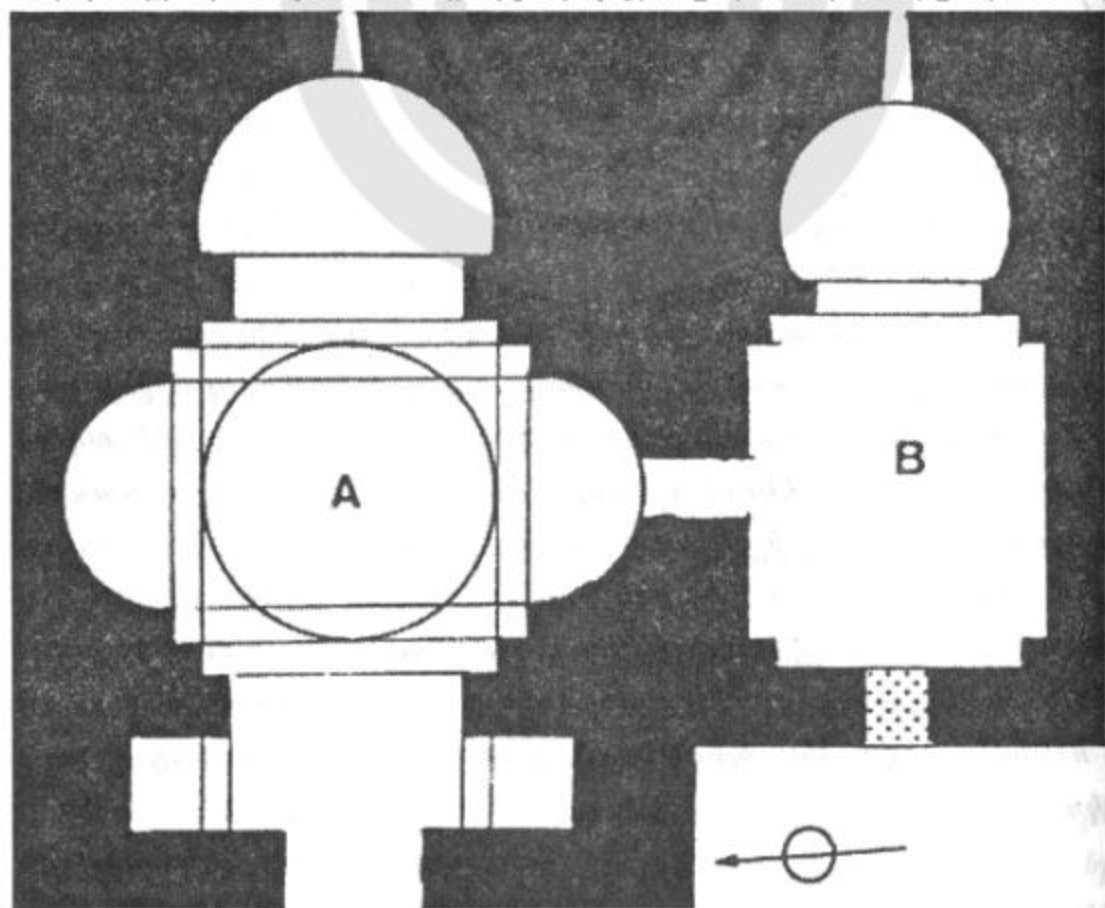
Խորանը յատկաբոլորում ձգուած կողերով կիսաշրջան է: Այն խորութեամբ 3մ է, իսկ բացուածքով՝ 4: Խորանի երկու կողմերում եղած մատուռների ճակատով մէկ բացուած լինելով դէպի դահլիճ, կողային խորանների տպաւորութիւն են թողնում: մինչդեռ դրանք 2,5 x 2,5 չափերով եւ արեւելեան վերջաւորութեամբ 1մ խորութեամբ ու 1,8մ բացուածքի կիսաշրջանաձեւ խորաններով մատուռներ են: Նման յօրինուածքը միջանկեալ պէտք է համարել միջնադարում մատուռ-աւանդատուն ունեցող եկեղեցիների եւ ուշ-միջնադարեան եռախորան յօրինուածքների միջեւ: Վերջինը, որ գոթական տաճարների շովեններից /չառաւղային դասաւորութեան մատուռներից/ է սերում, պէտք է կարծել, որ հայկական ճարտարապետութեան մէջ ի յայտ է գալիս աւելի ուշ, քան զարգացած միջնադարը:

Եկեղեցու վերաբերեալ հասած լուսանկարներից կռահելի է, որ այն ունեցել է վերձիգ ծաւալային լուծում եւ չափազանց զուսպ մշակում:

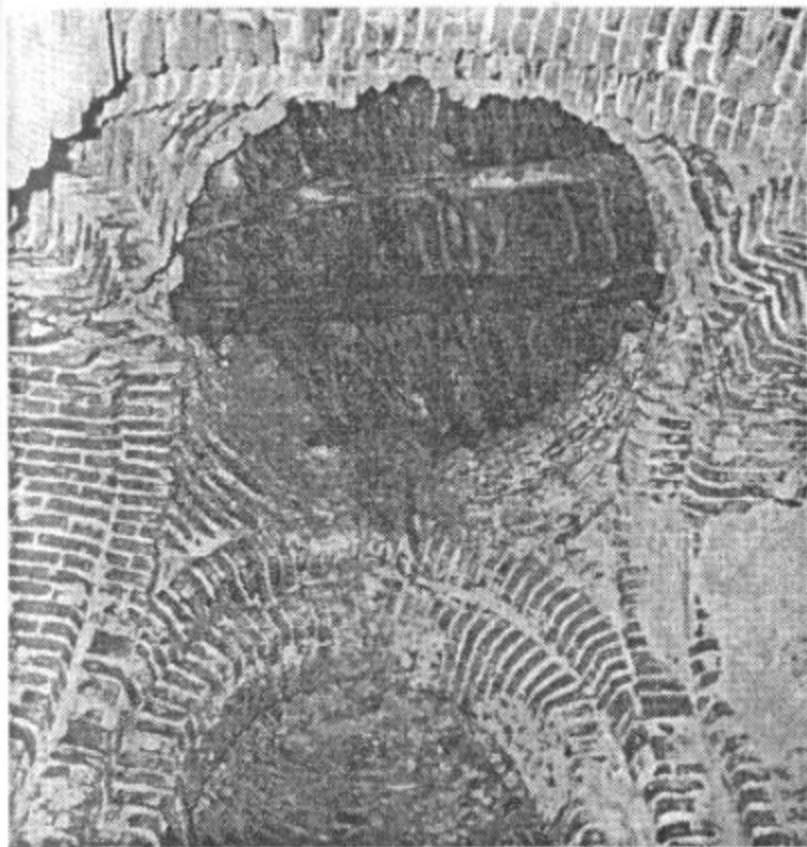
Հատուած անտիպ դոկտորական
ատենախօսութիւնից, 1993թ. հ. 2, էջ 586-596:

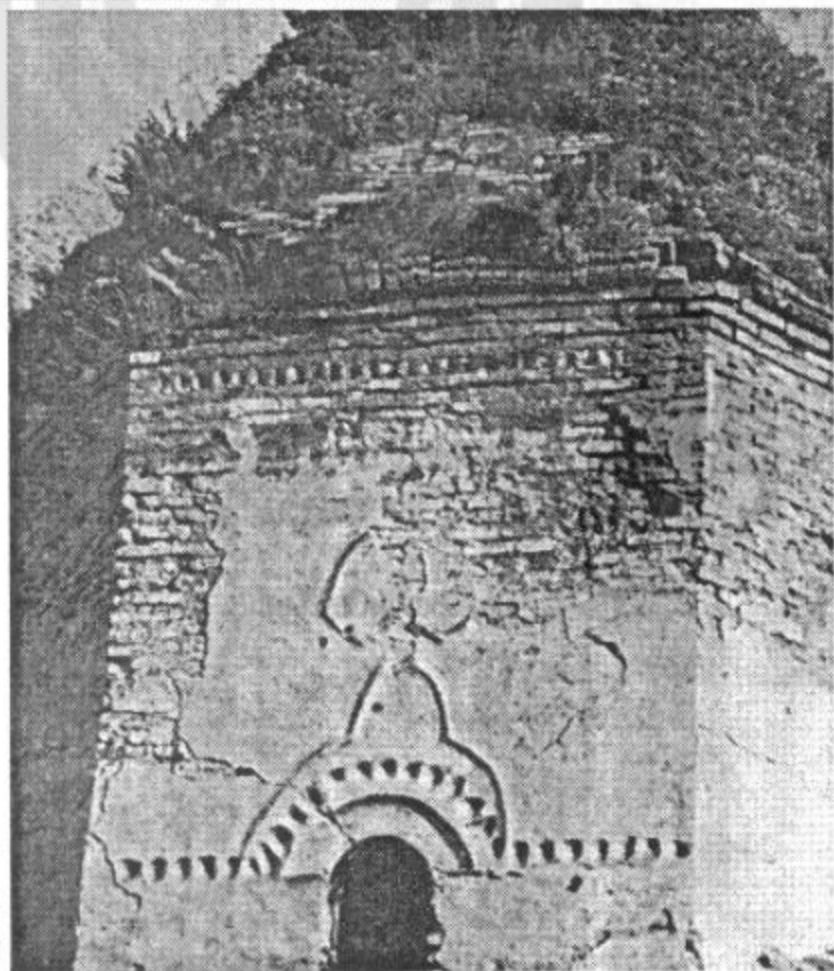
Ապարանքի Սբ. Յովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին. ընդհանուր տեսքը արեւմուտքից

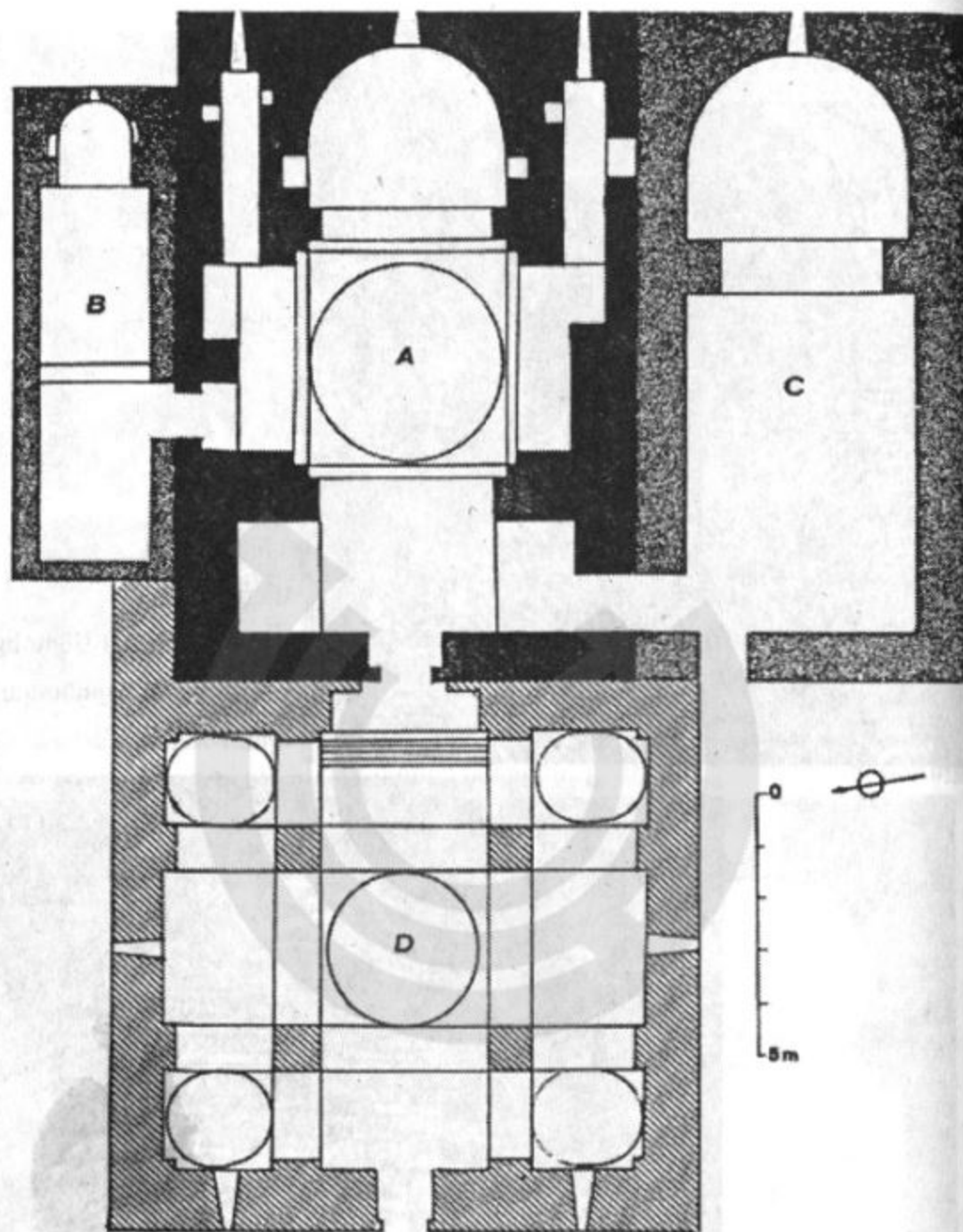
Ապարանք. Սբ. Յովհաննես Մկրտիչ. յատակագիծ

Ապարանք.
Սբ. Յովհաննէս Մկրտիչ:
ճեշտոյթ, կենտրոնական
սրահ

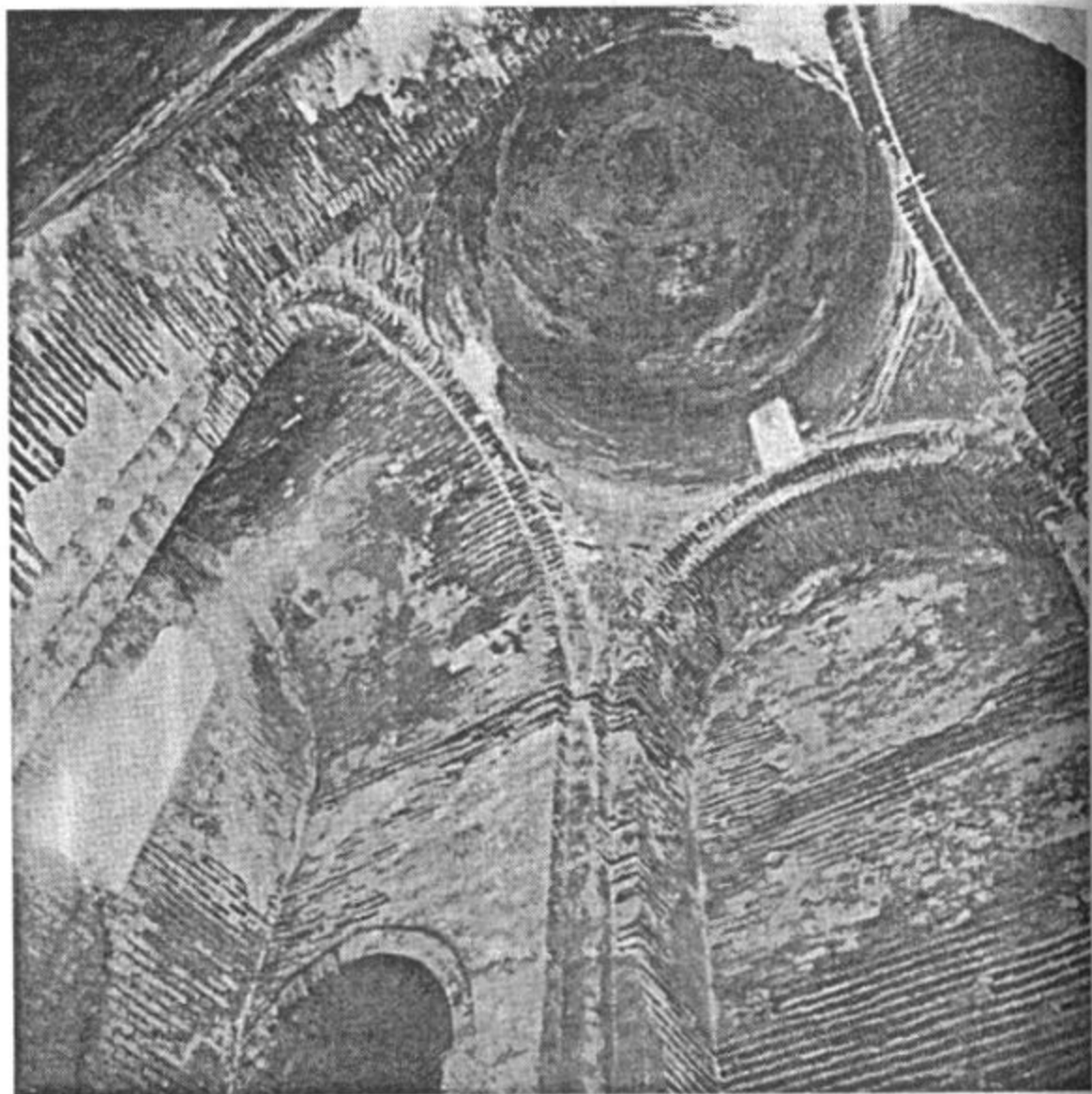
Ապարանք.
Սբ. Խաչ, քմբուկը,
պատուիւհան

Ապարանք. Սբ. Խաչ. յատակագիծ

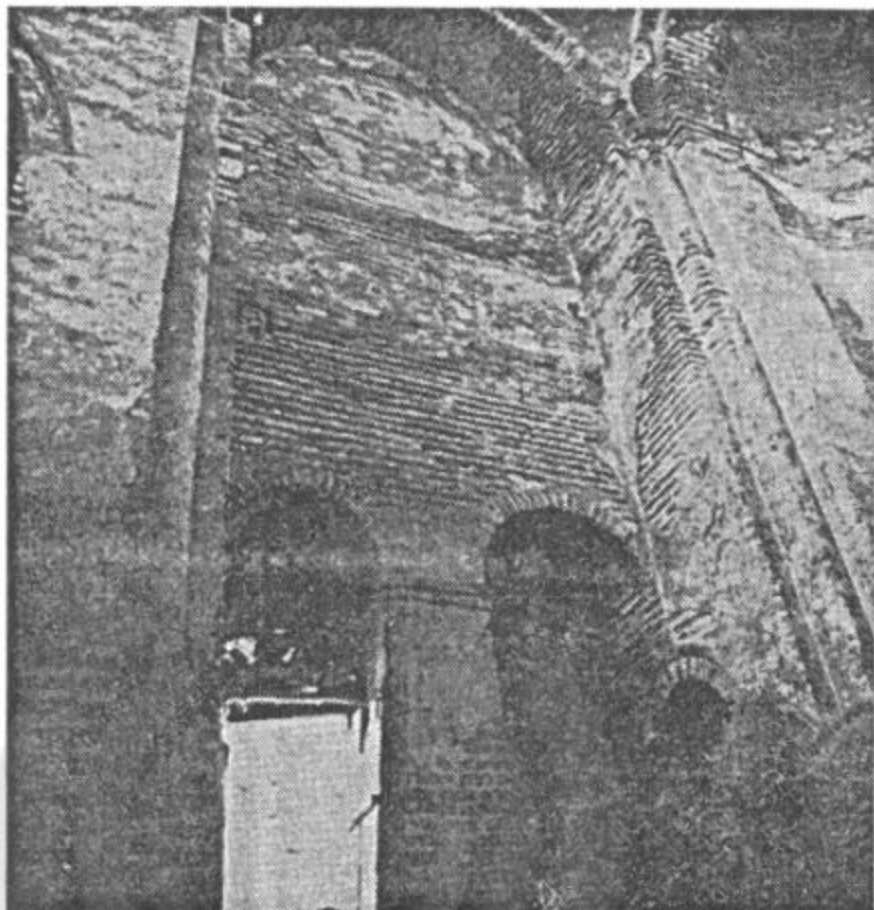

Ապարանք. Սր. Խաչ, ընդհանուր տեսքը արեւելքից:

Ապարանք. Սբ. Խաչ, ներսույթ, գմբեթը:

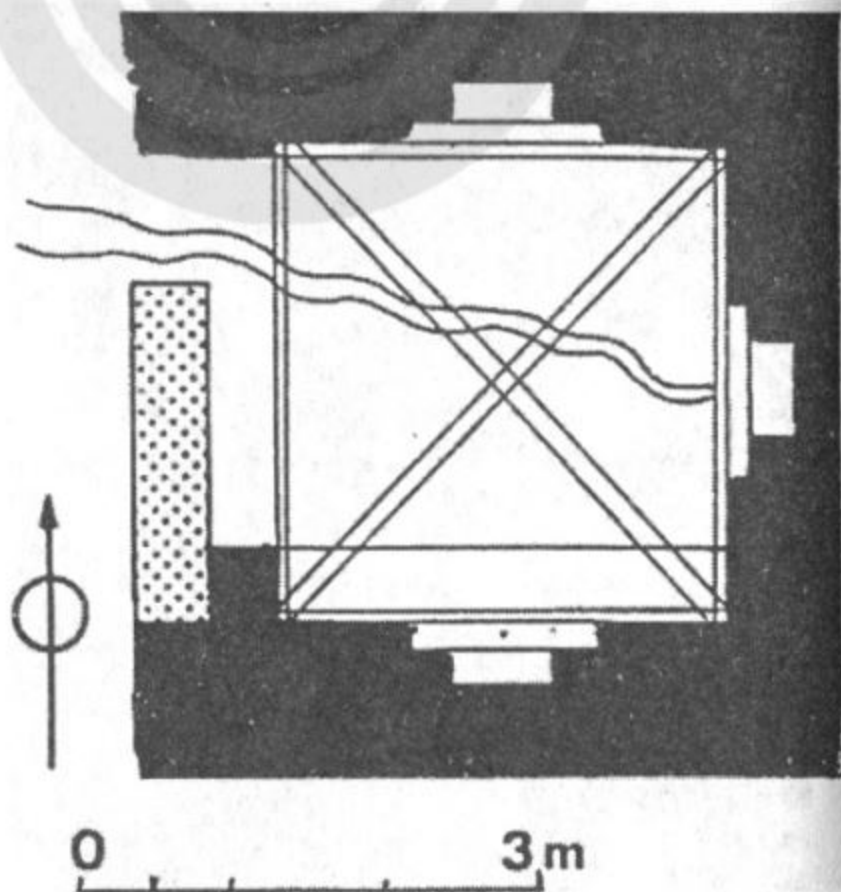
Ապարանք. Սբ.
Խաչ. ներսոյթ,
հիւսիսային թեւը:

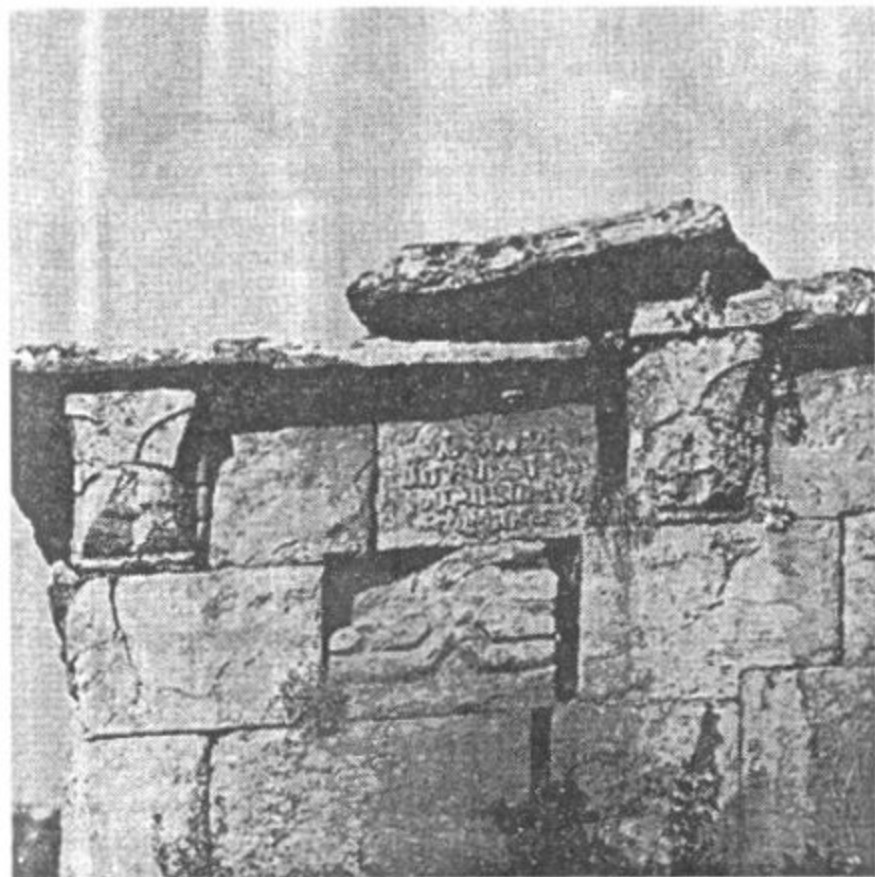
Ապարանք. Սբ.
Խաչի ժամատունը,
ներսոյթ, կենտրո-
նական սրահ:

Ապարանք.
Աղբիւրը (1660),
ընդհանուր տեսքը

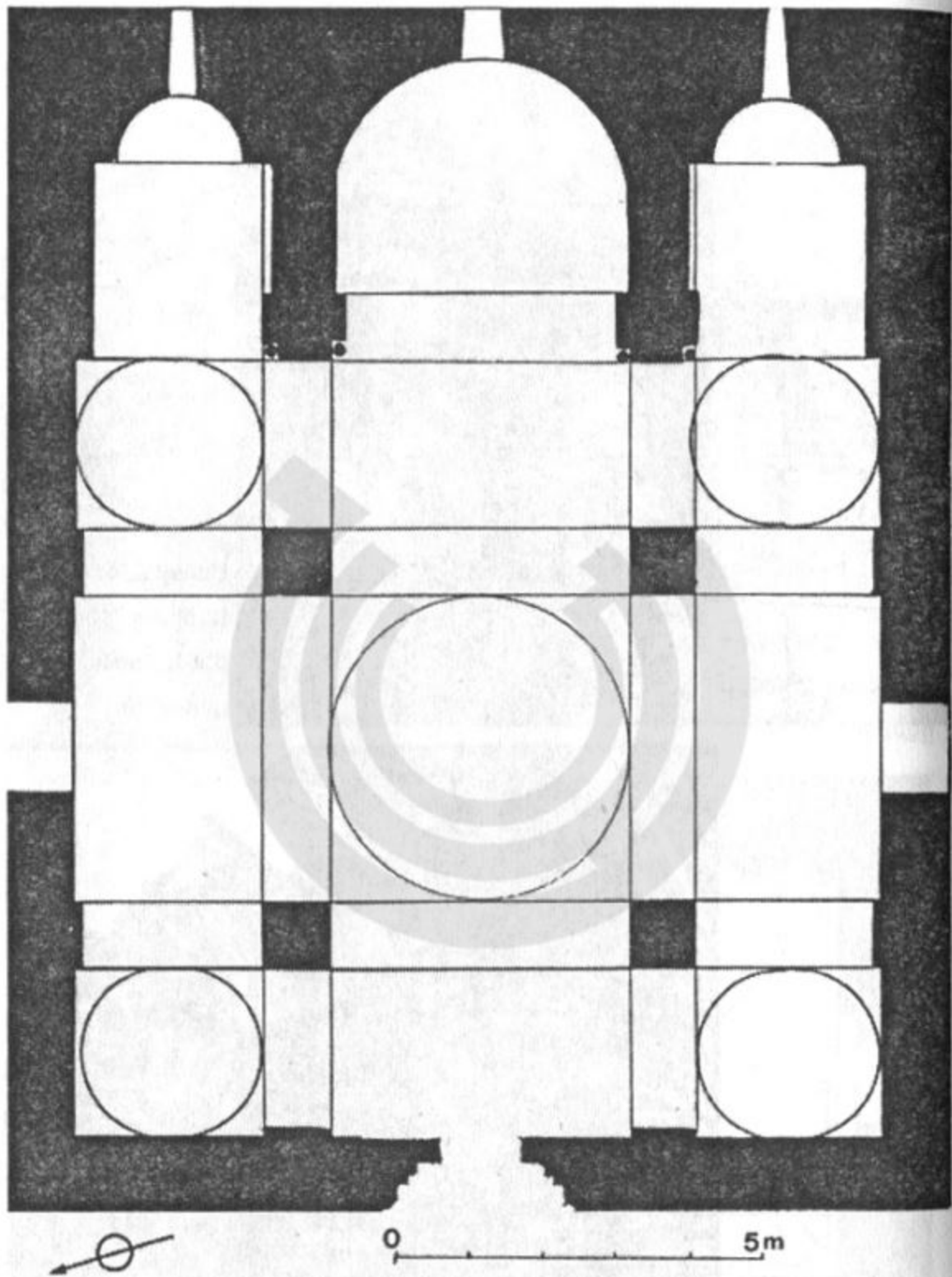
Ապարանք.
Աղբիւրը (1660),
յատակագիծ:

Ապարանք.
Աղբիւրը (1660),
քիւ եւ արծանա-
գրութիւն:

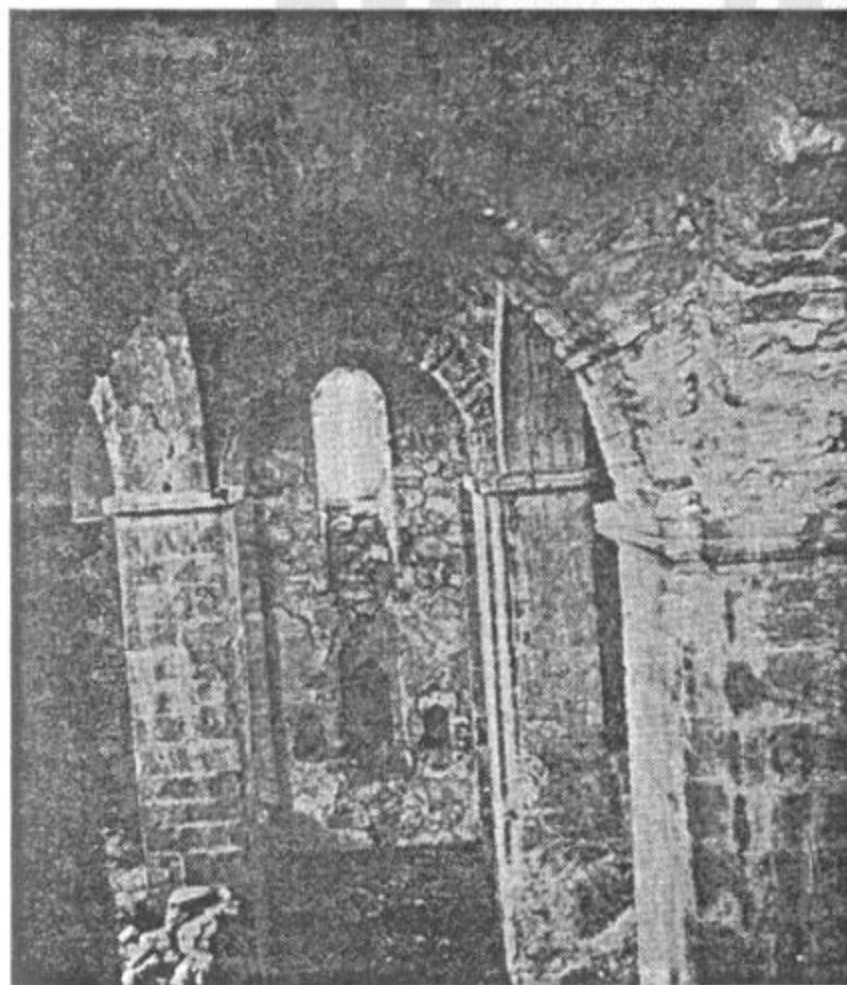

Ապարանք.
Աղբիւրը (1660),
ներսոյթ,
առաստաղ:

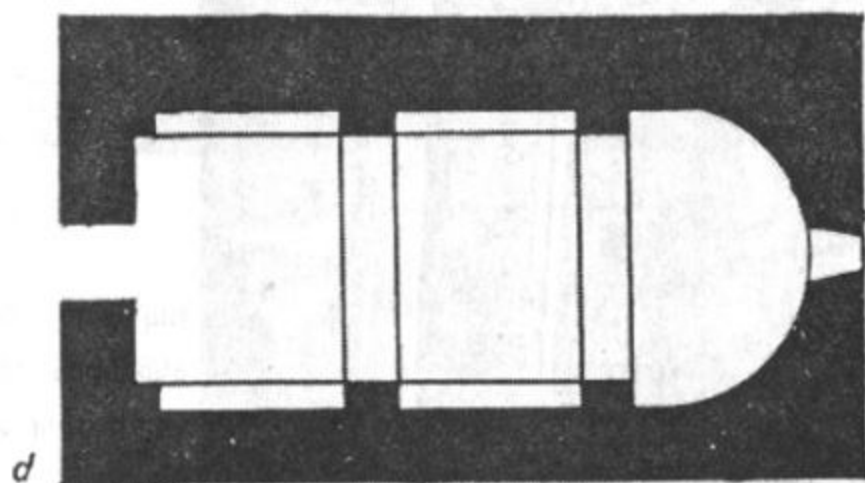
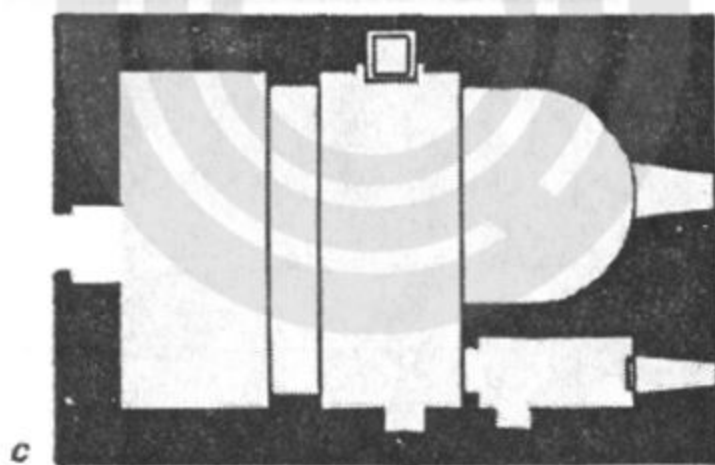
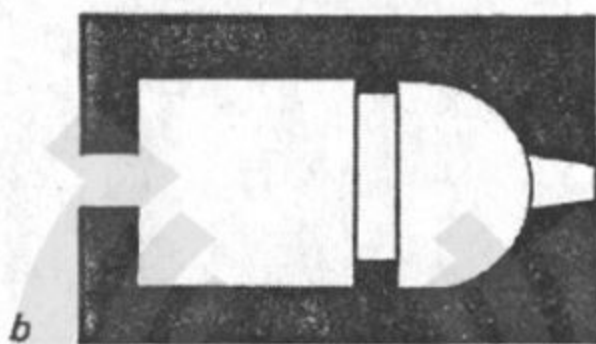
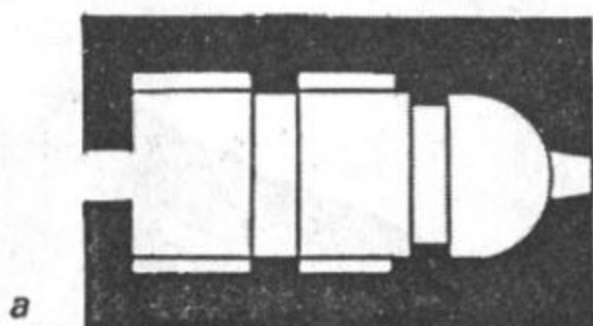

Ապարանք. համայնքի եկեղեցին (1664), յատակագիծ:

Ապարանք. Ծխական
եկեղեցին (1664),
ընդհանուր տեսքը
հարավ-արեւմուտքից:

Ապարանք. Ծխական
եկեղեցին (1664),
ներսույթ, հիւսիսային
թեւը:

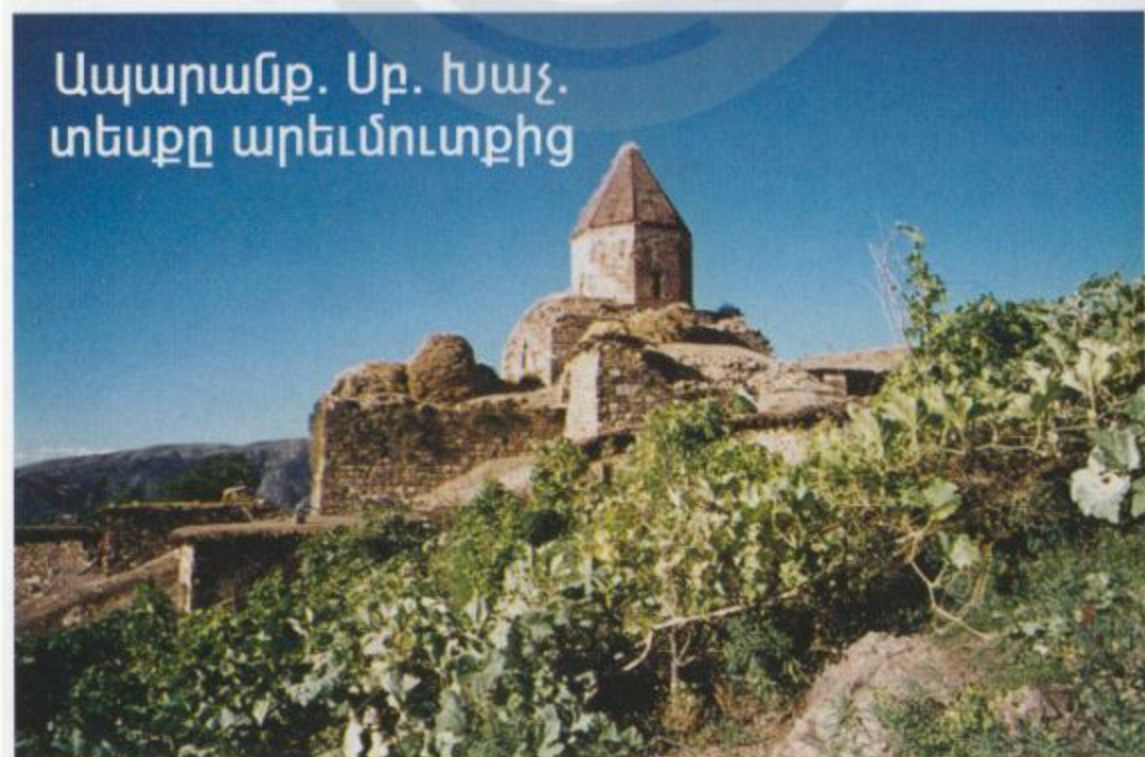

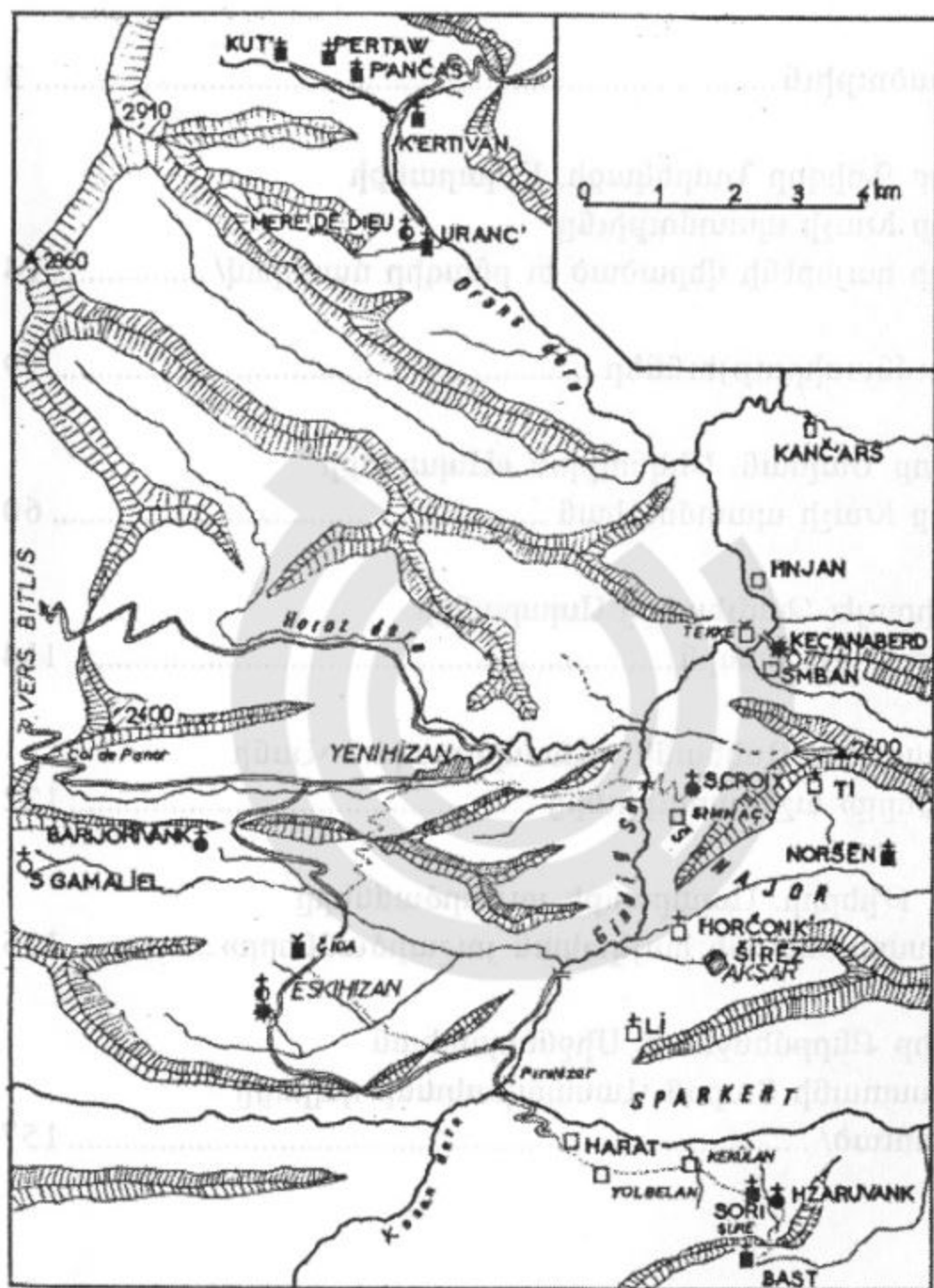

Ապարանք. Սբ. Խաչ.
տեսքը արեւելքից

Ապարանք. Սբ. Յովաննես Ակոտիչ.
ներսույթ, կենտրոնական սրահ

Խիզանի շրջանի ուրուագծային քարտեզը:

Ներածություն	3
Սուրբ Գրիգոր Նարեկացի. Ապարանքի Սուրբ Խաչի պատմությունը /արդի հայերենի վերածած եւ բնագիր մասերով/	14
Ուսումնասիրություններ	59
Յակոբ Նալեան. Մեկնություն «Ապարանքի Սուրբ Խաչի պատմության	60
Հ. Միքայել Չամչեանը Ապարանքի Սուրբ Խաչի մասին	114
Համագասպ Ոսկեանի «Վասպուրական-Վանի վանքերը» աշխատությունից	122
Ժ-Մ. Թիերրի. Ապարանքի յուշարձանները «Վասպուրականի հայկական յուշարձանները»	135
Դաւիթ Քերթմենցեան. Միջնադարեան Հայաստանի Տարօն-Վասպուրականի դպրոցը /հատուած/	157

Մուրթ Գրիգոր Նարեկացի

Պատանություն և պարանից Մ. Խաչին

Նարեկացի Արվեստի Միություն

Naregatsi Art Institute
www.naregatsi.org

